

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odeljenje za sociologiju

Gazela M. Pudar Draško

DRUŠTVENO – POLITIČKI UTICAJNI
INTELEKTUALCI I NJIHOVO SHVATANJE
NACIONALNOG U SRBIJI NAKON 2000.
GODINE

Doktorska disertacija

Beograd, 2015.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Department of sociology

Gazela M. Pudar Draško

**SOCIO-POLITICALLY INFLUENTIAL
INTELLECTUALS AND THEIR
UNDERSTANDING OF THE NATIONAL IN
SERBIA AFTER 2000.**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2015.

Mentor:

dr Vladimir Ilić, redovni profesor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Članovi komisije:

dr Jovo Bakić, docent, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

dr Đorđe Pavićević, vanredni profesor, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

Datum odbrane:

Društveno - politički uticajni intelektualci i njihovo shvatanje nacionalnog u Srbiji nakon 2000. godine

Rezime:

Predmet ove studije su intelektualci koji imaju snažan društveno-politički uticaj, te njihov odnos prema nacionalnom. Nacionalno se ovde operacionalizuje kao zajednički imenitelj različitih viđenja jednog složenog fenomena, koji obuhvata elemente shvatanja etničkih i nacionalnih pojava i odnosa. Moj cilj je bio da sagledam shvatanja srpske intelektualne elite spram nacionalnog i uočim njihove varijetete. Iako sam u tekstu disertacije razmatrala razna teorijski relevantna stanovišta, ni jedno od njih nije poslužilo kao polazište ili okvir ovako planiranog istraživanja, jer sam težila tome da studija bude eksplorativna. Namera ovog rada bila da kroz podrobno razmatranje pojmova intelektualaca, nacionalnog, nacije, nacionalizma, međunacionalnih odnosa itd, pokuša da iznutra, dobijanjem podataka koji su suštinski samorefleksija i refleksija samih intelektualaca, osvetli njihova značenja, međusobne veze i konstruiše postavke koje bi osvetlile ulogu intelektualaca u društvenom životu, a posebno u onom kulturno-simboličkom polju koje omeđava nacionalno.

Poglavljima je obuhvaćen pregled ključnih pojmova, polazeći od intelektualca i njegovog poimanja u kontekstu istorijske i teorijske prizme, gde sam pokušala da obuhvatim kontroverze koje ovom konceptu ne manjkaju. Zatim sam se fokusirala na pitanje povezanosti intelektualaca i nacionalnog, a posebno ulogu intelektualaca u formiranju i održavanju nacionalnog. Na kraju sam pokušala da dobijene rezultate posmatram u svetlu ključnih teorija intelektualnog angažmana i nacionalizma. Analiza izložena u četvrtom poglavlju obuhvata rezultate različitih aspekata i načina na koji pojedine podgrupe ispitanika, formirane u samom procesu istraživanja, vide postojeće stanje vlastite, srpske

nacije, njenih dostignuća, problema i ostvarenih i neostvarenih šansi, kao i njeno poželjno stanje i načine da se ono dostigne.

Ključne reči: intelektualac, nacionalno, Srbija, uticaj, nacija, nacionalizam, nacionalni identitet, međunacionalni odnosi

Naučna oblast: Sociologija

Uža naučna oblast: Politička sociologija

UDK broj: 316.344.32

Socio-Politically Influential Intellectuals and Their Understanding of the National in Serbia after 2000.

Summary:

This study is dedicated to intellectuals who have a strong socio-political influence, and their attitudes towards the national. The national is operationalized here as the common denominator of various visions of a complex phenomenon, which includes elements of understanding the ethnic and national phenomena and relations. My goal was to investigate the attitudes and their varieties of the Serbian intellectual elite towards the national. Although I have referred to the various relevant theoretical standings in the thesis, none of them had served as a starting point or framework of the planned research, because I have sought to ensure that the study is exploratory. Through reviewing in detail the terms of intellectuals, national, nation, nationalism, ethnic relations, etc., the aim of this study was to try to obtain data that are essentially self-reflection and reflection of intellectuals, to illuminate their meaning, relations and construct items that would shed light on the role of intellectuals in social life, especially in that cultural-symbolic field which borders the national.

Chapters include the review of key concepts, starting from an intellectual and his understanding in the context of historical and theoretical prism, where I tried to grasp the controversy of the concept itself. Then I focused on the relations between intellectuals and the national, and especially the role of intellectuals in the formation and maintenance of the national. In the end, I tried to observe the results in light of the key theories of intellectual engagement and nationalism. The presented analysis includes the results of the different aspects and ways in which individual subgroups, formed in the process of research, observe the current state of their own, Serbian nation, its

achievements, problems and realized and unrealized opportunities, as well as its desirable state and ways to be reached.

Key words: intellectual, national, Serbia, impact, nation, nationalism, national identity, international relations

Field: Sociology

Sub-field: Political sociology

UDC no: 316.344.32

SADRŽAJ

UVOD	12
INTELEKTUALCI I DRUŠTVENO-POLITIČKI UTICAJ	20
Obrazovani sloj – inteligencija na društvenoj sceni.....	20
Rađanje intelektualca	23
Određenja intelektualca.....	28
Šta čini intelektualca?.....	34
Da li je intelektualac nezavisan?.....	39
Intelektualci kao klasa?.....	46
Javnost kao medij intelektualnog delovanja.....	52
Kontroverze intelektualnog delovanja u javnosti.....	56
Javna sociologija kao polje delovanja intelektualaca.....	60
Kakav je zapravo angažman intelektualca?.....	63
Izvori autoriteta i legitimacije intelektualca	70
Intelektualac socijalizama.....	79
Pad intelektualca.....	83
Intelektualci i autoritet u javnosti – eksplikacija teorijskog stanovišta.....	92
INTELEKTUALCI I NACIONALNO	103
Intelektualci jugoslovenskog perioda.....	110
Postjugoslovenski intelektualizam.....	121
METODOLOGIJA.....	127
Uzorak.....	131

REZULTATI STUDIJE.....	136
Intelektualci o intelektualcima.....	140
Angažman i (ne)odgovornost intelektualaca	144
Intelektualne podele.....	152
Intelektualci i drugi javni delatnici	154
Autorefleksije i refleksije intelektualaca.....	159
Nacionalno u shvatanjima intelektualaca	162
Nacija i nacionalni identitet.....	162
Budućnost nacije	168
Nacionalizam i njegov značaj	170
Međunacionalni odnosi	175
Jugoslavija i nacionalizam	179
Intelektualci i Jugoslavija.....	185
ZAVRŠNA RAZMATRANJA	191
LITERATURA	199
PRILOZI	217
1.1. Lista učesnika u istraživanju	217
1.2. Upitnik „Intelektualci i nacionalno nakon 2000. godine“	219
1.3. Biografija autorke	223

UVOD

Intelektualac je izraz koji u najširem smislu označava osobu koja se od ostalih ističe inteligencijom ili obrazovanjem, odnosno intelektualnim sposobnostima koje koristi u profesionalne ili javne svrhe. U užem smislu se pod time podrazumijeva svaka osoba koja obavlja određeni intelektualni rad kao glavni dio svoje profesije ili zanimanja. U još užem smislu se pod pojmom "intelektualac" podrazumijeva osoba koja zahvaljujući svojim intelektualnim sposobnostima uživa ugled, odnosno predstavlja autoritet u određenim oblastima društvenog života, kao što su kultura ili nauka – Wikipedia (srpsko-hrvatsko izdanje, 2015).

Intelektualac je jedan od najmnogoznačajnijih pojmova kako društvene teorije, tako i svakodnevnih komunikacija. Na globalnoj enciklopediji informacija i pojmova, Wikipediji, ovaj pojam je objašnjen na 44 svetska jezika. Ipak, kada se malo razgrne njegova kolokvijalna samorazumljivost, postaje jasno da je to jedno od komplikovanih, kompleksnih i kontroverznih pitanja društvene nauke. Određenje intelektualca se kreće između doslovnosti i bezobalnosti, između definicije prema kojoj je reč o svakom čoveku koji intelektualnim radom zarađuje za život, do uverenja da se njegove granice pružaju do svih onih koji iz različitih profesija intervenišu u javnu sferu. Opis intelektualaca oscilira između naglašavanja toga da li treba da budu autsajderi ili integrisani, angažovani ili izdvojeni, konformisti ili pobunjenici, disidenti ili članovi elite, skloni kritičkim

pogledima ili ne, što sve svedoči o konfuziji koja je svojstvena definisanju pojma (Misztal, 2007: 14).

Pojam intelektualca nije jedini kontroverzan pojam sociološke nauke. I drugi ključni termini sadržani u naslovu ovog rada – nacionalno i uticaj – predstavljaju kontroverzne sociološke pojmove oko čijeg sadržaja ne postoji opšta saglasnost. Značaj, to jest uticaj intelektualaca u odnosu na nacionalno u srpskom društvu je upitan – često se vidi kao ogroman, a ne manjka ni glasova koji smatraju da je takvo gledište preuveličano. U razradi ovog rada se ogleda pokušaj da se da odgovor na pitanje o njihovom značaju, a koliko je taj naum i ostvaren biće govora na kraju.

Načelno se može reći da su predmet ove studije intelektualci. Specifičnije, predmet studije su intelektualci koji imaju snažan društveno-politički uticaj, te njihov odnos prema nacionalnom. Prilikom sprovođenja istraživanja, čije rezultate ću prikazati u ovoj studiji, težila sam da obuhvatim najistaknutije intelektualce koji su delovali u prvoj deceniji dvadeset prvog veka u Srbiji, te da ispitam njihovu percepciju nacionalnog. Neodumice oko definisanja pripadnika populacije koja je predmet istraživanja nisu male, imajući u vidu pomenuto nepostojanje saglasnosti o osnovnim karakteristikama ove grupe.

Pre svega, neophodno je definisati značenje pojma „intelektualac“. Nekoliko stanovišta dominira sociologijom intelektualaca od njenog začetka. Intelektualci se posmatraju kao besklasni sloj (Manhajm), kao deo klase koji joj omogućuju legitimaciju (Gramši), kao dominirani sloj dominantne klase (Burdije) ili kao nova klasa (Đilas, Szelenyi). U ovom radu intelektualce posmatram prevashodno kao *aktere koji su razvili intelektualni autoritet na osnovu dostignuća i/ili naimenovanja i koji koriste taj autoritet prilikom delovanja u javnosti u vezi sa različitim temama za koje ne moraju biti stručni, odnosno bez obzira da li su za njih stručni ili ne.*

Dostignuća koja obezbeđuju intelektualni autoritet biće operacionalizovana praktikovanjem kreativne delatnosti koja se manifestuje kroz stvaranje naučnih, publicističkih, književnih ili umetničkih dela, dok se *naimenovanja* operacionalizuju preko zauzimanja visokih položaja u intelektualnim ili drugim institucijama koje se neposredno bave naukom, obrazovanjem, kulturom ili kulturnom politikom. Percipirani ugled intelektualaca ponekad se izražava javnim funkcijama koje zauzimaju ili su ih zauzimali, a ponekad nagradama za profesionalnu i umetničku delatnost ili priznanjima i odlikovanjima stručnih i umetničkih udruženja naše države ili stranih država ili međunarodnih organizacija. Treba imati u vidu da se ovaj ugled ne svodi na uticaj, ali ga često signalizira.

Važno je na ovom mestu istaći da se poimanje intelektualca u ovom radu razlikuje od pojma inteligencije, koja ukazuje na širi društveni sloj visoko-obrazovanih građana. Iako većina teoretičara intelektualaca ne pravi razliku između inteligencije i intelektualaca (Manhajm, Milić, Gramši, itd), ovde je ona ipak postavljena. Iz inteligencije se, po pravilu, regrutuju intelektualci, ali je važno ukazati da se ova dva pojma ne mogu poistovetiti, što ću detaljnije da izložim u teorijskom uvodu ovog rada. Intelektualci, definisani na napred naveden način, pre predstavlja grupu atomizovanih jedinki, kojoj kolektivna grupna svest i kolektivno delovanje ne moraju biti svojstveni.

Element društveno-političkog uticaja treba posmatrati kao dodatnu vrednost poimanju intelektualaca koji su predmet ove studije. Pojam uticaja može da se odredi na različite načine, u zavisnosti od sociološke tradicije u čijem se ili iz čijeg se konteksta razmatra. Maks Veber, na primer, društveni uticaj definiše kao verovatnoću da se uprkos otporu nametne sopstvena volja u nekom društvenom odnosu, bez obzira na čemu ta verovatnoća počiva (Veber, 1976). Mišel Fuko je takođe pristalica relacione teorije moći ili uticaja. On izvodi *mikrofiziku moći* u svojim delima, koju proizvodi međusobni nejednak i promenljiv odnos bezbroj tačaka društvenog prostora u igri nejednakih i

pokretljivih odnosa (Foucault, 1994). Teorije o novoj klasi su stavljale naglasak na moć znanja, predviđajući da inteligencija, odnosno oni slojevi koji poseduju resurs znanja, polako preuzimaju moć u savremenom društvu (King, Szélenyi, 2004).

U ovoj disertaciji društveno-politički uticaj se određuje dvojako. Prvo, središnje mesto zauzima onaj uticaj na javnost koji se ogleda u prisustvu u medijima nakon 5. oktobra 2000. godine. U potpunosti sam svesna kritike da se uticaj intelektualaca, kao i bilo kojih društvenih aktera, ne može operacionalizovati samo preko prisustva u javnosti. Ipak, u nedostatku drugih instrumenata merenja uticaja intelektualaca, njihovo prisustvo u medijima uzimam za okvirni indikator uticaja. Čak ako se uzme u obzir stanovište da su intelektualci samo protagonisti, upotrebljene figure koje treba da prenesu poruku istinski uticajnih figura/grupa, može se smatrati da su oni intelektualci koji su najviše prisutni u javnosti izbor u odnosu na neke druge i da im se na taj način pridaje određeni značaj.

Međutim, u ovom radu sam pokušala da odem i dalje od vidljivih intelektualaca i da identifikujem ko su uticajni intelektualci „iza zavese“. Putem istraživanja sam pokušala da dođem i do uticajnih intelektualaca koji nisu bili prisutni u javnosti, ali se na neki način smatraju tvorcima nacionalnih ideja. Dometi ovog pokušaja su bili veoma ograničeni, što ću obrazložiti u samoj studiji. Na prvi pogled, ovakvo određenje intelektualaca koje ne podrazumeva njihovu značajnu zastupljenost u medijima može da se smatra fluidnim i kontroverznim. No, upravo ovde sam se vodila stavom da najeksponiraniji nisu uvek i najuticajniji – ni realno ni sa stanovišta zahteva sociološkog istraživanja. Prilikom sprovođenja svog istraživanja, o čijim će metodološkim okvirima kasnije biti reči, tražila sam odgovore na pitanja koji su intelektualci najviše uticali na njihovo shvatanje nacionalnog i koji intelektualci, prema njihovom mišljenju, danas oblikuju različite nacionalne ideologije u Srbiji. Uspeh ovakve

namere se može proceniti kroz rezultate analize, ali se čini da su oni ishodovali (ne)očekivano simplifikovanim stavovima.

Poslednji pojam koji je u uvodu neophodno razjasniti jeste pojam nacionalnog. Šire idejno opredeljenje intelektualaca određuje odnos prema nacionalnom, to jest prema onome što je u studiji nazvano „shvatanje nacionalnog“. U tom smislu, bilo je potrebno ispitati kakvo je shvatanje nacionalnog društveno-politički uticajnih intelektualaca. Očekivano je da promene u položaju nacije i prisutni globalizacijski procesi utiču na shvatanje intelektualaca o nacionalnom, te se kroz rad istražuje na koji način se ogleda takav uticaj na primeru srpske nacije.

Ako je verovati svedočanstvu nekih uglednih teoretičara (Guibernau, 2003), intelektualci su suštinski uticali na pravce razvoja nacionalizma i, uopšte, razumevanja različitih smislova nacionalnog. „Zamišljene zajednice“ Benedikta Andersona pripisuju intelektualcima ključnu ulogu u stvaranju nacionalizma: filozofi, novinari, romanopisci, arhitekste, filolozi, etnolozi i umetnici su akteri koji oslikavaju nacionalnu zajednicu i daju joj smisao koji dele pripadnici nacije (Anderson, 1998). Entoni Smit, takođe, ističe krucijalni značaj intelektualaca kao generatora ideologije i lidera nacionalističkog pokreta u njegovom ranom stadijumu (Smith, 1991). Takav stav je u skladu sa istorijskim svedočanstvima da su nacionalne države, kao što su Nemačka, Italija, Srbija ili Slovačka, prvo nastale u intelektualnim programima, a tek potom u političkoj praksi. Džon Brojli, koji je pojam nacionalizma definisao kao politički pokret koji traži ili poseduje državnu moć i opravdava takvo delovanje nacionalističkim argumentima, takođe je intelektualcima pripisao ključnu poziciju u konstruisanju ideologije nacionalizma (Guibernau, 2003).

Pretpostavka ovakve konceptualizacije je da društveno-politički uticaj omogućava intelektualcima da svoja shvatanja nacionalnog nametnu i ugrade u nacionalne ideologije. S druge strane, mora se uzeti u obzir i pretpostavka da

intelektualci ne boravi u „zrakopraznom prostoru“ i da samo sociokulturno „tržište ideja“, koje je uvek omeđeno stvarnim svojstvima određenog društva, u velikoj meri određuje sadržaj intelektualne misli. U tom smislu, potrebno je proučiti kakav je odnos između ovih činilaca koji formiraju shvatanje nacionalnog. To posebno važi za Srbiju. Višestruke društveno-političke promene u Srbiji koje su obeležile poslednje dve decenije nesumnjivo su predstavljale izazov za intelektualce, kako za njihovu refleksiju tako i za njihov angažman. Stoga je centralno pitanje na koji način i u kojem pravcu su intelektualci menjali svoje stavove pod uticajem pomenutih promena.

Moglo bi se reći sasvim precizno, da je predmet ove studije *shvatanje nacionalnog kod intelektualaca određenih na prethodni način*. Izraz „shvatanje nacionalnog“ se koristi u nedostatku boljeg i kao najopštiji zajednički imenitelj različitih viđenja jednog složenog fenomena: i pored razvijenih teorijskih napora i bogate istraživačke prakse čini se da među sociolozima ne postoji ni minimalna saglasnost oko shvatanja etnije i nacije, nacionalnog identiteta, nacionalne (samo)svesti i nacionalizma, saglasnost koja bi tek omogućila obuhvatnu viziju ovih istovremeno srodnih i diferenciranih oblasti.

U nastavku ću dati kratak pregled ključnih pojmova i svojih nastojanja da obradim temu intelektualaca u Srbiji, u odnosu na nacionalno. Šire obrazloženje pojmova i teme se može naći u poglavljima samog rada, dok je u uvodu samo skiciran osnovni pristup primenjen u radu. Najpre ću govoriti o intelektualcu, kroz istorijsku i teorijsku prizmu, pokušavši da obuhvatim kontroverze koje ovom konceptu ne manjkaju. Zatim ću se fokusirati na pitanje povezanosti intelektualaca i nacionalnog, shvaćenog na specifičan način, o kome će biti reči nešto niže. Sledi izlaganje metodološkog utemeljenja rada, obrazloženje uzorka korišćenog pri istraživanju intelektualaca i analiza dobijenih podataka. Na kraju sam pokušala da dobijene rezultate posmatram u svetlu ključnih teorija intelektualnog angažmana i nacionalizma. Dobijeni zaključci bi trebalo da posluže kao osnova za buduća istraživanja intelektualnog polja u Srbiji.

Potom će se razmotriti uloga intelektualaca u formiranju i održavanju nacionalnog, te smisao i značaj predmetnih pojmova studije za ispitanike. Razmatranje će biti izvedeno na temelju istraživanja među grupom uticajnih intelektualaca čija lista je napravljena indeksiranjem njihovog pojavljivanja u štampanim medijima u prvoj deceniji XXI veka. Primenom polustrukturisanih intervjua sam ispitivala shvatanje nacionalnog kod intelektualaca koje sam rangirala kao uticajne. Analiza izložena u četvrtom poglavlju obuhvata rezultate različitih aspekata i načina na koji pojedine podgrupe ispitanika, formirane u samom procesu istraživanja, vide postojeće stanje vlastite, srpske nacije, njenih dostignuća, problema i ostvarenih i neostvarenih šansi, kao i njeno poželjno stanje i načine da se ono dostigne. Pitanja koja će to omogućiti mogu se artikulirati na sledeći način. Sa kojeg aspekta se kritikuje postojeće stanje i ko se smatra odgovornim za njega? Ko bi od ličnosti, ustanova i većih grupa u stanovništvu trebalo da bude nosilac promena koje bi ispitanici odredili kao poželjne? Postoje li ispitanici koji su zadovoljni postojećim stanjem i zbog čega? Koji aspekti shvatanja nacionalnog su najčešće predmet njihove kritike i zašto? Postoje li ispitanici koji kritiku zasnivaju na izvesnim opštim, zajedničkim interesima i kako se ti interesi obrazlažu, to jest opravdavaju? Čiji su to interesi, to jest ko se vidi kao nosilac interesa, a ko kao korisnik njihovog ostvarivanja?

Moj cilj u ovom radu bio je da sagledam shvatanja srpske intelektualne elite i uočim njihovu različitost. Iako sam u tekstu disertacije razmatrala razna teorijski relevantna stanovišta, ni jedno od njih nije poslužilo kao polazište ili okvir ovako planiranog istraživanja. Jedan od razloga za to svakako je bila i želja da studija bude eksplorativna, pre nego eksplanatorna. U samo pristupu, studija je delimično bliža onome što Merton naziva radikalnim empirizmom, gde postoji „neodlučnost kada treba povezati činjenice jedne s drugima, ili čak kada treba objasniti zašto su izvedena baš ta, a ne neka druga posmatranja“ (Merton, 1998: 189). Sam rad nije imao za cilj da pruži obrise nove teorije, već se

njegov potencijal pre svega ogleda u otkrivanju neočekivanih nalaza, iskustvenih uopštavanja i novih doprinosa teorijskom fundusu znanja o nacionalnom, ali i intelektualcima. Iz nalaza koji će biti predstavljeni u drugom delu studije su izvučeni neki zaključci koji zahtevaju dalju proveru da bi mogli biti generalizovani za populaciju intelektualaca, ali i testirati i šire na populaciji onih koje u studiji nazivam inteligencijom kao rodnim pojmom za intelektualce. Kao što Merton opravdano ukazuje, „naš pojmovni jezik teži da fiksira naše opažanje i samim tim naše mišljenje i ponašanje“ (ibid, 196). Korišćenje eksplorativnog pristupa u kome se postavlja sistem pojmova, ali ne zadaje unapred značenje, ostavilo je prostora za prepoznavanje novih i/ili neočekivanih međusobnih veza. On time najviše odgovara Mertonovoj funkciji razjašnjenja pojmova, jer većina empirijskih istraživanja koja se bave nacionalizmom i srodnim pojmovima obično polazi od utvrđenih značenja i teorijski definisanih pojmova. Ovde je to slučaj samo sa definisanjem intelektualca, koje je bilo nužno da bi se omeđila populacija iz koje se regrutovao uzorak. Čak i u ovom slučaju prethodnog definisanja pojma, ostavljen je prostor kroz istraživanje da se on reformuliše ukoliko nalazi pokažu da za time postoji potreba. „Jedna eksplicitno formulisana teorija ne prethodi uvek empirijskom istraživanju“ (ibid, 228), pa je stoga namera ovog rada bila da kroz detaljno razmatranje pojmova koji su napred navedeni, pokuša da iznutra, dobijanjem podataka koji su suštinski samorefleksija i refleksija samih intelektualaca, osvetli njihova značenja, međusobne veze i konstruiše postavke koje bi osvetlile ulogu intelektualaca u društvenom životu, a posebno u onom kulturno-simboličkom polju koje omeđava nacionalno. Stoga, ova disertacija istovremeno predstavlja samostalan istraživački poduhvat, i skroman doprinos ukupnim naporima sociologije na planu proučavanja osnovne teme.

INTELEKTUALCI I DRUŠTVENO-POLITIČKI UTICAJ

Radi se o ljudima koji smatraju da je njihov poziv sudjelovati u prevladavajućim javnim raspravama tog vremena, upravo odrediti njihovu tematiku i njihovom smjeru utisnuti svoj pečat. - Ralf Darendorf

Obrazovani sloj - inteligencija na društvenoj sceni

Analiza odnosa u svakom društvu, istorijski gledano, pokazuje da u svom sistemu ima određenu grupu koja obavlja funkciju stvaranja i prenošenja znanja. U predmodernom dobu, pripadnici ovih grupa su zbijali redove u okviru zatvorenih krugova crkava ili veoma ograničenim krugovima pismenih ljudi, poput pisara u staroegipatskom društvu, filozofa u starogrčkom ili mandarina u kineskom društvu. Odlika pripadnika ove predmoderne inteligencije je bila monopol znanja i pismenost, koja se ne smatra posebnom niti distinktivnom karakteristikom u većini savremenih društava. Na koji način onda tvrdimo da je inteligencija moderna pojava?

Iako pomenuti primeri svedoče o postojanju monopola nad znanjem i u predmodernim društvima, uloga i funkcija inteligencije u savremenom društvu je bitno različita i inkorporisana u osnove društvenog sistema. Danas se ne može zamisliti funkcionisanje modernih društava, a da ne uzmemo u obzir prožetost znanjima kao nužnu komponentu društvenih odnosa. Može se reći da ne postoji sfera modernog društva koja ne zahteva specifikovano znanje za prosto funkcionisanje, a naročito za društveni razvoj. Takođe, uočava se značajna razlika u kanalima regrutacije pripadnika inteligencije, koji su postali

jedan od osnovnih elemenata društvenog sistema. Kroz inkorporisani sistem obrazovanja se reprodukuje i razvija inteligencija kao uža grupa obrazovanog sloja građana, ali i društveni sistem.

Vojin Milić je, u svom kapitalnom delu *Sociologija saznanja* (1986), ukazao na promene koje je uspostavljanje klasnog društva značilo za društvene funkcije znanja. „Podela rada, koja je u pretklasnim društvenim zajednicama bila zasnovana na funkcionalnim osnovama i pretežno biološkim osobinama, postaje znatno složenija jer se funkcionalnim momentima pridružuju klasni i umnožavaju delatnosti sračunate na očuvanje društvenog poretka (*sic!*), zasnovanog na izrabljivanju (eksploataciji) proizvođača materijalnih dobara“ (Milić, 1986: 492). Društvene funkcije znanja, kao integralni deo opšte podele rada, time se značajno brže razvijaju i igraju veću ulogu u očuvanju postojećeg poretka. Milić ukazuje na elitnost znanja, koje je i tokom premodernog doba, ali i sve do pojave razvijenog kapitalizma bilo privilegija dominirajućih klasa.

Milićeva kategorizacija društvenih funkcija znanja na praktično-tehničko znanje, društveno-integrativnu misao i najopštiji koncept – pogled na svet, sadrži u sebi pretpostavku da društveni položaj (uloga u podeli rada i obrazovanje) bitno utiče na mogućnost usvajanja pomenutih funkcija u društvu. Praktično-tehničko znanje je operativno i instrumentalno, i kao takvo najdostupnije širim kategorijama stanovništva. Društveno-integrativna misao ima dvostruku ulogu u društvu: ulogu opravdavanja postojećeg poretka i društveno-organizatorsku ulogu koja se naslanja na praktično-tehničko znanje i pruža smernice za uključivanje pojedinaca i grupa u društvo tako da dobrovoljno izvršavaju zadatke svojstvene njihovom položaju u društvu. Nosioci ovakve društveno-integrativne misli su tela koja teže da institucionalizuju idejni autoritet i na osnovu njega obezbede odlučujući uticaj na sadržaj i razvoj pomenute misli, putem stvaranja i revidiranja idejnih sinteza. Osnove idejnih sinteza su, prema Miliću, iskazane u ustavu, partijskim programima i drugim opštim načelima države i društvenih organizacija.

„Poseban stalan zadatak ovih tela jeste staranje da se sadržaj društveno-integrativne misli prenosi delovanjem raznih ustanova i uz korišćenje raznih sredstava, u sve delove društva, odnosno nekog društvenog pokreta i organizacije, u zavisnosti od širine ovlašćenja nekog ovakvog središta idejnog autoriteta i njegovih mogućnosti“ (Milić, 1986: 527). Na kraju, pogled na svet je najmanje jasna kategorija u Milićevoj sistematizaciji funkcija znanja, naročito zato što on kasnije govori o društveno-integrativnoj i svetonazornoj misli, ne praveći jasnu distinkciju. Pogled na svet nastaje kao izraz neke individualne ili grupne svesti i označava idejni odnos prema stvarnosti. Izražava se često kroz umetnost (naročito književnost) i filozofiju i sadrži u sebe elemente i društveno-integrativne i praktično-tehničke misli. U svetlu predmeta ovog rada, može se reći da inteligencija predstavlja pokretačku snagu gore navedenih tela, te kao što tvrdi i Gramši, stvara idejne sinteze (ideologije) svoje društvene grupe (klase). U načelu se može reći da se među njima izdvajaju intelektualci koji idu i korak dalje, stvarajući pogled na svet pod uticajem ovih idejnih sinteza, ali i takođe utičući na njihove promene i reinterpretacije.

Kategorizacija Antonija Gramšija koja pravi razliku između tradicionalnog i organskog intelektualca može biti korisna za ilustraciju istorijskog razvoja inteligencije. Gramši navodi sveštenički kler, kao primer specifične grupe tradicionalnih intelektualaca koja je, istorijski gledano, stara kategorija i otporna na društvene promene. S druge strane, moderno društvo proizvodi kroz svoj obrazovni sistem drugu kategoriju intelektualaca (*inteligencije*, prim. aut), takozvane organske intelektualce koji su povezani sa konkretnim društvenim grupama (klasama). Nalik prethodno navedenom stanovištu Milića, Gramši je još ranije uočio da upravo kompleksnost i diferencijacija obrazovnog sistema ukazuje na stepen razvoja društva i stepen kompleksnosti znanja, odnosno kulture i civilizacije (Gramši, 1971). Iako kod Gramšija organski intelektualac izrasta primarno iz svoje klase, ostavlja se prostor za funkcionalno delovanje i onih intelektualaca čije poreklo nije u specifičnoj klasi, a u korist te klase. S tim

u vezi, svako delovanje intelektualaca koje je funkcionalno usmereno na interese određene klase i njenog užeg sloja se u ovom radu tretira kao *organsko*.

Karl Manhajm je posebno isticao ulogu „nosilaca sinteze“, a to gledište je izvesno uticalo i na Milićevo poimanje društveno-integrativne misli i pogleda na svet. Nosioci sinteze su, za Manhajma, slojevi srednje klase koji se nalaze između dve suprotstavljene strane i teže posredovanju između njih. Direktno je povezano sa razvojem modernog građanstva kao klase sa dva socijalna korena – posednika materijalnog kapitala i posednika znanja kao kapitala. Inteligencija je obrazovani sloj koji se javlja sa, napred opisanim, razvojem društvene strukture i delatnosti znanja i Manhajm ga naziva nosiocem humanizma (Manhajm, 1978).

Dakle, u periodu ovako visoke diferencijacije i kompleksnosti društva nastaje i posebna organizacija sazajnih delatnosti, koja održava svojom strukturom i delovanjem celovitu društvenu strukturu. Razvoj kapitalističkog načina proizvodnje i posledično bujanje proizvodnog praktično-tehničkog znanja je označio prekretnicu u organizaciji sazajnih delatnosti kome postojeće strukture postaju pretesne i rigidne. Povećava se obim i brzina komunikacije među različitim idejnim centrima, a naporedo se kreira uverenje novih snaga koje pretenduju na dominaciju da je razvoj znanja nužan za napredak privrede i posledično uvećanje njihovog kapitala. Ovakve društveno-ekonomske promene doprinose promenama u društvenoj ulozi znanja i njegovih nosilaca, a funkcionalni nosilac ovakve organizacije sazajne delatnosti je upravo inteligencija koja, prvi put kao masovnija grupa, stupa na istorijsku scenu u modernom dobu.

Rađanje intelektualca

Intelektualac je jedan od najmnogoznačajnijih pojmova kako društvene teorije, tako i svakodnevnih komunikacije. Kada se malo razgrne njegova kolokvijalna samorazumljivost, postaje jasno da je to jedno od komplikovanih, kompleksnih

i kontroverznih pitanja društvene nauke. Određenje intelektualca se kreće između doslovnosti i bezobalnosti, između definicije prema kojoj je reč o svakom čoveku koji intelektualnim radom zarađuje za život, do uverenja da se njegove granice pružaju do svih onih koji iz različitih profesija intervenišu u javnu sferu. Opis intelektualaca oscilira između naglašavanja toga da li treba da budu autsajderi ili integrisani, angažovani ili izdvojeni, konformisti ili pobunjenici, disidenti ili članovi elite, skloni kritičkim pogledima ili ne, što sve svedoči o konfuziji koja je svojstvena definisanju pojma (Misztal, 2007: 14).

Njegova genealogija je takođe nejasna. Neretko se uzima da je savremeni intelektualac rođen s aferom Drajfus 1898. nakon istupanja pisca Emila Zole i protestnog pisma grupe od 1200 pisaca, profesora i studenata. Inicijativa je etiketirana kao „protest intelektualaca“ i značajno je doprinela ustanovljenju paradigme o autoritetu intelektualaca u pitanjima od javnog značaja (Piereson, 2006: 52). Međutim, moderni koreni ove pojave nalaze se i u likovima renesanse i prosvetiteljstva¹, a ne manjka argumenata koji intelektualca otkrivaju i u srednjem veku i antici (Le Goff, 1982).

Kolini (Collini, 2006) upućuje da je pojam intelektualca rođen iz spajanja referenci francuskog izraza „intellectuels“ i ruskog izraza „inteligencija“ u ranom XX veku, što je doprinelo formiranju onog semantičkog polja u kojem se kasnije taj pojam koristi da označi vrstu koja izmiče klasifikaciji (*sic!*). On takođe navodi da se termin „intellektueller“ prvo počeo koristiti u Nemačkoj na početku Drajfusove afere da označi tzv. „scribblers“ – škrabala – kao izraz omalovažavanja „ne-nemačke“, francuske aktivnosti. U francusko-nemačkom sukobu tokom Velikog rata, ta reč je već nedvosmisleno označavala izdajicu patriotske dužnosti, što može ukazati na odricanje od patrije kao neodvojivi sadržaj pojma. Jačanje fašizma je doprinelo tome da pojam intelektualca postane uobičajen, jer je uspeo da mobiliše intelektualce za i protiv, iako su neki

¹ Tako se Makijaveliju može pripisati intelektualno delovanje, uzimajući u obzir njegov širi angažman.

istaknuti mislioci prve polovine XX veka (Kroče) odbacivali njegovu upotrebu (Collini, 2006). Reč je često bila korišćena za intelektualce povezane sa komunističkim pokretom, tako da su liberalno nastrojeni mislioci imali otpor prema njoj, povezujući je sa pokloništvom totalitarnom sistemu, bez kulturnih sloboda.

Intelektualac je, stoga, termin koji sa sobom nosi vrednosno breme: u njega je investirano mnogo različitih značenja, ali nije retkost da se koristi i kao pogrda; njemu se i danas pišu pohvale (Levi, 1988) i kopaju grobnice (Lyotard, 1993).² Generalno gledano, zapadna epistemologija je veoma dugo baštinila implicitni stav da postoji određen skup "istraživačkih procedura" koji subjektu garantuje privilegovan pristup *Istini*, te da su oni koji su vični ovom metodu dužni da tu *Istinu* saopšte i prenesu drugima. Pretpostavka koja opstaje je da postoji grupa ljudi koji znaju više od drugih, da oni imaju pristup istini koji je uskraćen većini i stoga bi trebalo da „prosvećuju“ one koji taj pristup nemaju. Ta grupa je po pravilu veoma šarolika. U nju spadaju pisci, pesnici, umetnici, novinari, naučnici i, uopšte, javne ličnosti koje smatraju svojom moralnom odgovornošću i kolektivnim pravom da utiču na političke procese i oblikuju političke lidere. Sama reč „intelektualac“ je tako, s pravom ili ne, predstavljala poziv na revitalizaciju ljudi od znanja, za koje se smatralo da simbolišu zemaljski ideal i otelotvoruju jedinstvo istine, moralnih vrednosti i estetskih sudova (Bauman, 1989: 1). I u našoj naučnoj misli se sreću idealno-tipske definicije intelektualca, koje mu pripisuju bezinteresnost i apsolutnu težnju za istinom. Verovatno najbolji primer ovakvog viđenja jeste Šušnjićeva definicija koja kaže da je „intelektualac svaki čovek koji živi duhovnim životom, vođen interesom da svet upozna i osmisli, a ne da njime vlada ili da ga koristi za druge potrebe. U njega je teorijski interes toliko nadmoćan nad praktičnim da za sebe slobodno

² S obzirom na to, ni njihova lokacija nije lako određiva, ni u prošlosti ni u sadašnjosti: neki bi rekli da je uslov njihove pojave postojanje manje ili više razvijene javne sfere, drugi da im je zavičaj upravo u zajednicama gde su kanali komunikacije kontrolisani i prostor za disonantne glasove ograničen.

može reći: 'Moje carstvo nije od ovoga sveta'. Biti intelektualac znači staviti istinu iznad svih drugih interesa. Obično u društvu postoje skupina ljudi čiji je jedini i isključivi interes da prikuplja, sređuje, čuva, širi, tumači kritikuje i stvara najrazličitije ideje, verovanja i vrednosti, to jest raznovrsne duhovne tvorevine“ (Šušnjić, 2003: 14).

Međutim, takvo „eternalističko“ definisanje intelektualaca je često neproduktivno i svodi sociologiju intelektualaca na pitanje ko jeste, a ko nije intelektualac, a previđa ili zanemaruje sociološku analizu njihovog delovanja i uticaja. Sociologija intelektualaca je stoga često normativna: govori o tome kako bi intelektualci *trebalo* da se ponašaju, umesto da analizira realne prakse, uzimajući u obzir odnos između egalitarnog i elitističkog u delovanju intelektualaca (Kuzman, Owens, 2002: 81). Intelektualci su, naime, društveno-istorijski konstruisana kategorija, čije karakteristike zavise i od kulturne tradicije određenog društva. Uz to, bavljenje intelektualcima je epistemološki problematično, jer teoretičari koji pokušavaju da definišu intelektualca su i najčešće i sami intelektualci i stoga suočeni sa problemom samodefinisanja (Misztal, 2007: 16).

Početak XX veka, upotreba pluralnog oblika, „intelektualci“, bila je daleko češća od upotrebe jednine, što ukazuje na odredbenost grupnog identiteta. Upotreba jedne drugačije množine je postala česta u revolucionarnim i socijalističkim kružocima, i više je upućivala na sloj ili klasu, nego na pojedince sa moralnim ili sazajnim autoritetom. Pojam *inteligencije*, kao širi, rodni pojam za intelektualca, došao je iz ruskog jezika i u početku se odnosio na malobrojni obrazovani sloj Rusa tokom XIX veka, kome je pripisivana i nezavisna pozicija u odnosu na „narodne mase“ ili carski režim. Krajem XIX veka nije postojao ekvivalent u francuskom jeziku za ruski pojam „интеллигенция“ ili nemački „intelligenz“. Pojam intelektualca je kovanica koja se formirala u francuskom, a potom i u drugim jezicima u kojima je prihvaćena (Collini, 2002: 23). Međutim, još od prve polovine XX veka, pojam „inteligencija“ je takođe mogao biti

korišćen i kao množina za „intelektualca“. Funkcionalno gledano, inteligencija se može posmatrati i kao „prenosni pojas“ u procesu diseminacije ideja koji stalno i progresivno preoblikuje i uprošćava ideje koje stvaraju vodeći intelektualci (Sadri, 1992: 70), što znači da je inteligencija širi pojam od intelektualca.

Sa razvojem društvenih nauka, pojam intelektualca postaje široko prihvaćen i ulazi u korpus socioloških pojmova koji se koriste u društvenoj analizi. Kolini navodi da je originalno izdanje *Internacionalne enciklopedije društvenih nauka* iz 1930. godine sadržalo obimnu odrednicu o intelektualcima, koju je napisao Robert Mihals i koja se uglavnom bavila pitanjem političke mobilizacije obrazovane klase (može se reći - *inteligencije*) (Collini, 2002: 31). S druge strane, s razvojem tržišta znanja i ekonomskim rastom, kvalifikacije koje su bile potrebne da bi se neko zvao intelektualcem postajale su sve zahtevnije.

Sociologija saznanja nudi nekoliko uticajnih teorija, koje intelektualcima pridaju različite epitete, od proizvođača ideologije svoje društvene grupe (Gramši), pa sve do neukorenjenog sloja slobodno-lebdeće inteligencije koja je „predestinirani zastupnik duhovnih interesa celine“ (Manhajm, 1978: 155). U ovom radu se prihvata pre interesno gledište, kome je svojstveno ukazivanje da već sama definicija intelektualca, odnosno sociologija intelektualaca inkorporiše interesne i partikularne vizije. Burdije svedoči da se ovo posebno primećuje u fazi konstrukcije objekta, to jest definisanja populacije koja potpada pod zadati pojam. Pitanje ko jeste, a ko nije intelektualac postaje političko pitanje, a kriterijumi njihovog razlikovanja postaju pristrasni, jednostrani i uništavaju glavno svojstvo intelektualnog polja, to jest to da je ono polje borbe oko toga ko mu pripada, a ko ne pripada (Wacquant, 1989: 4). Čini se da Burdije zanemaruje ovde da je upravo političnost delovanja intelektualca njegovo imanentno svojstvo i da se borba oko toga ko pripada intelektualnom polju, u stvari borba za premoć određene misli nad drugom misli, koja pri tome ne izbegava da koristi politička sredstva. Intelektualno polje, kao živi organizam, levitira

između politike, medija, kulture i ekonomije, a simboličke borbe (partikularne i interesne borbe) ga konstantno menjaju utičući tako i na sastav polja.

Određenja intelektualca

Rejmon Aron piše o nekoliko krugova intelektualaca u savremenom društvu (koje čine pesnici, pisci, slikari, vajari i filozofi), na osnovu funkcije njihovog intelektualnog rada. U najužem krugu su inovatori, kreatori – oni koji proizvode nove vrednosti i znanja. Zatim slede oni koji proizvode i reprodukuju postojeća znanja, bez razvijanja novih ideja i oblika – nastavnici i istraživači. Najširi krug intelektualnog rada čine novinari: oni igraju ulogu prenosilaca vrednosti i znanja iz užih krugova ka javnosti – na način koji je prijemčiv neintelektualnim krugovima (Aron, 2009: 206). Veoma sličnu tipologiju nudi i Lipset (Karabel, 1996), koji među intelektualce ubraja naučnike, književnike, umetnike i samo neke urednike i novinare, odnosno one koji stvaraju i „praktikuju“ kulturu (Milićev pogled na svet). Širi krug podrazumeva krug inteligencije koja prenosi kulturu, kao što su nastavnici, službenici i novinari (društveno-integrativna misao), a granični sloj obihvata nosioce primenjene kulture, kao što su inženjeri, lekari, advokati itd (praktično-tehnička misao). Kombinujući Lipsetovu tipologiju intelektualaca kao kreatora, prenosilaca i primenjivača znanja, i sopstvenu podelu intelektualnog sloja na naučnu, kulturnu i političku inteligenciju, Karabel definiše čak devet grupa u okviru inteligencije. Pri tome, najznačajnije grupe su kreatori znanja koji obrazuju političku i kulturnu inteligenciju, a najugroženija grupa je politička inteligencija, budući da predstavlja otvorenu pretnju vlasti.

Ahmad Sadri je pružio jednu od sveobuhvatnijih analiza istorije i položaja intelektualaca, polazeći još od antičkog perioda i Platona kao protointelektualca. On je sistematizovao osnovne pretpostavke zapadne

ideologije intelektualaca od Platona do Lukača na tri komponente u svom radu (Sadri, 1992):

1. Monizam – kao verovanje da iza brojnih kontradiktornih mišljenja i lažnih (haotičnih) pojava leži jedna univerzalna istina (ili obrazac) i da je ta istina dostupna ljudskom umu.
2. Istina je društveno relevantna – znanje istine je od nemerljivog značaja za društveni i politički život ljudskih bića.
3. Verovanje da su intelektualci kao nosioci istine, i oni koji su predodređeni da istinu otkrivaju svetu, po prirodi skloni da delaju kao njeni instrumenti bez sopstva.

Sadri takođe ukazuje da kritike teorija koje se bave intelektualcima uglavnom ne zalaze u polje samog ispitivanja istine, već se fokusiraju na kritiku druga dva aspekta intelektualne delatnosti: na problem praktične relevantnosti dosegnutog znanja i posebno na preispitivanje pretpostavke o nesebičnosti intelektualaca kao nekoga ko radi u ime kolektivnog dobra. U tom smislu, Sadri smatra neupitnim delanje „inteligencije“. Zbog svoje uloge čuvara i popularizatora ideologije, ona je imala ogroman uticaj na tok istorije: kroz njeno sito prolazile su i širile se ideje koje su stvorili „intelektualci“, prilagođavajući ih opštem (društvenom) ili posebnom (klasnom) interesu (Sadri, 1992: 73). Potrebno je ukazati da Sadri ovde ne govori eksplicitno o društvenoj uslovljenosti znanja, koja je jedna od osnovnih pretpostavki sociologije saznanja, ali se ona može implicitno pročitati iz ideje inteligencije kao sita, tj. protagonista posebnih interesa. Na taj način se intelektualcima ostavlja prostor za kreativno delovanje, ali se društveni prostor ideja, ideologije ipak povezuju sa društvenim odnosima.

Pels (Pels, 1999) definiše tri pozicije s obzirom na posedovanje moći u društvu. To su dominantni centar, dominirana periferija i treći prostor dominiranih

dominanata, koji zauzimaju položaje u oblasti kulture, a koji su relativno marginalni u odnosu na obe druge pozicije. Sama grupa dominiranih dominantata se dalje diversifikuje na priznate i marginalne intelektualce, koji predstavljaju autsajdere u okviru centra kulturne reprodukcije. Kako bi izbegli ovu duplu marginalizovanost, intelektualci od partikularnog stvaraju univerzalno, dajući značaj svom položaju „besklasnosti“ i „pogleda ni od kuda“ (Pels, 1999: 77). Ovakav pogled na intelektualce sadrži problematičnu stavku da se samo marginalizovani intelektualci odlikuju jednim diskursom koji se poziva na besklasnost. Posmatrajući istoriju ideja, mogu se pronaći i priznati intelektualci koji se pozivaju na ideju neukorenjenosti i nepristrasnosti, jer se ova ideja dugo provlači sociologijom intelektualaca (uzmimo na primer Zagorku Golubović u Srbiji, na čije ću srodne stavove ukazati malo kasnije).

Intelektualci kao grupa u službi dominantne klase se pojavljuje i kod Burdijea. On ukazuje da su intelektualci skoro uvek doprinosili održavanju dominantnih snaga, samim tim što nisu uviđali realne društvene odnose moći, to jest društvene snage koje vladaju intelektualnim poljem i prakse koje su u njemu prisutne. On ukazuje da je nepoznavanje kolektivnih mehanizama političke i etičke subordinacije i precenjivanje slobode intelektualaca dovodilo do situacije da intelektualci budu saučesnici sila protiv kojih su mislili da se bore. Njihovo neznanje u ovom smislu vodi ka angažovanju u borbi koja je nerealna, naivna, „adolescentska“ (Wacquant, 1989: 18). Ulogu intelektualca u otkrivanju odnosa moći i istine je isticao i Kenedi. Smatrao je da intelektualci treba uvek da se pitaju na koji način moć oblikuje njihove identitete i diskurse i tako razotkrivaju način na koji moć (zlo)upotrebljava istinu. Kenedi vidi kritičkog intelektualca kao pojedinca koji povezuje odnose moći sa javnim delovanjem i društvom (Kennedy, 1990a: 9). Zajedničko za oba autora jeste da smatraju da je samorefleksivnost i reflektivnost osnova intelektualnog delovanja, što je stav koji deli i autorka ovog rada.

Ako je Burdije ukazivao da je intelektualno polje u stvari polje borbi za pripadnost, Bauman smatra da izraz „biti intelektualac“ nema objektivne granice rasprostiranja i samo posredno ukazuje na široko polje koje čine društvene grupe iz kojih se njeni pripadnici regrutuju. Samodefinišući se, intelektualci su kreirali sopstveni referentni okvir, a kategorija u koju su se svrstavali je obeležena transformacijom parcijalnog autoriteta eksperata i umetnika u kolektivni politički, moralni i estetski autoritet ljudi od znanja. Biti intelektualcem tako, u stvari, sada znači uključiti se u svojevrsnu praksu od globalnog društvenog značaja. Bauman smatra da zajednički sadržatelj ovog pojma ukazuje na prevaziđene parcijalne preokupacije sopstvene profesije i angažman na globalnim pitanjima istine, prosuđivanja i ukusa u isto vreme (Bauman, 1989: 2). Slično stanovište deli i Feng. On nudi definiciju intelektualca kao profesionalca koji kreira i komunicira simbolizovano znanje kao način života, po mogućstvu se uplićući u društvene i političke tokove u ime univerzalnih vrednosti, istine i pravde (Feng, 2005: 6). Prema Fengu, intelektualci se brinu i o socijalnoj pravdi i progresu, jer su istina, pravda i progres u bliskoj vezi. Moglo bi se reći da je ovakvim shvatanjima doprineo proces globalizacije, u kome se javlja prostor za stvaranje burdijeovske globalne zajednice intelektualaca koji upravo definišu intelektualci sami. Njihovo delovanje u tom smislu jeste samoodređujuće kako s pravom ukazuje Bauman, što znači da se ovde otvara jedan poseban epistemološki problem, ali ne i da takva zajednica nije u kreiranju.

Said bi se mogao okarakterisati kao primer onoga što Burdije podrazumeva pod intelektualnom naivnošću i precenjivanju slobode intelektualaca, pored toga što predstavlja i primer globalno angažovanog intelektualca. Said smatra da je uloga intelektualca da ospori i porazi pipke nevidljive moći i preispita uvrežene norme koje proističu iz takve moći. On posebno kritikuje moderni diskurs tržišta na Zapadu, čiji cilj je da nemilosrdnu logiku korporativnog pravljenja profita i političke moći proglasi normalnim stanjem stvari. Kao intelektualac

koji vodi poreklo iz kolonijalnog podneblja, Said je nastojao da ukaže na dijalog između kultura i potrebu uvažavanja različitih konteksta, što ga čini, pored ostalog, i tipičnim predstavnikom postmoderne. Intelektualac mora da ponudi bestrasnu analizu kako su „identitet, tradicija i nacija konstruisani pojmovi u podmuklom obliku binarne opozicije koji se neizbežno ispoljavaju neprijateljskim stavovima prema Drugome“ i koriste za različite oblike političke represije (Said, 2002: 32). Intelektualac bi trebalo da iznosi alternativne narative i drugačije istorijske perspektive u odnosu na one koje nude branioci zvaničnog sećanja i nacionalnog identiteta, oni koji falsifikuju jedinstva, manipulišu demonizovanim ili iskrivljenim predstavljanjem nepoželjnih i/ili isključenih populacija, čineći svojevrstu „izdaju“ bendinog tipa. Said naročito naglašava važnost uloge intelektualaca u borbi za mir, za socijalnu pravdu i redistribuciju resursa. Intelektualci moraju baratati rečima na način koji dopire do javnosti i izaziva polemike. Intelektualna svest je skeptična, angažovana, neumorno posvećena racionalnom istraživanju i moralnom prosuđivanju. Intelektualac postavlja pitanja, pravi razlike, podseća na skrajnute stvari i uopšte teži da dekonstruiše onaj politički jezik koji Orvel opisuje kao „dizajniran da učini da laži deluju istinito, ubistvo cenjeno, i da pruži utisak čvrstoće čistom vetru“ (Said, 1996: 28). Stoga je za intelektualca važna ona nezavisnost koju Said poistovećuje sa izgnanstvom, stanjem kojem je svojstvena neukorenjenost, otklon od zajednice, nemir, uznemiravanje drugih. Said time predvodi onu struju koja intelektualca određuje isuviše idealistički, doslovno i neopravdano shvatajući Manhajmovu frazu slobodno lebdećeg intelektualca.

Stavove slične Saidovim deli Ralf Darendorf (Darendorf, 2008). On ukazuje na takozvane kardinalne vrline slobode, među kojima posebno izdvaja hrabrost i samokritičnost. Hrabrost ili „smionost“ intelektualaca je jedna od njihovih bitnih odlika u „doba kušnje“. Hrabrost ne postoji bez opasnosti, pa se intelektualcima mogu nazvati oni koji hrabro brane svoje stavove u onoj zajednici koja takvim stavovima nije naklonjena (ovde bih dala primer

Dubravke Ugrešić tokom 90-ih). Pored hrabrosti, Darendorf ceni i vrlinu samokritičnosti, koja intelektualcima omogućava da svoja stanovišta unaprede, kako bi bolje odgovarali izazovima društva (Darendorf, 2008: 57). Istinski intelektualci poseduju erazmovske kvalitete, ali se oni mogu ispoljiti samo u neвременima, u „doba kušnje“. Erazmovci ipak nisu borci pokreta otpora, jer imena koja je Darendorf povezo sa kardinalnim vrlinama slobode nisu učestvovala aktivno u pokretima otpora diktatorskim režimima (Rejmon Aron, Isaija Berlin, Karl Popper, Norberto Bobio, Jan Patočka). Aron je bio urednik *La France Libre*, sa sedištem u Londonu (najbliže borbama od svih), Berlin se držao po strani otvorene borbe, Popper je pisao sa Novog Zelanda. Bobio i Patočka jesu ustali otvoreno protiv režima, ali tek pred kraj svog života, što je potonji i platio životom (Darendorf, 2008: 122).

Razlažući svoje stanovište o značaju intelektualaca u dobu iskušenja, Darendorf tvrdi da su „normalna“ vremena loša za intelektualce, jer im tada ostaje samo pisanje i bavljenje problemima u drugim delovima sveta. Krize i promene postavljaju intelektualce u fokus, jer se od njih očekuje preuzimanje intelektualnog, ali i političkog vođstva, ili barem ukazivanje na pravce poželjnih promena. Primeri ovakvog političkog angažmana intelektualaca u vreme dubokih previranja i društvenih promena se mogu naći krajem osamdesetih godina, na prelasku iz socijalističkog/komunističkog sistema u istočnoj, a naročito u jugoistočnoj Evropi gde su lideri partija došli sa intelektualne scene (Drašković, Mićunović, Đinđić, Koštunica). Međutim, Darendorf ukazuje da vreme procvata intelektualaca kratko traje i da se oni teško snalaze na pozornici „normalnog“ političkog života, kada se, umesto velikim temama temeljnog ustrojstva, društvo okreće temama svakodnevnog funkcionisanja. Tada se intelektualci vraćaju svojoj ulozi angažovanog posmatrača više ili manje uspešno, obično sa okrnjenim ugledom i oreolom propalog političara. Što potvrđuje i politička istorija jugoistočne Evrope u poslednjih 20 godina. Koliko je „normalnost“ nepoželjna za intelektualca i da li postoje idealni uslovi za

intelektualni rad van vremena „kušnje“, ili on teži da proizvede „kušnju“ je pitanje o kome će biti više reči nakon izlaganja rezultata istraživanja rađenog u okviru ove teze.

Darendorfov stav o dobu iskušenja kao zenitu intelektualaca deli i manje poznati Feng, koji tvrdi da je uloga intelektualaca jasnija u situacijama previranja, revolucija i tranzicije ka ekonomskom, političkom i intelektualnom pluralizmu. Oni ovde nastupaju kao prosvetitelji i glasnogovornici naroda. Međutim, u uslovima kada je ekonomski, politički i intelektualni pluralizam u najvećoj meri dostignut, intelektualci se pre bave ličnim profesionalnim izazovima nego ideloškim vođstvom naroda i/ili pokreta (Feng, 2005). Iako se može prigovoriti da su lični profesionalni izazovi takođe društveno determinisani, naročito kod intelektualaca, jasno je da se ukazuje na to da se intelektualci više ne nalaze na prvim linijama društvenog fronta, kao što je to slučaj kod perioda revolucija i naglih tranzicija.

Šta čini intelektualca?

Nisu samo strukturalni konteksti i njihova složena veza sa duhom vremena u kojem intelektualac deluje ono što utiče na njegovu poziciju i društveni autoritet. Već sam iznela shvatanja Darendorfa o kardinalnim vrlinama intelektualaca, te Saidovo viđenje o intelektualcu kao večitom opozicionaru moći. Na ta shvatanja se nadovezuje i Miler-Dom, koji tvrdi da se pozicija intelektualca stalno menja u društvu i stalno iznova potvrđuje (Müller-Doohm, 2005), a tu poziciju afirmiše njegova spremnost da istupa u skladu sa sopstvenom savešću. Reč je o retkoj vrlini koja s pravom zadobija pažnju javnosti i ima moć da je menja. Intelektualac je stoga osoba koja može da se upusti u praksu angažovane kritike, u svesno zauzimanje kontroverzne pozicije o praktično-političkim problemima sa kojima se suočava ljudska koegzistencija. Da bi pojasnio ovo shvatanje, Miler-Dom kontrastira Adornovo i Habermasovo

viđenje intelektualca, kao suprotstavljene paradigmatičke oblike njihovog držanja u savremenosti, premda obojica zapravo drže intelektualca podalje od političkog delovanja. Habermas je tako smatrao da intelektualac ne želi da strateški utiče na političke borbe moći, ali želi da olakša razumevanje različitih opcija u okviru javne sfere na način koji je komunikativan, koji počiva na kvalitetu argumenta u okviru javne rasprave. „Tako je intelektualna praksa ograničena na prevod: prevod na obični jezik složenih činjeničnih problema u specifičnim vrednosnim sferama nauke, prava i umetnosti“ (Müller-Doohm, 2005: 275). Adorno je, suprotno tome, verovao da intelektualna praksa ne treba da bude direktno angažovana, već filozofiju i umetnost treba postaviti tako "da se odupru, samo kroz umetničke forme, pravcu kojim svet ide i koji nastavlja da drži pištolj prislonjen o glavu ljudi“ (Müller-Doohm, 2005: 273).

Ne samo da ostaje nejasno da li intelektualac treba da se upušta u angažovanu kritiku ne upuštajući se istovremeno u direktan angažman, već se ovde samo po sebi nameće i pitanje tumačenja realnosti koja se kritikuje. Da li je svaka angažovana kritika utemeljena u realnosti i kako s njom korespondira? Da li je svaki „prevod“, habermasovski rečeno, komunikativan s realnošću i s kojom realnošću? Rejmon Aron, recimo, intelektualcima pripisuje često udaljavanje od realnosti: zaista, njihovo verovanje u „čovaka“ i u „razum“ navodi ih da prekomerno osuđuju „uspostavljeni nered“. Aron prepoznaje tri koraka u ovom procesu udaljavanja od realnosti. Prvi i najbliži realnom je takozvana tehnička kritika, koja se donekle poklapa sa Milićevim konceptom praktično-tehnikog znanja. Njome se intelektualac postavlja na mesto vlasti i sugeriše mere za koje smatra da bi unapredile društvo, uzimajući u obzir postojeće strukturne prepreke, a često i važeće zakone. Drugi korak, „moralna kritika“ zanemaruje stanje kakvo jeste, kritikujući ga sa stanovišta onoga kako bi trebalo da bude. Konačno, „ideološka“ ili „istorijska kritika“, koja zagovara društvo koje tek treba da dođe, napada postojeće društvo i skicira radikalno drugačiji sistem u kome ne bi postojale nepravde koje su zabeležene u sadašnjem (Aron, 2009: 210-

211)³. Može se reći da se poslednji tip kritike najčešće javlja u doba društvenih kriza, kada postoji potreba za redefinisanjem društvenih odnosa ili njihovim potpunim preoblikovanjem, što jeste poduhvat koji zahteva iznimnu kreativnost i dozu hrabrosti.

Kakvu vrstu kritike (angažovani) intelektualac treba da uputi? Onu koja uspostavlja dijagnozu i konzervira određene aspekte stvarnosti, ili onu koja stvarnost dovodi u pitanje? I da li se shvatanje kritike menja u zavisnosti od istorijskog konteksta? U savremenim okolnostima, čini se značajnim izneti shvatanje Stiva Fulnera (Fuller, 2005), koji, da bi precizirao značenje intelektualca, osvetljuje i sadržaj koncepta angažovane kritike. Fuller smatra da postoji razlika između intelektualaca i naučnika i obrazlaže ovakvo razlikovanje na način koji je upitan sa stanovišta većeg dela filozofije i sociologije nauke. Za razliku od naučnika, intelektualce odlikuje posvećenost javnom angažmanu i korišćenje *imaginacije umesto činjenica* u potrazi za otkrivanjem istine (opet istine). Njima pripada ključna pozicija u društvu, oni teže promeni stvari, revoluciji, oni pobijaju ukorenjene dogme i ukazuju na pravce promena. Fuller im suprotstavlja naučnike, pripadnike akademske sfere, opisujući ih kao konzervativce, nosioce tradicije, one koji teže očuvanju postojećeg poretka, *statusa quo*. Većina naučnika su, zapravo, nosioci fiksiranih pozicija koje su razvili neki prethodni veliki mislioci. Njihova pozicija je lagodna naspram pozicije intelektualaca, jer „jednom kada naučite da mislite kao oni (*veliki mislioci*), ne morate nikada više da mislite samostalno“ (Fuller, 2005: 68). Fuller ide i dalje, tvrdeći da akademski život karakteriše samoobmana koju akademski radnici doživljavaju kao intelektualnu autonomiju, ne uviđajući da je autonomija u stvari vezana za one uslove u okviru kojih deluju i koji im

³ Intelektualci u komunističkim režimima, koji su ignorisali odnos između politike i stvarnosti, uzimajući u obzir prevashodno ideološke dogme i „stvarnost kakva bi trebalo da bude“, ovde su neskrivena meta napada. Aron im je zamerao da su im lične privilegije bile preče od kritike režima. Kritika je, međutim, bila usmerena i ka njegovim kolegama, francuskim intelektualcima, kojima je zamerao da se radije bave ideologijom nego realnom analizom funkcionisanja društva (Garland, 2007: 70).

onemogućavaju proizvodnju novog znanja, iskorak iz datih uslova. Stoga, uloga intelektualaca ne bi trebalo da bude proizvodnja novog znanja, već uništavanje starih verovanja provlačenjem neprihvatljivih ideja na prihvatljiv način. Za razliku od Adorna i Habermasa, Fuller im pripisuje posebnu moralnu odgovornost za stanje u društvu, tražeći od njih aktivan angažman i odgovornost za posledice pomovisanja svojih uverenja (Fuller, 2009). Ovakav tip intelektualca se poklapa sa Aronovim kritičarem ideologije, jer je to upravo onaj intelektualac koji može da iznedri postavke ideologije novog društvenog sistema. Posmatrano na taj način, intelektualci koji su delovali kroz istoriju su izuzetno retki i mogli bi se nabrojati gotovo na prste. S druge strane, ovako postavljeno stanovište ipak ne mora da pretpostavlja nedostatak činjenica u delovanju intelektualaca, koji je zaista problematičan sa stanovišta sociologije saznanja, već nešto veću slobodu i hrabrost u preispitivanju, redefinisavanju ili odbacivanju postojećih uverenja i socijalnih konstrukata u korist novih i drugačijih. Ipak, bez poznavanja činjenica i prethodno ustanovljenih pozicija, ne može se govoriti o intelektualcu niti se njegovo (revolucionarno ili ne) delovanje može sagledavati odvojeno od idejne istorije.

Stvar, dakako, postaje posebno složena kada se ova razlika ukine. Postoje, naime, i oni teoretičari koji osporavaju teorije/vizije koje intelektualcima pripisuju revolucionarni ili subverzivni potencijal. Konel i Kraford (Connell, Crawford, 2007) su razvili klasifikaciju intelektualnog rada na osnovu dva kriterijuma: prema tipu objekta ka kojem se intelektualni rad usmerava (priroda, proizvodni sistem, društveni odnosi, znanje i simboli) i prema sredstvima koja se primenjuju u intelektualnom radu (usmerenost na nove oblasti: novodefinisane probleme ili probleme kreirane u novostvorenim institucijama; ili na stare oblasti: zavisne od starih, ustanovljenih, priznatih metoda, usmerene na davno prepoznate ili „klasične“ probleme, ili kreirane u priznatim ustanovama). Kombinacija ova dva kriterijuma daje klasifikaciju od četrdeset grupa zanimanja u okviru onoga što se naziva intelektualnim radom.

Primenjujući svoju klasifikaciju, oni su, na uzorku od petsto pripadnika ovih grupa u Australiji, ispitivali da li se može govoriti o: 1) homogenizaciji intelektualnog rada kroz sektore, 2) da li postoje dokazi o tome da se intelektualna radna snaga proletarizuje, i 3) da li postoji opravdanje za stav da intelektualni rad predstavlja osnovu za demokratske i anti-autoritarne politike. Rezultati ankete su pokazali da su odgovori na sva tri pitanja negativni. Postoje jasne razlike između različitih grupa zanimanja, te se ne može govoriti o homogenizaciji intelektualnog rada. Intelektualna radna snaga kao celina zadržava komforan središnji položaj na hijerarhijskoj društvenoj lestvici. Konstatuje se da odista postoji obrazac lateralne komunikacije među pripadnicima intelektualnog rada, što za sobom ne povlači i egalitarizam na radnom mestu. Ova radna snaga deluje kao dobro integrisana i prilično zadovoljna, pre nego naklonjena razvoju opozicione svesti, što je u potpunosti u skladu sa Gramšijevim viđenjem organske inteligencije.

Autori dalje tvrde da se naučnici, umetnici i javni intelektualci ne mogu posmatrati individualistički, što podržavaju sami intelektualci i što se već dugo provlači i sociološkim diskursom o intelektualcima. Ideologija kreativnosti, koja je kompatibilna sa neoliberalnom tržišnom ideologijom, veoma utiče na maskiranje organizacionih realiteta intelektualnog rada. Intelektualni rad je u velikoj meri institucionalizovan i kolektivan, ali ne i homogen. Ipak, treba imati u vidu da definicija intelektualca koju nude Konel i Kraford više odgovara definiciji akademskog radnika ili čak i pripadnika inteligencije nego, uže gledano, intelektualca.

Sandu (Sandhu, 2007) smatra da je pomenuti individualistički pristup, koji ističe značaj kreativnog postignuća za intelektualni autoritet, izuzetno hijerarhijski i elitistički. Prema njegovom viđenju radikalnih intelektualaca, kojima se bavi i sa kojima se unekoliko poistovećuje, sugeriše da oni upravo odbijaju ovakve principe, odbijaju da su različiti od „ostalih ljudi“. Intelektualna autonomija intelektualce drži u neproduktivnim i nejednakim odnosima sa onima koji nisu

intelektualci. Oni treba da praktično dekonstruišu sopstveni lagodan položaj, ukoliko teže životu u onakvom društvu koji su intelektom projektovali, što odgovara „ideološkoj“ kritici o kojoj govori Aron. Ovakvo shvatanje se gotovo u potpunosti suprostavlja prethodno iznetim viđenjima kod Adorna, Habermasa i Fulera, koji smatraju da je upravo intelektualac pozvan da brani društvo, da prevodi značenja i da nosi moralnu odgovornost za nužne savete društvu. Takvo njihovo gledište je po svojoj prirodi hijerarhijsko, a zasniva se na kreativnosti, odnosno znanju koje poseduju. Ostaje otvoreno pitanje na osnovu čega se formira autoritet intelektualaca i njihova posebnost, ukoliko se poistovete sa „običnim“ ljudima, tako da je ovo gledište posebno sporno i ne odgovara osnovnim postavkama ovog rada.

Da li je intelektualac nezavisan?

U prethodnoj celini je pokazano da istorijsko razdoblje i konteksti utiču na određenje pojma intelektualca. Sada bi trebalo razmotriti pitanje nezavisnosti intelektualaca. U čije ime, u ime kog i kakvog kolektiviteta intelektualci govore? Postoji mnoštvo sistematizacija onoga što obuhvata pojam intelektualca.

Jedno od svakako najpoznatijih razmatranja intelektualca i njegove uloge u društvenoj strukturi se može naći kod Manhajma (Manhajm, 1978). Manhajm je jedan od najuglednijih mislilaca koji je razmatrao položaj intelektualaca u društvenoj strukturi i razradio stanovište o slobodno-lebdećoj inteligenciji, kao (veoma) uslovno rečeno besklasnoj grupi intelektualaca. Osnovna karakteristika Manhajmovog pristupa je društvena uslovljenost znanja, odnosno stav da se sve mora posmatrati u okviru svog konteksta, jer ne postoje apsolutni kriterijumi niti apsolutne istine. Njegovo poimanje ideologije se udaljava od „iskrivljene svesti“, koja lažno predstavlja prošlost i stanje u društvu, i postaje svest koja je neminovno uslovljena položajem date grupe. Uslovljenost je više prisutna u društvenim naukama, gde je društveni položaj istraživača često, ali ne i obavezno, povezan sa teorijom i praksom istraživanja, zbog prirode polja

istraživanja. Manhajm se zalaže za sociologiju znanja koja će umeti i moći da se suoči sa uviđanjima o društveno-egzistencijalnoj uslovljenosti znanja i upotrebi ih za korekcije naučnih rezultata. Pomenuta sociologija treba da ima u vidu takozvanu *noološku ravan*, koja „nipošto nije jedinstvena za sve ljude nego se tokom istorijsko-društvenog razvitka može različito uobličavati i dozvoljavati nastanak različitih aspekata jednog istog predmeta“ (Manhajm, 1978: 261). Imajući u vidu njegovu pomalo konstruktivističku teoriju znanja, zanimljivo je generisanje sloja intelektualaca u obliku slobodno-lebdeće inteligencije, kao neukorenjenog sloja. Intelektualci su, prema ovom stanovištu, regrutovani iz različitih klasa, ali prolaze slične *obrazovne putanje* i sposobni su za društvenu kritiku, kreativnost i posvećenost činjenicama koja im omogućuje da prevaziđu pripadnost određenoj klasi. Društveni naučnici, sociolozi prvenstveno, zauzimaju pozicije slobodno-lebdeće inteligencije, jer ih nauka oprema aparatom koji im omogućava da vide celinu društva, njegove odnose, i stoga mogu da imaju kompletniji uvid u društveni život. Stoga Manhajm, iako u osnovi prihvata organsku zasnovanost znanja, ipak ostavlja prostora za njeno prevazilaženje ostavljajući intelektualcima mesto „predestiniranih zastupnika duhovnih interesa celine“ (Manhajm, 1978: 155).

Sam Manhajm govori o dva moguća puta inteligencije. Njeni pripadnici se mogu priključiti različitim međusobno suprotstavljenim klasama i/ili postati svesni svog konkretnog, može se reći i povlašćenog društvenog položaja koji im omogućava šire uvide i veću slobodu izbora. Ipak, ovakvo stanovište ne znači da su pojedinačni intelektualci *nezavisni* od partikularnih uticaja, kao ni da oni ne unose svoja viđenja u kontekst u kome deluju. Naprotiv, upravo *ukupnost* takvih partikularnih pozicija čiji su intelektualci protagonisti pruža *heterogenost* intelektualnom kolektivu koji se definiše kao slobodno-lebdeći. Nezavisnost je moguća samo ako se grupa posmatra kao agregat pojedinačnih individua sa njihovim kontekstima, što opet podseća donekle na Fukoovo poimanje

mikrofizike moći⁴. Jer „samo onaj koji ima stvarnu mogućnost izbora zainteresovan je za to da celina društvenog i političkog sklopa bude osvetljena sa svih strana... Samo postojanje takvog relativno slobodno lebdećeg srednjeg sloja, u koji neprestano pritiču individue društveno različitog porekla sa svojim različitim nasleđenim načinima mišljenja, treba zahvaliti za realno uzajamno prožimanje postojećih tendencija, i samo na osnovu ovoga može nastati sinteza koju smo ranije nagovestili i koju iznosa treba preduzimati“ (Manhajm, 1978: 158). Ovakvo viđenje intelektualne delatnosti je blisko stanovištu ovog rada, kao i viđenju intelektualnog polja Burdijeove teorije prakse, o kojoj će biti reči nešto kasnije. Ipak, upitno je koliko je danas prisutno to pritanje individua različitog društvenog porekla u sloj inteligencije, a koliko se upravo baza intelektualaca homogenizuje i postaje sve manje propusna što je posledica zaoštavanja klasnih razlika.

Drugo, podjednako poznato i uticajno razmatranje uloge intelektualaca može se naći kod Gramšija (Gramsci, 1971), koji je uvideo povezanost intelektualaca i ishodišta ideološkog konflikta. Ideologija se stoga ne može razmatrati, a da se ne analizira uloga intelektualaca u njenom kreiranju i prenošenju (Boswell et al, 1999). Za to je ključno Gramšijevo određenje intelektualaca kao vezanih za klasu kojoj pripadaju: svaka društvena klasa proizvodi unutar sebe – organski – jedan ili više slojeva intelektualaca, koji legitimišu njeno bivstvovanje i služe njenoj reprodukciji. „Intelektualci su ‘poslovođe’ vladajuće grupe za vršenje podređenih funkcija u društvenoj hegemoniji i političkoj vladavini“, odnosno za “obezbeđenje ‘spontanog’ pristanka velikih masa stanovništva uz smer koji je društvenom životu utisnula osnovna vladajuća grupa“ (Gramši, 1973: 123). Nasuprot organskim intelektualcima, Gramši je postavljao tradicionalne intelektualce koji, u njegovoj teoriji, ne služe grupnim interesima već brane

⁴ U svom kasnijem delu „Problemi inteligencije“ Manhajm naglašava da inteligencija nikako ne može da bude klasa, niti da formira partiju, kao i da je nesposobna za orkestriranu akciju, jer politička akcija zavisi od zajedničkog interesa koji inteligenciji nedostaje više nego bilo kojoj drugoj društvenoj grupi. Ovakva pozicija govori o samoizolaciji intelektualaca, koji treba da budu kritični prema svojoj, kao i prema bilo kojoj drugoj grupi (Mendel, 2006).

neke univerzalne vrline. To su specifične kategorije intelektualaca, ili pre učenih ljudi, koji su opstajali uprkos radikalnim društveno-političkim promenama, a kao primer navodi crkveni kler, koji je obeležio srednji vek svojim monopolom znanja (vidi Gramsci, 1971 i Gramsci, 1973). Zanimljivo je da je Gramši još početkom XX veka uočio pojave koje se mogu bez zadržke pripisati i savremenom društvu kasnog XX veka. Gramši kaže: „Masovno obrazovanje standardizovalo je pojedince u pogledu pojedinačne kvalifikacije i psihologije, dovodeći do istih pojava, kao i u svim drugim standardizovanim masama: ono dovodi do konkurencije, koje stvara potrebu profesionalne organizacije za zaštitu, stvara nezaposlenost, superprodukciju školovanih ljudi, dovodi do iseljavanja itd“ (Gramši, 1973: 125).

U sličnom duhu, mada u drugačijoj tradiciji mišljenja, Aron tvrdi da intelektualci nisu po prirodi stvari nezavisni i revolucionarni, iako se takvima često smatraju. On opravdano primećuje da su sve partije i doktrine imale, i da i dalje imaju, svoje glasnogovornike i mislioce, koji pretaču različite partikularne, stranačke i nestranačke interese u teorije (Aron, 2009: 209). Osvrćući se posebno na socijalistički režim, Aron je smatrao da su intelektualci namerno previđali njegovu represivnu prirodu: bavili su se njegovim teorijskim aspektima, a ne praktičnim implikacijama, kako bi sebe lišili odgovornosti. On je verovao da intelektualci ne bi smeli da razmatraju ideologiju u vakuumu, van konteksta, jer ideologija formira političku akciju i ima direktan uticaj na funkcionisanje društva. Aron je poistovećivao intelektualne ideologije sa pseudoreligijskim dogmama, sa sekularnom religijom. U načelu, moglo bi se reći da je Aron delio Bendin stav o izdaji intelektualaca, jer ih je optuživao da su propustili da preduzmu trezvene i odgovorne akcije, kako bi nesmetano uživali značajne privilegije koje im je obezbedio režim (Garland, 2007), što opet ukazuje na jedno idealističko shvatanje intelektualaca kao grupe koja treba da nastupa kritički prema moći.

Slično stanovište po pitanju nezavisnosti intelektualaca iznosi i Karabel. Za razliku od Arona, on smatra da nije opravdano očekivati da intelektualci zauzmu opozicioni stav prema postojećem poretku, imajući u vidu da većina zauzima relativno povlašćeni položaj. Kada se ocenjuje njihov položaj i uloga u društvu, vidi se da su intelektualci socijalno i kulturno povezani sa političkim i ekonomskim elitama, kojima su bliži nego potčinjenim grupama. Njihov potencijal za delovanje i zagovaranje promene poretka se aktivira tek kada izbije na površinu njihovo nezadovoljstvo zbog malog udela u privilegijama elita. Elite i intelektualci se nalaze u odnosu međuzavisnosti, jer su jedni drugima potrebni; intelektualci da omoguće legitimaciju poretka, a elite da obezbede sredstva za reprodukciju kulture i intelektualaca (Karabel, 1996). Stoga do društvenih promena može doći samo kada privilegije koje uživa inteligencija postanu toliko upitne da im se prospekti promene sistema čine primamljivijim u pogledu njihove pozicije.

Da li je intelektualac ukotvljen ili nezavistan, te šta je izvor njegovog autoriteta razmatrao je i Bauman. Baumanovo određenje intelektualca kao zakonodavca i/ili tumača je usko povezano sa „epohama“ dvadesetog veka: modernom i postmodernom. Obe ove epohe imaju specifična razumevanja prirode sveta, te i intelektualni rad smeštaju u specifičan kontekst i daju mu drugačije značenje i svrhu, što se da naslutiti i iz prvog dela. Zakonodavac ili „legislator“ pripada modernim i karakteriše ga superiorno znanje koje legitimise njegovo prosuđivanje o stvarima od opšteg interesa. Zakonodavac stiče ovakvo superiorno znanje zahvaljujući proceduralnim pravilima koja imaju univerzalnu vrednost te „osiguravaju postizanje istine, dostizanje validnog moralnog suda i odabir odgovarajućeg umetničkog ukusa“ (Bauman, 1989: 4). S druge strane, prema Baumanu, multikulturalizam i/ili relativizam postmoderne je ulogu intelektualca oblikovao kao ulogu tumača saznanja i mišljenja koja su kreirana u jednoj zajednici, to jest tradiciji. Tumač ili „interpretator“ time postaje „samo“ prevodilac koji sisteme znanja jedne

zajednice prevodi na jezike razumljive zajednicama drugačije tradicije, ne bi li sprečio „šumove“ u komunikaciji. Njegova uloga nosioca istine i jedinog istinskog saznanja se relativizuje i transformiše u medijatora između kultura i tradicija. Ipak, Bauman ne oduzima ni intelektualcima tumačima potpuno pravo na univerzalnost, jer im dopušta da zadrže autoritet u okviru sopstvene zajednice „donoseći pravila proceduralne prirode koja im dozvoljavaju da arbitriraju u kontroverzama mišljenja i iznose tvrdnje koje treba da budu obavezujuće“ (Bauman, 1989: 5). Na ovaj način, Bauman pokušava da intelektualcima ipak sačuva nadmoć i postavi ih kao poslednju instancu koja sudi šta je, možda ne istina, ali barem stav koji obavezuje u „kontroverzama mišljenja“.

Na domaćoj sceni, o tome je pisao i Šušnjić koji ističe da u zajednici (društvu) mora da postoji opšta saglasnost oko univerzalnih vrednosti i normi koje ne smeju da podležu stalnoj kritici i proveravanju (Šušnjić, 2003). Ovo shvatanje donekle podseća i na Baumanovog zakonodavca, ali i na tradicionalnog Gramšijevog intelektualca koga karakteriše neupitnost vrednosti za koje se zalaže, iako je kod Šušnjića ovakav intelektualac definisan funkcionalno u celini društva, a ne u okviru pojedine klase kako to vidi Gramši.

Ukoliko se osvrnemo na stav da intelektualci postaju tumači, to jest prevodioci značenja između kultura, čini se da je globalni konsenzus oko zajedničkih gledišta i vrednosti sasvim nemoguć i upućuje na kulturni imperijalizam. Savremeni pluralizam je stoga iznudio tematizaciju mogućnosti komunikacije različitih tradicija, zasnovani na kulturnom relativizmu sa početka XX veka (Boas). Zajednica tako postaje jedan od centralnih koncepata postmoderne (i) društvenih nauka, a intelektualci sa univerzalnog premeštaju pažnju na sebe. Intelektualci tako postaju zakonodavci u okviru zajednice i tumači između zajednica. Budući da su opremljeni različitim diskurzivnim veštinama, oni se nameću kao posrednici koji prevode kulturne tradicije i medijatori u stalnim konfliktima vrednosti (Bauman, 1989: 145). Pitanje je koliko se ovakvo viđenje

intelektualnog delovanja može opravdati u društvu XXI veka, kada je globalizacija društva i zaoštavanje socijalnih razlika i nacionalnih konflikata na globalnom nivou ponovo otvorilo polje za delovanje univerzalnih intelektualaca. Sukobi različitih sistema vrednosti, ili možda pre uočljiva kroza dominantnog sistema vrednosti i potraga za alternativama, nameću potrebu za definisanjem globalnih vrednosti koje bi uredile globalno društvo i omogućile minimalan konsenzus. Društveno-političko uređenje jednog društva zahteva ideološke (u manhajmovskom smislu) podloge koje bi legitimizovale sistem i delovanje ključnih društvenih aktera. Specifičnost najskorijeg savremenog doba jeste globalizacija društva, iskorak iz okvira nacionalne države, što zahteva i globalne ideološke matrice, sisteme vrednosti koji će omogućiti društveno-integrativnu misao na mnogo širem nivou nego što je to bio slučaj ranije⁵.

Veoma sličnu funkciju sa Baumanovim prevodiocima imaju i tzv. profesionalni *secondhand dealers* Fridriha Hajeka. Pojam upućuje na intelektualce koji prerađuju, tumače ideje. Oni su sito kroz koje nove ideje moraju proći pre nego stignu do masa. Oni su u stvari ono što u ovom radu nazivam inteligencijom, a ne intelektualcem. Svoju poziciju duguju posedovanju specifičnog znanja koje ih čini sposobnim da ukorenjuju određene ideje u svakodnevним interpretativnim obrascima (Losoncz, 2014). Intelektualci su, za Hajeka, specijalisti koji koriste svoje znanje u svakodnevним operacijama, ali nisu ni originalni mislioci, ni naučnici, ni eksperti u određenoj oblasti. Oni ne moraju da poseduju specifično znanje, ne moraju da budu ni posebno inteligentni, ali su spremni da govore o velikom broju tema i upoznati su sa novim idejama pre onih kojima se obraćaju u svom intelektualnom delovanju (Hayek, 2005). Filozofi su, za Hajeka, prinčevi među intelektualcima, oni koji sporije, ali trajnije utiču na društvo (uporediti sa Milićevim kreatorima pogleda na svet). „Reč je o

⁵ Svakako se može tvrditi da (mega)ideologije nisu omeđene nacionalnim ni ranije, ali se sada uočava daleko tešnja povezanost nacionalnih država i stvaranje globalne, nadnacionalne elite (ekonomske, političke, intelektualne), koja ima potrebu za globalnim sistemom vrednosti, globalnom ideologijom koja će odgovoriti na izazove ovakvog društva. Delovanje intelektualaca je upravo usmereno ka potrazi za takvom ideologijom u ovom momentu.

istom trudu da se dosegne sinteza, sprovedenom na metodičniji način, istom sudu o posebnim pogledima u meri u kojoj se uklapaju u opšti sistem mišljenja pre no prema njihovim specifičnim zaslugama, istoj težnji ka konzistentnom pogledu na svet, koji je za oboje glavna osnova za prihvatanje ili odbacivanje ideja. Usled toga, filozof verovatno ima veći uticaj na intelektualce od ostalih naučnika ili teoretičara i više no iko drugi određuje način na koji intelektualci sprovode svoju cenzorsku funkciju“ (Hayek, 2005: 115).

Intelektualci kao klasa?

Kurzman i Ovens govore o tri dominantna pravca u sociologiji intelektualaca tokom prethodnih skoro vek i po. Intelektualci su posmatrani kao klasa ili pre sloj za sebe, što je bilo stanovište koje su zastupali drajfusovci, Benda, Selenji i Konrad. Drugi pravac karakteriše intelektualce kao klasno određene grupe, odnosno kao predstavnike grupe iz koje potiču, što su zastupali Gramši, Fuko i drugi. Na kraju, treće viđenje definiše intelektualce kao besklasnu kategoriju, koja može da prevaziđe grupu iz koje potiče kako bi zagovarala sopstvene ideje i ideale (Kurzman i dr, 2002). Teorije o besklasnom položaju intelektualaca imaju, kako je rečeno, svog najznačajnijeg predstavnika u Manhajmu, o čemu je bilo više reči u prethodnom poglavlju. Funkcionalističke teorije klasa nisu posebno izdvajale inteligenciju, premda se neki autori osvrću na stepen specijalizacije i posedovanja znanja kao na faktor koji utiče na stepen posedovanja moći i prestiža (Davis i Moore, 1944).

Teorije o „novoj klasi“ čije je osnovno obeležje monopol nad znanjem u različitim oblicima su bile uticajne tokom dvedesetog veka. King i Selenji su se bavili upravo fenomenom intelektualaca kao „nove klase“. Oni razlikuju tri istorijska talasa teorijske refleksije o "novoj klasi", pri čemu svaki ukazuje na različite kolektivne aktere kao stvarne ili potencijalne konkurente buržoaske dominacije. Autori istorijski razvoj društava tumače u ključu dejstva

projektovanog sticanja moći različitih grupa visoko obrazovanih slojeva, zasnovane na monopolu znanja (King, Szelényi, 2004).

Prvi talas o kome govore se naslanja na anarhističke teorije, kao što je Bakunjinova, i ukazuje da su nosioci vlasti nakon revolucije proletarijata bili intelektualci, a ne radnici. Bakunjin kritikuje Marksov koncept diktature proletarijata kao vladavinu naučnog uma, koja je izuzetno autoritarna, despotska i arogantna. Ova nova klasa istinskih ili lažnih znalaca konstruiše novu hijerahiju koja društvo deli na dominantnu manjinu koja vlada u ime nauke i ogromnu većinu „neznalica“. Kompleksnost društva i neophodnog znanja za vođenje društva neminovno vodi dominaciji onih koji to znanje poseduju, a ne radnika. Mačajski tako definiše novi sistem nejednakosti, koji je zasnovan na razlikama u obrazovanju i posledica je prisvajanja moći od intelektualaca. Intelektualci, tj. klasa monopolista znanja nije na strani radnika, već reprodukuje nejednakost tako što koristi svoje znanje da izvlači višak vrednosti od radnika (Flewers, 2004). Osim negativnog poimanja inteligencije, premda joj se priznaje nužnost postojanja u kompleksnom društvu, nejasno je na koji način su ovi autori videli alternativu funkcionisanju inteligencije.

Drugi talas se odnosi na teorije birokratije i tehnokratije, koje vlast nad sredstvima za proizvodnju, a samim tim i dominantan položaj u društvu, daju menadžerima. Pri tome, ove teorije uzimaju u obzir i komunizam/socijalizam (Đilas) i kapitalizam (Galbrajt), a neki i jedan i drugi sistem proizvodnje (Barnam). Knjiga Milovana Đilasa „Nova klasa“ je izazvala veliku pažnju, jer je ponovo promovisala ovaj koncept koji ukazuje na tendenciju tehnokratskog sloja da komunistički/socijalistički sistem uredi na taj način da reprodukuju svoj monopolistički položaj. „Zajedničko im je svima da su kao pripadnike ove društvene grupacije vidjeli povlaštenu vladajuću klasu birokrata koji su kao dužnosnici komunističke(ih) partije(a) bili pozicionirani u strukture vlasti u državama koje su nastale na komunističkom ideološkom konceptu. Međutim, nova klasa je povlačila za sobom i konstituisanje nekih drugih društvenih

grupacija koje su predstavljale neminovnost novog poretka. Pored birokrata u politici to su bile i birokrate u administrativnim aparatima koji se progresivno umnožavao“ (Vukadinović, 2014: 50). Džon Kenet Galbrajt je, tokom šezdesetih, opisao novu klasu u kapitalizmu na posredan način, govoreći o dominaciji korporacija kojima upravlja tehnokratija čiji je osnovni cilj održanje i proširenje korporacija (i time sopstvenog mesta u društvu), a ne profit (Galbraith, 2007). Barnam je 1941. godine objavio knjigu „Menadžerska revolucija“ u kojoj je opisao novo društvo, koje nije ni kapitalizam ni socijalizam, već je društvo koje je konvergiralo u jedinstveni tip sistema, koji počiva na dominaciji jedinstvene nove klase – menadžera u svim društvenim oblastima (Burnham, 1941).

Treći talas ova dva autora nazivaju "teleokratskim projektom" humanističke inteligencije, jer je u osnovi dominantnog položaja onaj monopol "kulture kritičkog diskursa" koji intelektualci održavaju i o kome je govorio Guldner. Rast srednje klase i obrazovanosti nakon drugog svetskog rata je podstakao mislioce da izdvoje intelektualce kao posebnu klasu „radnika znanja“ (Irving Kristol). Ovakvo proširenje shvatanja intelektualaca je dovelo do toga da se oni posmatraju kao klasa u usponu koja pretenduje na moć, iako je bilo kritičara ovakvog gledišta koji su nalazili veliku ideološku heterogenost među naizgled homogenom intelektualnom klasom (Brim, 2015). Ovde se odbacuje pomatranje intelektualaca kao radnika znanja, jer se, na prvom mestu, pravi razlika između intelektualaca i inteligencije koja pre odgovara navedenom opisu. Dodatno, odbacuje se i posmatranje inteligencije kao posebne klase, već se njena pripadnost traži u okviru srednje klase, gde svakako može da se izdvoji kao poseban sloj na osnovu funkcije koju vrši u društvenom sistemu.

Sličnu liniju razmišljanja prate i radovi Habermasa i Fukoa koji, kako tvrde King i Selenji, zajedno postavljaju osnove refleksivne sociologije intelektualaca. Fuko posebno naglašava povezanost znanja i moći, diskursa i socijalne dominacije. Stoga on i konstruiše svoju teoriju kao mehanizam za analizu diskursa, koji treba da omogući njegovu dekonstrukciju. Fuko opravdano

smatra da je emancipatorski diskurs utopija. „Sanjam o intelektualcu koji uništava dokaze i opštosti, onom koji, u inercijama i prinudama sadašnjosti, locira i obeležava slabe tačke, otvore, linije snage, onom koji je neprestano u pokretu, koji se izmešta, koji ne zna tačno kuda se uputio niti šta će misliti sutra, jer je previše usredsređen na sadašnjost; koji, kadgod se kreće, doprinosi postavljanju pitanja da li se zna da je revolucija vredna muke i koje vrste (mislim, kakva revolucija i kakva muka), podrazumevajući da na pitanje mogu odgovoriti samo oni koji su voljni da rizikuju vlastite živote kako bi je sproveli“ (Fuko, 2011: 191).

U dijalogu Fukoa i Deleza o poziciji intelektualaca (*Intellectuals and power*, 1972), Fuko naglašava da je intelektualac agent sistema moći i da njegova ideja i diskurs o odgovornosti za osveščivanje društva predstavlja, u stvari, deo sistema. Uloga intelektualca nije više da se pozicionira negde iznad i da sa strane posmatra stvari, kako bi izneo skrivenu istinu u javnost, već je njegova uloga pre da se bori protiv oblika moći koji ga pretvaraju u svoj objekat i instrument u oblasti znanja, istine, svesti i diskursa. Za razliku od Fukoa, Habermas veruje u ideju prevazilaženja veze znanja i moći, predstavljajući idealni tip koji treba da bude vodilja kritike neke komunikacije, čak iako ga nikada nije moguće postići u realnosti. Za njega, kao i uopšte celu kritičku teoriju, glavni zadatak kritičke teorije je kreiranje diskursa oslobođenog od dominacije, u kome bi odnosi u komunikaciji bili simetrični, odnosno oslobođeni sadržaja moći (King, Szelenyi, 2004: 167-168), što je još jedno idealističko gledanje na stvar.

Za Kinga i Selenjija, znanje jeste moć, a ne samo prateća pojava moći. Oni ukazuju na kasnosocijalistički trend spajanja inteligencije sa birokratijom, čime se stvara nova klasa koja pretenduje da zadrži i održi dominantan položaj u društvu. Ovi autori poreklo svoje trojne podele nalaze u takozvanim prototeorijama Hegela, Sen Simona i mladog Marksa. Hegel je javne službenike smatrao nosiocima univerzalosti države, u čemu ga Habermas u izvesnom

smislu sledi. Sen Simon podiže nauku na pijedestal sekularne religije, u čemu ga prati Kont zasnovanjem sociologije kao pozitivne naučne studije društva. Marks u svojoj ranoj fazi ključnu ulogu daje kritičkoj inteligenciji, odnosno teoretičarima društvene revolucije. Pomenute tri prototeorije su preteče tri shvatanja ključnih aktera „Nove klase“: birokratije, tehnokratije i inteligencije (King, Szelényi, 2004: 3).

Shvatanje prema kojem intelektualci obrazuju klasu nije jednodušno prihvaćeno. Stefan Kolini, čije gledište se i prihvata u ovom radu, smatra da je jedna od najčešćih grešaka sociologije koja se bavi intelektualcima definisanje intelektualaca kao klase. Određena u duhu marksističke ili veberijanske sociološke tradicije, ideja klase ne ostavlja prostora za poimanje intelektualaca kao klase, iako bi eventualno moglo da se tvrdi da svi intelektualci pripadaju istoj klasi. U tom smislu, ruska inteligencija tokom XIX veka je bila najpribližnija statusu klase, primarno zahvaljujući svom specifičnom položaju u dominantno agrarnom društvu. U svim ostalim kulturama, a najpre u Francuskoj iz koje su u pojmovnom smislu i potekli, intelektualci su se definisali na osnovu ugleda u javnosti i uticaja na nju, a ne preko sopstvenog položaja na društvenoj lestvici (koji je ipak bio prilično ujednačen). Nasuprot ruskoj inteligenciji, francuski intelektualci su se mogli identifikovati upravo na osnovu svojih napora da upotrebe određeni kulturni ugled u javnoj debati, a prema položaju na društvenoj lestvici (Collini, 2006: 59-60).

Brim (Brym, 2015) takođe odbacuje stanovište o bilo kakvom povezivanju intelektualaca sa klasama. On smatra da je iluzorno govoriti o tome da intelektualci formiraju klasu, da su članovi klase, ali i da su potpuno besklasni. Oni su deo socijalnih mreža čija se bliskost određenim klasama s vremenom menja, ali im uvek pomaže u formulisanju ideologije, to jest određene škole mišljenja. Stavljajući snažniji naglasak na političke okolnosti u kojima se intelektualci zatiču, pre nego na njihovu intelektualnu kreativnost i uticaj, Brim smatra da ideološke orijentacije zavise od socijalnog porekla intelektualaca i

sklopa prilika koje omogućavaju obrazovanje, zapošljavanje i politički angažman tokom razvoja karijere intelektualaca, što opet zavisi od odnosa moći u društvu. Mreže/škole intelektualaca razvijaju rivalski odnos između sebe. Imajući u vidu da je „prostor intelektualne pažnje“ ograničen, ne više od šest, a najčešće tri škole uspevaju da propagiraju svoje ideje generacijama u određenoj kulturi tokom određenog vremena. Nove škole mišljenja se formiraju kada dolazi do socio-ekonomskih promena koje sobom povlače promenu u distribuciji materijalnih resursa potrebnih za (re)produkciju njihovog rada. Intelektualne zvezde su upravo ljudi koji su nosioci takvih promena ili su im bliski (Brym, 2015: 10).

Ipak, iako intelektualce ne možemo podvesti pod posebnu klasu, moguće je uočiti njihovu posebnost i svojevrsan vid udruživanja. On je proistekao iz niza socijalno uslovljenih i institucionalnih postavki koje su intelektualcima omogućile onu vrstu solidarnosti koja se ugleda na klasnu solidarnost. Povezivanje intelektualaca su podstakle izdavačke kuće, saloni, udruženja, festivali, stvarivši određen oblik kulture koji je elitističkog karaktera i koji reprodukuje intelektualce (Kurzman, Owens, 2002: 71).

Teorije o intelektualcima kao potencijalno klasno zasnovanoj grupi su doživele stagnaciju u kasnom dvadesetom veku, kao i uopšte klasne teorije, jer je naglasak pomeren sa klasa na druge oblike društvenog udruživanja. To je posledica društvenih promena krajem osamdesetih na globalnom nivou i svojevrsnoj percepciji o kraju istorije. O tome je pisano i u Srbiji (Jugoslaviji) još ranije, kasnih sedamdesetih. Na primer, Mihailo Popović, u duhu teorija o konvergenciji sistema, kaže da se u tom periodu „stvarao jedan više meštoviti, klasno-slojni tip društveno-ekonomske diferencijacije, u kome se mešaju različiti (ne samo klasni) kriteriji i oblici distanciranja kako između slojeva tako i unutar njih“ (Popović, 1977: 21). Dodatno, u tom periodu, postmoderna je bacila u zapećak velike teorije moderne sa svojom kritikom apsolutnih istina, celovitih identiteta i fokusom na različite partikularnosti nasuprot

univerzalnostima prethodnog perioda. One se opet pojavljuju na početku dvadeset prvog veka, o čemu piše Elena Gapova, koja ukazuje da se u postsocijalističkom diskursu o intelektualcima javljaju nova poimanja klase, koja su na tragu onoga što je u Jugoslaviji već pisano, a gde se klasa ne vidi više kao marksistički kolektivitet, već uključuje i pitanja kulture, životnih stilova i ukusa (Gapova, 2010). Tako reformulisano značenje klase pre odgovara tradicionalnom značenju „društvenog sloja“ u sociologiji i ukazuje na neke individualizovane parametre određenja intelektualne delatnosti, a po svemu sudeći i drugih društvenih aktera.

Javnost kao medij intelektualnog delovanja

Javnost je neraskidivo povezana sa poimanjem intelektualca, posebno ako se uzme u obzir kulturološko značenje koje naglasak stavlja na kreativnu produkciju kao izvor autoriteta. Intelektualac se formira u odnosu na neku javnost na koju utiče u vezi sa stvarima od „opšteg“ značaja, to jest pretendujući da govori u ime „opšteg/javnog interesa“, čije se značenje može problematizovati samo po sebi.

Zagorka Golubović ističe da je javnost „autentično polje intelektualnog delovanja onih ličnosti koje shvataju da nije dovoljno otkrivati samo istinu i teorijski je artikulirati, već da je potrebno istinom osvetliti postojeće stanje društva i ukazivati na puteve mogućih promena nezadovoljavajućeg stanja“ (Golubović, 2005). Prema ovakvom stanovištu, javnost postaje nužna komponenta uloge intelektualca, jer njegova suština se ogleda u emancipaciji građana i društva, te se oni moraju, da bi ispunili svoju funkciju, uključiti u društvenu scenu kao realni akteri. Pri tome, javnost mora da bude bezlična, takva da je čine oni sa kojima intelektualac nema neposredne lične kontakte. Takođe, javnost mora da bude nespecializovana, sastavljena od onih koji ne pripadaju istom polju kreativne ili naučne aktivnosti koja je osnova

prepoznavanja ugleda intelektualca na prvom mestu. Intelektualci pišu za javnost koja je šira od akademske ili specijalizovane publike, o „javnim pitanjima“, čime se granice između intelektualnog delovanja i političkog angažmana, novinarstva i nauke zamagljuju i ponekad teško uspostavljaju. Pitanje je, svakako, koliko je publika kojoj se intelektualac obraća ili koja ga prati, ona publika koja sa njime deli najmanji zajednički sadržalac ideja i znanja, odnosno do koje publike intelektualci uopšte mogu da dopru svojim stavovima iskazanim u javnosti.

Kolini piše o počecima odnosa intelektualaca i javnosti, ističući da je istorijski posmatrano i ponešto paradoksalno, francusku širu javnost odlikovalo neprijateljstvo prema intelektualcima, koji, davno već ismejani kao drajfusovci, i danas izazivaju blagi podsmeš (Collini, 2006: 253). O ovakvom Kolinijevom gledištu se može debatovati, jer je teško naći javnost u kojoj su intelektualci bili više prisutni, cenjeni, pa čak i politički angažovani nego što je to slučaj u Francuskoj. Kako iznosi Said, baš na francuskom govornom području, reč intelektualac nosi sa sobom neki prizvuk javnosti u kojoj velike (ali ne više žive) figure kao Sartr, Fuko i Aron debatuju i ističu svoje stavove izuzetno velikom auditorijumu (Said, 2002). Otpor javnosti ka intelektualcima je, prema Koliniju, posebno izražen u engleskom govornom području gde se može identifikovati intelektualna praksa, ali se odbija pojam „intelektualca“. Ovaj svojevrсни antiintelektualizam je očit kod Orvelovog snažnog odbijanja da se identifikuje kao intelektualac, iako se upravo on svojim delovanjem mogao kandidovati za najreprezentativnije primerke intelektualnog sveta. Orvelu koji je najbliži pojmu uticajnog intelektualca, Kolini je posvetio čitavo poglavlje u svojoj knjizi *Absent Minds: Intellectuals in Britain*, gde otvoreno kritikuje njihov negativni stav prema intelektualcima kao mimikriju. Upravo su intelektualci plasirali tvrdnju o odsustvu intelektualaca u Velikoj Britaniji, promovišući kroz antiintelektualizam svoj intelektualni rad. Kolini citira i rečenicu koja se pripisuje Bertrandu Raselu – a koja svedoči o antiintelektualizmu intelektualaca

- „Nisam nikada zvao sebe intelektualcem, niti se iko ikada usudio da me tako naziva u mom prisustvu. Mislim da se intelektualac može definisati kao osoba koja pretenduje da ima više pameti nego što ima, i nadam se da se ova definicija ne odnosi na mene“ (Collini, 2002: 210). O svojevrsnoj šizofrenosti intelektualaca britanskog podneblja svedoči drugi citat Rasela, koji opovrgava prethodni stav: „Svi intelektualci treba da prežive izvesnu količinu progona što je moguće ranije u životu. Ne previše. To je loše po njih. Ali izvesnu količinu“ (Collini, 2002: 122).

Čak i kada bi se bezrezervno uzelo u obzir Kolinijevo stanovište o pozicioniranju intelektualaca u odnosu na javnost (kao u Francuskoj) ili o svojevrsnom otporu javnosti prema intelektualcima (karakterističan za britansku kulturu), i dalje bi se moglo tvrditi da je javnost ključna za određenje intelektualca i da je osnova njegovog habitusa. To se ogleda u ispravnoj kritici određenih pojmovnih tendencija. Prema definiciji Barbare Mistal, *javni intelektualac* je pojam koji označava pisce, akademske radnike, naučnike i umetnike koji komuniciraju *sa javnošću* van svoje profesionalne uloge na osnovu svog znanja i autoriteta stečenog u svojim specifičnim disciplinama (Misztal, 2007: 27). Međutim, Pozner (Posner, 2001) kritikuje pojam „javni intelektualac“ kao redundantan, jer je sama suština intelektualnog delovanja nastupanje u javnosti. Sve ostale osobe sa intelektualnim predispozicijama koje ne pišu ili ne govore javno kao intelektualci, mogu biti obuhvaćene čudnim terminom „privatni intelektualac“ što je negativna definicija. Kolini, takođe, kritikuje debatu o javnoj ulozi intelektualaca, jer ih upravo pomeranje iz njihove specijalizovane i kreativne aktivnosti i obraćanje široj publici čini intelektualcima, te je pojam „javni intelektualac“ zapravo pleonazam u pravom smislu te reči (Collini, 2002). I Pozner i Kolini ukazuju na to da se termin *public intellectual* najčešće koristi u Americi.

Pozner skreće pažnju da „javni intelektualac“ opstaje kao intelektualac sve dok ima pažnju javnosti, koju zadobija angažovanjem u nečemu što je u fokusu

njenog interesovanja. Međutim, pažnja javnosti je kratkotrajna i „javni intelektualac mora da bude brz na obaraču“ (Posner, 2001: 32). Usled potrebe da ostane u fokusu, intelektualac je sklon kontroverzama, iznošenju ekstremnih pozicija, predviđanjima koja nisu sasvim potkrepljena činjenicama i zbog kojih on/a retko snosi posledice. Njegovi komentari su „samouvereni, osuđujući, ponekad snishodljivi i često razdražljivi“, jer akademski javni intelektualci često pišu „u tonu svesne, ponekad ogorčene intelektualne superiornosti“ (Posner, 2001: 35). Zbog čega je to tako? Nasuprot teorijama koje ističu uticaj intelektualaca, Pozner ukazuje da se oni tako olako bave predviđanjima upravo zbog toga što njihove reči ne znače mnogo. Njihova gledišta nisu važna većini ljudi, niti većina ljudi obraća pažnju na intelektualce koji bi mogli da ugroze njihov sistem mišljenja i stavova. Upravo obrnuto, tvrdi Pozner, većina čitalaca i sledbenika intelektualaca su pripadnici iste škole mišljenja (liberalizam blagostanja, multikulturalizam, socijalni konzervatizam ili libertarijanizam), koji samo traže potkrepljenje za sopstvene pretpostavke, a ne izazove koji bi doveli do reformulisanja stavova (Posner, 2001: 146). Ričard Rorti takođe ramišlja o privatnom i javnom u kontekstu intelektualaca – doduše, na nešto drugačiji način (Rorty, 1995). Rortijevo određenje intelektualca kao liberalnog ironičara podrazumeva da se intelektualne redeskripcije sveta koje se baziraju na tehničkom jeziku teorije moraju zadržati u sferi privatnog, dok javni angažman mora da bude posvećen širenju inkluzivnosti, kao i demokratizaciji društva na temelju problematizacije jezika svakodnevice u javnosti.

Na regionalnoj sceni, Šimetin Šegvići iznose zanimljivo i problematično tumačenje Burdijea. Oni tvrde da Burdije smatra da se stručnjak koji uspešno obavlja posao u svojoj struci i koji je zadovoljan njime, mnogo teže odlučuje za istupanje u javnosti, na način medijskog nastupa. Javno-intelektualno tržište ne poseduje mere kontrole, koje su svojstvene akademskom tržištu (Posner, 2001: 81). Polazeći od pravila institucija, normi akademije, recenzija kolega i na kraju suda kolega iz struke koji predstavljaju publiku za akademske radove,

intelektualci koji izađu u širu javnost nailaze samo na sud laika, od čijeg prihvatanja zavisi uspeh, odnosno stepen intelektualne slave. Ovakav publicitet se ostavlja stručnjacima koji nemaju posebnih uspeha u struci ili barem nisu zadovoljni njima, pa tu frustraciju nadomešćuju čestim prisustvom u medijskom polju, koje im oni „zadovoljni“ prepuštaju (Šimetin Šegvić, 2014: 173). Ovakvo gledište degradira intelektualce i ispušta iz vida da su, baš u Francuskoj, intelektualcima smatrani upravo oni koji iza sebe imaju vrhunska postignuća, kao što su Fuko, Sartr, pa i sam Burdije. Upravo je Burdije nastupao u javnosti u poznijim godinama svoga života i igrao ulogu intelektualca, što opovrgava tumačenje Šimetin Šegvića i ukazuje na neopravdano odvajanje intelektualaca u okviru akademskog polja.

Kontroverze intelektualnog delovanja u javnosti

Svega nekoliko intelektualaca je uzburkalo javnost u post-sartrovskom periodu. Noam Čomski je svakako jedan od tih intelektualaca, koji je, ne samo zbog svog priznatog rada u lingvistici, već zbog kritičkog stava prema neoliberalizmu, često imenovan kao uzor intelektualca savremenog doba. Sam Čomski smatra da intelektualci poseduju veliku odgovornost u poređenju sa drugim ljudima, jer predstavljaju privilegovanu manjinu, koja na Zapadu uživa slobode i ima sredstva da razotkrije istinu u mnoštvu obmana, klasnih interesa i ideoloških predstava. „Odgovornost intelektualca je da govori istinu i razotkriva laži“ kaže Čomski (Chomsky, 1967).

Drugi značajan intelektualac kasnog XX veka je Burdije. Burdijeova priča je zanimljiva, jer govori o promenama političkog i društvenog konteksta, a u izvesnom smislu i same javnosti, u kojoj intelektualci istupaju. Burdije je dugo odolevao ulozi aktivnog javnog intelektualca koja je, kako je pokazano, bila prilično svojstvena francuskoj tradiciji. Njegov angažman je tim značajniji, ako se ima u vidu da je ostao po strani i za vreme studentskih demonstracija 1968.

godine, kada su gotovo svi francuski intelektualci otvoreno iznosili stavove, kao i da se snažno zalagao za sociologiju kao nauku, a ne ideologiju političkog aktivizma. Iako je snažno kritikovao praksu „medijskih“ intelektualaca, naročito Sartra, Burdije je tokom devedesetih godina prihvatio takvu intelektualnu praksu. Počeo je često da se pojavljuje u medijima, da učestvuje u demonstracijama, piše u novinama, potpisuje peticije i preuzima druge mere građanskog učešća kao vid protesta protiv mera smanjenja budžetskih izdataka u oblasti socijalnih davanja (Swartz, 2005). Političkoj aktivaciji doprinosila je i promena u strukturi intelektualnog polja⁶, kao i upražnjeno mesto vodećeg intelektualca koje su do osamdesetih držali Sartr, a zatim Fuko. Došlo je i do značajne promene u naučnom polju, tako da se univerzitet nije više video kao jedino poželjno mesto za razvoj karijere. Pojava različitih think tankova, specijalizacija tržišta rada koja je otvorila nove mogućnosti van univerziteta, te različite mogućnosti popularizacije sopstvenih stavova putem masovnih medija je doprinelo širenju kulturnog tržišta van tradicionalnih univerzitetskih elita.

Burdije nije samo popunio upražnjeno mesto vodećeg intelektualca, već je bio, takoreći, izazvan polemikama koje su bile nacionalnih razmera i stvarale kontekst za intelektualnu debatu. Priprema za ovakav angažman je došla sa njegovom knjigom iz 1993, *La Misère du monde* (prevedeno na engleski 1999. kao *The Weight of the World*), koja je analizirala istraživanje društvenih patnji i isključivanja, a sve u kontekstu rasprava na temu globalizacije koje su bile u punom jeku. Izuzetan uspeh i vidljivost ove knjige je doprinela pozicioniranju Burdijea kao vodećeg javnog intelektualca, otvarajući prostor za njegov politički angažman zasnovan na naučnom autoritetu, koji je sada već bio sasvim nesporan.

⁶ Kako navodi Ana Birešev u svojoj studiji o Burdijeu, „polje je strukturisana celina pozicija koje, na osnovu svojih relevantnih svojstava – kapitala operativnih u datim polju – zauzimaju pojedinci, grupe i institucije“ (Birešev, 2014:62). U tom smislu, može se govoriti i o specifičnom intelektualnom polju koje određuje posedovanje kapitala u ovom radu shvaćenog kao kreativna dostignuća i naimenovanja, iako to odstupa donekle od Burdijeovog viđenja intelektualnog

Primer Francuske devedesetih pokazuje da su veze između politike i medija postajale sve jače. Prisustvo „celebrity-intelektualca“⁷ jeste savremena pojava, kojoj je pogodovalo jačanje medijske mašinerije i poplava informacija kojima se nastoji pružiti kredibilitet. Došlo je do zamagljivanja granice između intelektualaca i medijskih zvezda. Intelektualci prodiru u medijski prostor kroz emisije, novine, a sa popularizacijom interneta i kroz blogove i internet glasila (Kristofer Hičins ili Ričard Dokins, na primer). Naučni rad više nije jedina ili ključna osnova legitimacije, već se intelektualci legitimišu putem medijske popularizacije koja postaje primarni kanal intelektualne promocije. Usled toga dolazi do pojave „profesionalnih intelektualaca“ kao što su Anri Levi i Gliksmann, kojima je bavljenje intelektualcima i političkim uticajem dominantno zanimanje (Drejk, 2002: 162).

Šimetin Šegvići iznose viđenja dva teoretičara, Poznera i Kozera, koja su kritički obrađivala pojavu popularnih intelektualaca. Kozer ukazuje na specifičnu kategoriju intelektualca, koji izbegava sud akademske, stručne zajednice i traži potvrdu svog autoriteta među neodređenom i nestručnom publikom. Pozner ističe „obrazac neobazrivo ponašanja“ akademskih intelektualaca koji iznose razne procene bez snošenja ikakve odgovornosti ukoliko se one pokažu pogrešnima, a prema njemu, često se pokažu takvima (Šegvić i Šegvić, 2014). Upravo takvo ponašanje je dovelo do pada kredibiliteta intelektualaca, što se vidi iz podataka koji iznosi Drejk da je 61% ispitanika jedne ankete, neposredno pre predsedničkih izbora, izjavilo da stav intelektualca koga pri tome veoma cene, nema nikakav značaj za njih, dok je 56% izjavilo da uopšte ne čita tekstove

polja koje je kod njega prevashodno bilo rezervisano za pisce, a da neki domaći autori pod ovaj pojam podvode širi koncept akademskog polja (Nemanjić, 2006).

⁷ Može se uslovno tvrditi da je ovaj trend prisustva intelektualaca u medijima započeo još kasnih četrdesetih godina XX veka, kada je BBC otpočeo svoj čuveni serijal „Ritova predavanja“ (*Reith Lectures*) sa predavanjem filozofa i nobelovca Betranda Rasela 1948. godine. Ovom trendu je doprineo i A.DŽ.P. Tajlor koji se često pojavljivao na televiziji tokom pedesetih i šezdesetih godina XX veka.

i peticije intelektualaca⁸ (Drake, 2002: 166). On zaključuje da nijedan od savremenih intelektualaca, uključujući i one koji nam prvo padnu na pamet kada se pomene reč intelektualac, kao što su Sartr, Fuko, Burdije i Levi, nije imao uticaja na političke tokove, jer njihov angažman nije doveo do promena ka kojima su težili.

Može se, naravno, reći da su intelektualci u Francuskoj bili značajniji akteri društveno-političkog života nego u bilo kom drugom zapadnom društvu. Kolini tako francuskim intelektualcima priznaje vidljivost i bučnu ulogu u političkim diskusijama. Intelektualci su postali deo francuske političke istorije u dvadesetom veku zahvaljujući objavljivanju manifesta, obraćanju masovnim skupovima i, najviše, potpisivanju peticija i protestnih apela. Francuski intelektualci su stoga viđeni kao grupa koja poseduje osećaj kolektivnog identiteta i razvija ga intervenisanjem u politiku u ime univerzalnih vrednosti. Međutim, i Kolini im odriče stvarni uticaj na političke tokove. Poređenje sa britanskim intelektualcima kazuje da su oni imali direktniji i veći uticaj, iako neprimetniji širokoj javnosti u Britaniji. Ovaj uticaj se ogledao, tvrdi Kolini, u direktnom pristupu strukturama moći i većoj ulozi u oblikovanju politika, kao i većem „obziru“ sa kojim se britansko društvo odnosilo prema svojim intelektualcima – premda ih nisu tako nazivali (Collini, 2006: 250-253). Pitanje realnog uticaja je jedno o ključnih pitanja sociologije intelektualaca. Iako se ovog grupaciji često unapred pripisuje uticaj na društveno-političke tokove, ne postoji dovoljno potkrepljenja da li je to zaista i slučaj, te bi bilo izuzetno zanimljivo dalje razraditi mogućnost ispitivanja ovog problema.

⁸ Koliko se može zaključiti iz podataka u studiji, pitanja su ispitivala stav prema onima koje sami ispitanici smatraju za intelektualce, bez specifikovanja ko su i na koji način se definišu intelektualci.

Javna sociologija kao polje delovanja intelektualaca

Uticaj intelektualaca (kao i drugih društvenih grupa) na javnost je bio predmet razmatranja filozofskih disciplina, ali je pre svega prisutan u sociologiji. Kao nauka o društvu i svim njegovim aspektima, formama i akterima, sociologija po prirodi predmeta stupa u interakciju sa nekom javnošću. Kroz proučavanje različitih aspekata društva, sociologija (kao i druge društvene i humanističke nauke) nudi zaključke koji mogu relativno lako da prerastu u osnovu angažovanja. Stoga, ne začuđuje potreba da se formuliše i posebna sociološka disciplina, koja teži angažovanju socioloških teorija i primeni rezultata istraživanja u okviru društvene zajednice⁹. Još manje začuđuje to što je ideja o javnoj sociologiji potekla iz Sjedinjenih Američkih Država, za koje se posebno vezuje profesionalizacija intelektualnog rada o čemu će biti reči nešto kasnije.

Na ovom mestu želim da iznesem i jedno zanimljivo viđenje uloge javne sociologije (*public sociology*), koja je bila predmet obraćanja Majkla Baravoja povodom imenovanja za predsednika Američkog sociološkog društva (Burawoy, 2005). U tom obraćanju, Baravoj govori o javnoj sociologiji koja, kako je tesno povezana s civilnim društvom, predstavlja interes čovečanstva i teži da kontroliše despotizam države i tiraniju tržišta. Tako koncipirana javna sociologija bliska je, ako ne i jednaka s angažovanom teorijom intelektualaca. Razrađujući pojam javne sociologije, Baravoj iznosi da je ona tip sociološkog znanja koga odlikuje komunikativno znanje, postizanje istine putem konsenzusa, legitimacija kroz relevantnost, odgovornost pred odabranom publikom, politika javnog dijaloga.

Pri tome, on govori o tradicionalnoj javnoj sociologiji, o autorima koji pišu dela koja dopiru i do neakademske publike, koja je često nevidljiva i pasivna. Sociolog svojim delom provocira raspravu u samoj javnosti ili među različitim

⁹ Treba razlikovati sociologiju saznanja čiji je predmet društveno-istorijska uslovljenost misli i uticaj društvenih uslova i činilaca na ideje i znanja i obrnuto, od javne sociologije koja teži javnom zagovaranju primene sociološki utemeljenog znanja u društvu.

delovima javnosti to jest javnostima, u kojoj ne mora i sam/a da učestvuje. S druge strane, postoji organska javna sociologija, gde sociolozi rade sa vidljivo, aktivnom i često suprotstavljenom publikom, ulazeći u izvestan dijalog koji vodi međusobnoj edukaciji. Organska javna sociologija nastaje u istraživanju sindikata, pokreta, zajednica i često dovodi do širokih debata karakterističnih za tradicionalnu javnu sociologiju. Na neki način, one su komplementarne. Organska javna sociologija u obrisima podseća na koncept Gramšijeve organske inteligencije. Međutim, čini se da Baravojovo shvatanje organske sociologije pretpostavlja sociologa koja nastupa iz polja nauke i istražuje angažovane grupe, to jest zajednice, i da ne mora nužno biti protagonista ideologije i interesa ovih zajednica.

Baravoj se, u svom izlaganju, suprotstavlja Piteru Bergeru, drugom američkom uglednom sociologu, koji smatra da je sociologija postala žrtva metodološkog fetišizma i opsesije trivijalnim temama¹⁰. Berger uočava hladan prijem javne sociologije među mnogim sociolozima koji se plaše da će javni angažman ugroziti nauku, legitimitet discipline, kao i materijalne resurse koji su joj na raspolaganju. Sociologija kao nauka je relativno mlada i njeno naučno utemeljenje je važno interesno pitanje ceha, na koje javni angažman može baciti senku¹¹. S druge strane, Baravoj smatra da postoji i da treba da postoji sinergija između profesionalne i javne sociologije, metaforično ih predstavljajući kao sijamske blizance. Profesionalna sociologija je osnova, to je nauka u uskom smislu te reči, dok iz javne sociologije kao angažovane javne debate koja vodi odgovornom, relevantnom i prihvaćenom znanju, ona crpi nove ideje i izazove. Baravoj pri tome ističe značaj i snagu profesionalne sociologije u Sjedinjenim Američkim Državama, dok je javna sociologija često podrazumevajuća forma sociologije u drugim zemljama. „Dok smo mi u SAD teoretisali o društvenim

¹⁰ O ovakvim pojavama je pisao i Robert Merton u svom delu *O teorijskoj sociologiji* (Merton, 1998).

¹¹ Javni angažman koji se bavi javnim interesima može da podseća na sociologiju, možda više od svih društvenih nauka.

pokretima, sociolozi u Južnoj Africi su stvarali društvene pokrete“ (Burawoy, 2005: 21). Takođe, on uočava i nedostatke različitih oblika sociologije, pa tako javnoj sociologiji spočitava pomodarstvo, za razliku od dogmatizma kritičke sociologije, servilnosti sociologije politike i samodovoljnosti profesionalne sociologije (Burawoy, 2005: 16). Uticaj javne sociologije, odnosno javnog društvenog angažmana, posebno je snažan u bivšim socijalističkim državama, gde su sociolozi često bili istaknuti pripadnici antirežimskih pokreta. Njihova vodeća uloga je podsticala razvoj civilnog društva u tim zemljama. Međutim, demobilizacija civilnog društva¹² koja sledi nakon istih onih perioda koje Darendorf naziva „dobom kušnji“ vodi ka povlačenju sociologa u profesionalne ili, možda još češće, tržišne vode primenjenih istraživanja.

Baravoj iznosi tezu da je potreba za javnom sociologijom jača, a njena realizacija teža, u vreme kada je sociologija iskoračila u levo, a društvo u desno. Takvu opasku potkrepljuje istraživanjem među članovima sociološkog društva o vijetnamskom i iračkom ratu 1968. i 2003. godine¹³. Ovakve promene Baravoj povezuje sa povećanjem učešća žena i rasnih manjina u članstvu udruženja, kao i sa činjenicom da je studentska generacija iz šezdesetih, koja je formirana na protestima protiv vijetnamskog rata i koju odlikuje „levičarenje“ došla na pozicije moći u okviru asocijacije i katedri.

Baravoj nije usamljen u svojim pokušajima da sociologiji, ili možda pre društvenim naukama, pripiše značaj i mogućnost uticanja na društveno-političke tokove. Sanders i Valter (Saunders, Walter, 2005) su definisali tri

¹² Mark Hauard, u svojoj studiji o civilnom društvu u postkomunističkim društvima navodi da građani postkomunističkih zemalja Evrope zadržavaju snažno nepoverenje prema dobrovoljnim organizacijama, što on objašnjava iskustvom sa komunističkim organizacijama, da koriste više privatne mreže nego formalno umrežavanje, te da su veoma razočarani novim političkim i ekonomskim sistemom, što je možda i najvažniji razlog izostanka aktivnosti u civilnom sektoru, uprkos formalno zabeleženom porastu broja organizacija (Hauard, 2008).

¹³ Ukratko su predstavljeni rezultati istraživanja među članovima Američkog udruženja sociologa. Kada su 1968. članovi pitani da se izjasne o usvajanju rezolucije protiv Vijetnamskog rata, dve trećine se protivilo tome da Udruženje zauzme bilo kakvu poziciju, iako je 54% članova lično bilo protiv rata. Tokom 2003. je postavljeno slično pitanje povodom Iračkog rata,

načina na koja društvene nauke i naučnici mogu da utiču na politiku. Najmanji domet ima objavljivanje u stručnim časopisima i drugim publikacijama koje su namenjene uskostručnoj publici, iako najviše unapređuje korpus društvenog znanja i pogoduje kreiranju odgovarajućeg disciplinarnog diskursa. Veći uticaj i domet ima objavljivanje u medijima koji su namenjeni širokoj javnosti, ali je ono podložno zloupotrebama i iskrivljavanju poruke koja se plasira u nameri da se utiče na politike¹⁴. Treći pristup podrazumeva direktan angažman u politici i neposredan uticaj na kreatore politika. Ipak, i Sanders i Valter ukazuju da se ovakav javni angažman često povodi za aktuelnim temama i pitanjima od trenutnog političkog značaja, kao što i Baravoj ukazuje na pomodarstvo javne sociologije. To ugrožava sposobnost društvenih naučnika da sagledaju širu perspektivu društvenih odnosa i dugoročno gledano utiču na politiku. Uz to, takav angažman se percipira kao politički, a ne intelektualni, što kruni intelektualni ugled takvih pregalaca.

Poimanje javne sociologije nedvosmisleno ukazuje na potrebu društvenog angažmana intelektualaca, kroz definiciju svog polja delovanja, koja jasno razdvaja poželjan društveni angažman sociologa od profesionalizma i dogmatizma svojstvenog drugim sociološkim disciplinama. Koliko je angažman intrinzično obeležje intelektualca razmotriću u narednom poglavlju.

Kakav je zapravo angažman intelektualca?

Predstava da je intelektualac zdušno angažovan u dnevnoj problematici i da ima opozicioni stav prema moći postojećeg poretka imala je veliki uticaj u sociologiji intelektualaca. Intelektualcima se veoma često, a može se reći

gde se dve trećine izjasnilo u prilog usvajanju rezolucije, sa 75% članova koji su zauzimali lični stav protiv rata u vreme kada je među opštom populacijom 75% podržavalo Irački rat.

¹⁴ Skoro se na društvenim medijima (Fejsbuku, konkretnije) pojavila informacija na profilima nekih mlađih intelektualaca o „kasapljenju“ tekstova koje objavljuje naš ugledni list Politika, što potkrepljuje ovu tezu.

neopravdano, pripisivao epitet nezavisnosti i neukorenjenosti. Pitanje intelektualca – da li sam angažovan tako sto se mešam u stvari države i politike bilo tako što ih podržavam, bilo što se postavljam kao opozicija, ili sam angažovan tako što posredno, kroz kulturne procese (obrazovanje, umetnost) održavam postojeće ili uvodim elemente diskursa koji će jednog dana postati politički diskurs – ključno je pitanje intelektualnog angažmana uopšte.

Iako je istorija intelektualaca krcata primerima saradnje intelektualaca sa vlašću ili njihove kooptacije u vladajuće strukture, uporno opstaje zamisao da intelektualci zauzimaju jedinstvenu poziciju kao čuvari kulturnih i etičkih vrednosti naspram države. Značajno je istaći da ovakvo verovanje promovišu sami intelektualci, što ukazuje da takav diskurs ima određenu funkciju u održavanju društvenih odnosa. Ta funkcija se najverovatnije ogleda u održavanju autoriteta ove grupe, čija je svrha legitimacija postojećeg sistema, što olakšava postizanje navedene svrhe – jer, kako verovati onima koji nemaju autoritet nezavisnog, neukorenjenog kritičara, čak i kada on/a to objektivno nije.

Radikalizacija ovog viđenja je izražena u Bendinoj *Izdaji intelektualaca* i razrađena u Saidovim predavanjima koje je organizovao BBC, gde se ističe da odgovornost prema istini može postojati samo ako intelektualac stoji po strani i nije vezan za društvo u okviru koga deluje (Jenings, Kemp-Welch, 2003: 10).

Darendorf pokušava da poveže distancu i angažman, pa upotrebljava Aronov termin angažovanog posmatrača. Intelektualci ne treba da budu otuđeni od svog predmeta posmatranja, već je potrebno da budu iznutra angažovani. Čini se da Darendorf ima u vidu angažovane pripadnike akademske zajednice, jer ukazuje da se intelektualci često nalaze u procepu između naučnog rada i političke participacije. Naučnici ih smatraju političarima, a političari previše akademskima, a obe strane preferiraju da ih nazivaju novinarima (Darendorf, 2008: 66). Zanimljivo je da Darendorf institucije zvane „think tank“ naziva

ustanovama za angažovano posmatranje, koje prerađuju znanje iz akademske sfere za donosiocje odluka. Ipak, kardinalne vrline slobode su, za Darendorfa, naj snažnije oružje protiv iskušenja neslobode, a on ih doživljava kao vrline intelektualaca. Ove vrline upućuju na „sposobnost da se pa makar i ostavši sam ne da odvratiti s vlastitog kursa; spremnost da se živi s proturječnostima i sukobima ljudskog svijeta; disciplina angažiranog promatrača koji se ne da pridobiti za tuđe svrhe; strastveno predavanje umu kao instrumentu spoznaje i djelovanja“ (Darendorf, 2008: 75). Upitno je koliko je moguć ovakav angažman: učesće zahteva od pojedinca da zauzme određeni stav na osnovu koga postaje delatan u svojoj zajednici, što umanjuje njegove mogućnosti nezavisnog posmatranja u okviru te zajednice. Ipak, teorija prakse koju je elaborirao Burdije podržava Darendorfovo stanovište, kroz koncept „objektiviranja sa učestvovanjem“, definisan kao „objektiviranje subjekta objektiviranja, subjekta koji analizira, samog istraživača“ (Birešev, 2014: 172). Ovakvo objektiviranje je preduslov za naučnu refleksivnost, jer uzima u obzir i razmatra vlastito iskustvo, vlastiti habitus kao istraživača prilikom istraživanja.

Posao intelektualaca ne mogu obavljati novinari ili eksperti u oblasti komunikacije, jer je uloga intelektualca jedinstvena utoliko što zahteva primenu akademske i/ili kulturne ekspertize i stečenog znanja na probleme za koje nije nađen odgovor u ranijem periodu. Pored toga, intelektualna aktivnost zahteva i iskorak iz sopstvenog polja ekspertize i izvesno uranjanje u polje opšte kulture i opšte informisanosti koja se vešto koristi u sopstvenim nastupima. Takođe, pisci koji se najčešće identifikuju kao intelektualci ne moraju da poseduju nikakvo specifično znanje, već su sposobni da elemente opšte kulture i informisanosti ugrade u novu kreaciju, gradeći svoj intelektualni status na osnovu takve kreativnosti. Dalje, intelektualci poseduju mogućnost uticaja na javnost, oni govore javnosti šta treba da misli i pri tome pružaju kredibilitet svojim rečima upravo posedovanjem znanja i/ili priznate kreativnosti. Ipak, Pozner, koji ovako kreditira intelektualce, tvrdi da su „akademske kvalifikacije

manje bitne javnosti nego što se može pretpostaviti i istovremeno više važne u očima javnosti nego što bi trebalo“, jer neko prati intelektualce kako bi potvrdio/la sopstveno mišljenje, umesto da ga preispituje pod uticajem intelektualaca (Posner, 2001: 50). Ovakav stav ukazuje na to da se stavovi i mišljenja formiraju pod uticajem nekih drugih faktora. Intelektualci u tom smislu predstavljaju „vesnike“, one koji artikulišu interese određenih grupa i predstavljaju „meko“ oružje u sukobima suprotstavljenih grupa¹⁵.

Ovu je kritiku takođe moguće primeniti na lokalni kontekst koji iznose domaći autori. Tako Tatjana Rosić (Rosić, 2014) smatra da su intelektualci doprineli porazu građanskog koncepta društvenog angažmana (ovde kao protagonisti interesa srednje klase) i neuspehu pokušaja reforme građanske platforme kritičkog mišljenja¹⁶, jer su bili isuviše zauzeti sopstvenom promocijom i karijerama u okviru globalnog kulturnog tržišta. Na sličan način, Pozner ističe procvat takozvanih eksperata i popularizaciju intelektualaca na jednom sasvim drugačijem nivou nego što je to bile moguće u doba papira, iako ni doba papira nije bilo imuno na različite oblike ekspertske prezastupljenosti (Posner, 2001: 26). Ipak, i u takvom medijskom društvu, akademski intelektualci prvo stižu reputaciju zasnovanu na akademskom radu koji služi kao kredit i utočište istovremeno. Tek potom se upuštaju u intelektualne vode javnosti, osiguravši sebi mogućnost povlačenja nazad u akademsku sferu ako njihova predviđanja nisu ostvarena, što nije redak slučaj. Rosić dodaje da su ove dve sfere, akademska i politička, isprepletane na način koji koristi intelektualcima za

¹⁵ Grupe se formiraju kao protagonisti različitih interesa. Ipak, u krajnjoj liniji, kada se apstrahuju različiti partikularni interesi, i dalje je klasna stratifikacija ona koja se nalazi u pozadini svih interesnih podela. Prisjetimo se šta je rekao Brim o tome kako se formiraju nove škole mišljenja – onda kada dolazi do socio-ekonskih promena koje sobom povlače promenu u distribuciji materijalnih resursa potrebnih za (re)produkciju njihovog rada (Brym, 2015).

¹⁶ Pridev građansko se ovde upotrebljava u smislu nadetničkog. Građansko je čest antipod etničkom u radovima srpskih mislilaca i obično podrazumeva jaku kritiku etničkih i nacionalnih partikularnosti, te prihvatanje pojma građanske države kao države u kojima svi građani uživaju jednaka prava bez obzira na etničko i drugo poreklo.

obnavljanje intelektualnog kapitala¹⁷ i izbegavanje odgovornosti. Oni su nosioci višestrukog javnog identiteta i biraju onaj koji im u datom momentu više odgovara, odnosno donosi više koristi, čime se izigrava intelektualni ugled (Rosić, 2014: 98).

Zagorka Golubović tvrdi da se intelektualni angažman mora razlikovati od stranačkog i usko političkog, čiji je cilj dolazak na vlast i odbrana interesa partije ili elita moći. Intelektualce koji se „prljaju“ političkim angažmanom, Golubović naziva pseudointelektualcima, skrećući pažnju na veliki broj intelektualaca koji su ušli u vrhove partija u Srbiji. Ona smatra da je misao koja je odvojena od mogućnosti realizacije obezvređena i da intelektualce čini čistim misliocima/filozofima – slično dezangažovanim filozofima Liotara o kojima će biti reči nešto niže. Intelektualac mora biti angažovan i mora delati u svrhu otkrivanja istine: „zbog takve uloge pseudointelektualaca koji pretvaraju nauku u sluškinju politike dosta je rašireno shvatanje da intelektualci treba da budu apolitični i da se klone svakog društvenog angažmana“, sa čime se ona duboko ne slaže (Golubović, 2005). Pri tome, Golubović ne problematizuje društvenu ukorenjenost intelektualaca, već isuviše idealistički smatra da je moguće otkrivati *Istinu*, povezujući interesnost isključivo sa političkim delovanjem što je veoma problematično stanovište.

U tom smislu, *think tankovi* koji su važno polje javnog intelektualnog rada, prema Pozneru, nikako se ne mogu poistovetiti sa nezavisnim intelektualcem, jer se orijentišu prema pripadnicima državnog establišmenta kako bi ostvarili neke partikularne interese. Na njih se može primeniti metafora izdaje intelektualaca, koji se odaju pravljenju neistina i služenja neistini, „bilo zbog koristoljublja, bilo zbog žudnje za moći ili običnog ljudskog kukavičluka“ (Vidojević, 2003: 151). Otac ove metafore je Benda, koji izdaju intelektualaca vidi u odricanju od univerzalnih vrednosti i opredeljivanju u političkim

¹⁷ Rosić u svom tekstu ne definiše intelektualni kapital, ali se on ovde može posmatrati u burdijeovskom smislu, kao atribut koja proističe iz položaja u intelektualnom polju, što je

vodama, čime se stavljaju na stranu uskih, egoističnih interesa kojima su obično strani pravda, istina i sloboda (Benda, 1996). Vidojević ističe da izdaju prati i lukrativni momenat, pa to nije samo život u laži, već i život u raskoši koja je posledica titula i nagrada zadobijenih izdajom istine. Na ove razloge se može dodati i povodljivost, samoobmana, te pomodarstvo, koje nekada može biti značajniji faktor od koristoljublja. Vrhunski intelektualci pristupaju velikim političkim vođama – tiranima, zato što imaju „čvrsto uverenje da moderni tirani nisu to što jesu, nego da su ličnosti velikog istorijskog formata. Da čine pravu stvar za svoju naciju, klasu, partiju i celokupno čovečanstvo“ (Vidojević, 2005: 733). Slično zaključuje i Cvetković kada kaže da upravo kritički i angažovani intelektualci, koji predstavljaju čuvare i promotere znanja koje je moć, igraju ulogu istovremenih apologeta i kritičara aktuelne moći (Cvetković, 2003). Zaista je uočljivo idealističko shvatanje intelektualaca kod mnogih domaćih autora, koji angažmanu intelektualca daju jednu nestvarnu notu i potpuno zanemaruju niz utemeljenih teorija intelektualca koje su ovakvo stanovište opovrgavale još početkom XX veka, a koje su izložene u prethodnim poglavljima.

Česlav Miloš govori o intelektualcima koji se pretvaraju da su u potpunosti usvojili određena uverenja, nazivajući ih ketmanima (persijski/islamski naziv za dozvoljenu obmanu). Kroz više tipova ketmana, Miloš objašnjava da ovi intelektualci nisu samo ćutali, već su se javno deklarirali kao pravoverni, skrivajući u sebi sumnje i protivljenja zvaničnoj politici. Ćutanje intelektualaca je dobilo sasvim druge razmere i postalo neka vrsta licemerja, samoobmane koja je na kraju dovela do toga da se izgubi granica između stvarnog i predstavljanog ja. Tako se u njegovim delima opisuje nacionalni ketman koji prezire sve rusko dok hvali ruska dostignuća, ketman revolucionarne čistote koji sumnja u teror države, dok govori kako je to nužno pred pretnjama fašista i otpadnika, etički ketman koji ćuti svoj stav da dobro i zlo ne mogu biti definisani samo koristeći parametre interesa revolucije (Taylor, 2005).

definicija *circulus vitiosus*, ali sam Burdije nije jasnije razgraničio ovo polje od okolnih polja.

Nakon teorija koje angažman intelektualca vrednuju pozitivno, potrebno je pomenuti i shvatanja koja angažman dovode u pitanje. Kako opravdano ukazuje Alen Skot, oslobađanje od institucionalnih uloga ostavlja otvorenim pitanja o odgovornosti i ceni slobode, ukoliko je tako nešto uopšte moguće. „Ali kome i u kom smislu smo odgovorni ako uspemo da se oslobodimo tih institucionalnih okova? Našoj savesti? (Ali na koji način ovo da proverimo?) Društvu ili javnosti? (Ali šta je to i ko su oni?) Istini? (Ali šta je istina i čija je?) Našem radu? (Ali da li je vredno toga?) Nikome? Za one kojima je cena takve slobode previsoka – a povezane dileme isuviše bolne – ili one koji više ne vrednuju takvu autonomiju (možda iz ubeđenja), ostaje opcija dobrovoljnog odustajanja od autonomije i pozicioniranja sebe u službu neke izabrane institucije, na primer partije“ (Scott, 2003: 60).

Krajnja konsekvencija ove vrste zapitanosti postaje svesni dezangažman. Takvo stanovište nalazimo kod Liotara (Lyotard, 1993). On ukazuje da nam je dvadeseti vek doneo transformaciju angažmana u ime različitih subjekata u nešto što je konsekventno postajalo nepravdom i aboliralo totalitarizam. Stoga, „intelektualni angažman može imati smisla ukoliko se zalaže za autoritet pravde, a protiv autoriteta subjekta“ (Savić, 2004: 19). Ne postoji neupitna univerzalnost, jer nam svedočanstva govore o neuniverzalnosti zahteva intelektualaca. Intelektualac je „političar bez odgovornosti“. Liotar smatra da ne postoji mogućnost uspostavljanja pravde u realnom svetu, pa se zalaže za dezangažman filozofa, koji se rukovodi negativnom etikom, te jedino može da svedoče o nepravdi, umesto da se angažuje na realizaciji nekog pozitivnog koncepta pravde, kao što to čini intelektualac. Liotar traži intelektualni angažman u filozofskoj politici, što je pisanje o problemu političkog, koje treba da dekonstruiše suštinu politike i to izvan doktrina koje je legitimišu. Filozofska politika treba da ukaže na nepravde političkog delovanja.

Slično je shvatanje koje iznosi Patočka kao jedno od tri moguća stajališta duhovnog čoveka prema društvu. On bira ono što naziva Platonovim putem,

unutrašnju emigraciju, povlačenje iz javnosti radi filozofske potrage za eliksirom života za duhovne ljude. Patočka ovaj put suprotstavlja sofistima – intelektualcima obmane, i sokratovcima – koji biraju da budu primer drugima i da za svoje ideale i polože život¹⁸, što je na kraju paradoksalno bila i Patočkina sudbina (Darendorf, 2008: 110).

Izvori autoriteta i legitimacije intelektualca

Izvori intelektualnog autoriteta i legitimacije intelektualaca (*ne inteligencije*, prim.aut) se mogu pronaći duboko u zapadnoj filozofskoj tradiciji i posebno se naslanjaju na ideje prosvete, kao perioda u kojem se razum postavljao na pijedestal društvenog poretka raskidajući tako sa teološkim i teleološkim matricama. Prosvetiteljstvo, nazvano i *doba razuma*, dodatno je osnažilo poimanje znanja kao komponente koja se nalazi u osnovi društvenog poretka, čime su se stekli uslovi da se i njegovim nosiocima pripíše autoritet¹⁹. Draifusovci koji su potpisali *Le manifeste des intellectuels* su upotrebili svoj status i kvalifikacije pored svog imena, kako bi se pozvali na javni ugled koji je uživao njihov profesionalni status. Intelektualci su veoma često i akademici, univerzitetski profesori, koji na osnovu svog zvanja nastupaju kao branioci objektivnog znanja i kao neprijatelji neznanja. Upravo istupanje u ime znanja intelektualcima daje pravo da govore o stvarima koja su van polja njihove specijalizacije i garantuje im slušanost (Jenings, 2003: 70). U društvu koje je strukturalno postavljeno tako da su stručnost i specijalizacija nužni za funkcionisanje, intelektualci imaju stvorene preduslove da deluju i da budu slušani.

¹⁸ Ovde ne ulazim u isporavnost interpretacije Platona, Sokrata i sofista, već ukazujem na to da je Patočka kroz metaforu pokušavao da mapira podtipove intelektualaca u svom vremenu.

¹⁹ Ovaj autoritet su uživale i grupe koje su predstavljale nosioce znanja i u predmodernom periodu (monasi, pisari i sl), ali se sa modernim dobom ova funkcija legitimizuje kao integrativna komponenta društva na širokoj osnovi, odnosno menjaju se karakteristike znanja, koje postaje specijalizovano i nužno u svim oblastima društvenog života.

Ovoj grupi se pripisuje nesporniv autoritet usled mogućnosti da kroz nepregledne slojeve obmana dospe do suštine stvari i spozna njen kontekst (Kwiek, 1997: 16). Metafore lutanja i stranca već dugo karakterišu moderni diskurs koji prikazuje intelektualno iskustvo: istina je beskućnik, a beskućništvo stoga proizvodi istinu. Pravi intelektualac je prevashodno određen kao „raseljeno lice“, kao neko otuđen, bez korena, marginalan u odnosu na kulturu iz koje potiče i njene parohijalne običaje, vrednosti i verovanja. Intelektualci Drajfusovog vremena su se osetili sposobnim i pozvanim da govore u ime vrednosti univerzalne istine i pravde, zahvaljujući svojoj profesionalnoj autonomiji i sledstvenoj kulturnoj neukorenjenosti. Taj bezinteresni univerzalizam je legitimizovao njihovu kompetentnost i dopuštao im da izraze svoje stavove o opštijim političkim pitanjima (Pels, 1999: 67-68).

Intelektualna kreativnost i opšta informisanost su neki od glavnih izvora autoriteta intelektualca, jer pretpostavlja da on može da govori o širokom spektru tema iz različitih aspekata. Javni intelektualac utoliko nije samo osoba koja informiše javnost, već unapređuje političko mišljenje i pruža javnosti kreativne ideje koje proširuju razumevanje stvarnosti i poboljšavaju društveno blagostanje.

Mistal esencijalne uslove za uticaj intelektualaca svodi na kreativnost i hrabrost (Misztal, 2007: 4). Kreativnost je, kao sposobnost da se misli na nov način i da se misle nove stvari, legitimacija intelektualaca koja im daje licencu da se obraćaju široj javnosti vezano za pitanja opšteg značaja. Ona upućuje na znanje kao izvor kritičke moći javnih intelektualaca i posledično njihov značaj za kvalitet života u demokratskim društvima, budući da se pretpostavlja da dublje razumevanje realnosti unapređuje društveno blagostanje. Mistalova definicija intelektualca kroz kreativnost znatno sužava broj onih koji se mogu imenovati intelektualcima, jer se fokusira na zaista inovativne oblike i sadržaje mišljenja identifikujući, uslovno rečeno, vrhunske intelektualce. Ni imenovanje hrabrosti kao druge važne karakteristike ne ostavlja previše prostora za brojnost

intelektualaca. Hrabrost se, prema Mistal, ogleda u kombinaciji sposobnosti intelektualaca da misle samostalno i njihove spremnosti da preispituju dominantna mišljenja i sa time izlaze u javnost, ne ostajući u okrilju svojih struka. „Intelektualac je onaj ko veruje u snagu argumenta, a spreman je da istrpi argument snage“ (Orlović, 2013: 162). Slično stanovište ima i Betenko, koja ističe da uloga javnog intelektualca zahteva izvesnu dozu hrabrosti, jer intelektualac na ovaj način postaje odgovoran u očima javnosti za ideje koje iznosi (Bettenco, 2009: 125). Naravno, ova implikacija važi pod pretpostavkom da njegove reči imaju težinu i bivaju slušane, što je predmet polemika. U svojoj težnji za sticanjem javnog autoriteta, intelektualci se takmiče međusobno, a ovo takmičenje se poziva na stvaralačka dostignuća, ali i na kreativnost u stvaranju svojih mreža u kojima mogu regrutovati druge intelektualce i razmenjivati ideje, u datom istorijskom kontekstu.

Mistal uvodi četiri kategorije intelektualaca, koje se određuju ukrštanjem prirode sistema (formalizovan ili neformalizovan) i percepcije situacije u kojoj intelektualci deluju (nesigurnost/opasnost vs. frustracija i rizik). Ona ih naziva herojima, šampionima, disidentima i pionirima, nalazeći primere među dobitnicima Nobelove nagrade za mir, što još jednom ukazuje na veoma usko definisanje intelektualaca koje se povezuje sa izuzetnošću. Kategoriju disidenata karakteriše položaj u formalizovanom sistemu sa visokim stepenom rizika usled angažmana. Disidenti su radikalni intelektualci koji ispoljavaju onu posebnu hrabrost koja se zahteva u društvima gde je polje individualne autonomije minimalno, gde se nameće bezlična kontrola, gde je centar moći udaljen i gde se podstiče oslanjanje na neformalne mreže (Osjecki, Saharov)²⁰. Primetno je da Mistal ne govori o disidentima u egzilu, već onima koji su delovali iznutra, što dodatno sužava ovu kategoriju. Heroje određuje kombinacija niskog rizika i formalnog sistema. Heroji su harizmatični

²⁰ Upitno je da li bi se intelektualci koji su smatrani disidentima u bivšoj Jugoslaviji, na primer Đilas, Mihajlov, posebno praksisovci, mogli smatrati disidentima kod Mistalove. Po svemu sudeći ne.

intelektualci koji osporavaju formalna pravila i promovišu dobro zajednice (Eli Vigel). Svoj herojski uspeh duguju sposobnosti da stvore široku mrežu prijatelja i kolega, koji su zauzvrat unapredili postizanje njihovih ciljeva. Iako se ovakvom shvatanju može osporiti viđenje dobra zajednice, njihov uspeh govori o dobroj umreženosti i uspešnom promovisanju sopstvene agende (ili agende svoje mreže/grupe) kao društveno neophodne agende.

Kategorija šampiona je okarakterisana položajem u neformalnom sistemu niskog rizika. Šampioni su javni intelektualci koji pokušavaju da učine nauku efektivnim javnim oružjem, verujući u pozitivnu moć razuma i komunikacije (Alva Mirdal). Kategorija pionira je locirana u neformalni sistem koji prati visok stepen frustracije (Norman Borlaug). Cilj pionira je da primene nauku u najboljem interesu čovečanstva, ali za razliku od heroja i šampiona, obično ne uživaju trenutno priznanje za svoj rad. Kreativno stvaranje pionira i njihova naučna otkrića su rezultati pravljenja iskoraka iz polja različitih disciplina, jer oni istražuju granice znanja (Misztal, 2007).

Čomski ističe da intelektualci na Zapadu poseduju moć koja proističe iz političke slobode, pristupa informacijama i slobode izražavanja. Zapadna demokratija obezbeđuje dokolicu, kapacitete i obuku privilegovanoj manjini, kako bi se ona usmerila na traženje istine koja se nalazi iza paravana lažnog predstavljanja, ideologije i klasnih interesa. Zbog toga je odgovornost intelektualca koja, kako ističe Čomski, nije uvek prisutna kod modernih intelektualaca, mnogo veća od odgovornosti „običnog čoveka“. „Odgovornost je intelektualaca da govore istinu i razobličuju laži“ (Chomsky, 1967: 1-2). Čomski kritikuje one liberalne teoretičare koji smatraju da je hrabrost potrebna samo u zemljama sa nedemokratskim političkim sistemom. I Mistal upućuje da se intelektualci suočavaju sa rizicima i u demokratskim društvima, jer upražnjavanje moći u ime većine može da ide na uštrb individualnih prava i prava manjina. Posebno je zabrinjavajuća rastuća moć medija, nekih škola i

think tankova, što sve utiče na ograničene kapacitete intelektualaca, a i doprinosi sumnjičavosti javnosti prema intelektualcima (Misztal, 2007: 36).

Izvesno je, međutim, da je značaj intelektualaca utoliko veći, ukoliko oni u većoj meri predstavljaju nosioce (iako možda fiktivnog) autoriteta u očima „masa“. Potonji na taj način prebacuju sopstvenu odgovornost i teret odlučivanja. Intelektualci kazuju masama šta bi one trebalo da žele - upravo ono što je Fuko želeo da izbegne kada je govorio protiv dnevno-političkog angažmana intelektualaca. Žan Bodijar izjavljuje da „Publicitet, informacije, tehnika, cela intelektualna i politička klasa su tu da nam kažu šta mi želimo, da kaže masama šta one žele - i u osnovi mi veoma uživamo taj masivni transfer odgovornosti, jer možda veoma jednostavno, nije lako znati šta mi to želimo“ (Small, 2002: 10). Ovakvo stanovište se u potpunosti poklapa sa Milićevoj društveno-integrativnom funkcijom znanja, gde se upravo ovaj uzak sloj inteligencije angažuje u održavanju dominantne ideologije društva i *kazuje šta bismo trebali da mislimo*.

Bauman ističe da autoritet intelektualaca potiče iz društveno proizvedene nesposobnosti pojedinaca ili grupa kojima pripadaju da samostalno obavljaju poslove od životnog značaja. Intelektualci pružaju savet i pomoć u različitim aspektima aktivnosti pojedinaca, koji se nalaze izvan njihove kontrole. Na taj način, oni kreiraju moć pastoralnog tipa, ono što Mišel Fuko naziva dominacijom u interesu dominiranog. Dominirani ne poseduju potrebno specifično znanje koje bi im olakšalo obavljanje životnih delatnosti. Ono se nalazi u umovima intelektualaca, koji stoga deluju kao mudraci, učitelji ili eksperti. Koliko će njihova dominacija biti intenzivna i sveobuhvatna zavisi od sposobnosti intelektualaca da kreiraju osećaj nedostatka potrebnog znanja među dominiranim, to jest od njihove sposobnosti da se učine nezamenjivima u društvu (Bauman, 1989: 19-20).

Međutim, taj autoritet postaje upitan sa postmodernom, gde se uviđa da se vrednosti određenih estetskih, a vrlo verovatno i drugih misaonih dela kao što su filozofski diskursi, moraju staviti u kontekst porekla. Pored estetike, filozofski diskursi su najizloženi preispitivanju i kontekstualizaciji, jer razmatraju pitanja istine, izvesnosti i relativizma, a na sličan način Bauman posmatra i teorije koje se bave principima društvene organizacije (Bauman, 1989: 140). Betenko, kao zagovornica postmoderne, postavlja pitanje da li su intelektualci osnažena elita ili zakržljali organi modernosti bez funkcije u društvenom poretku koji je obeležen komoditetom, te više ne zahteva regulativni rad na predstavljanju i legitimaciji koji je nekada bio svojstven intelektualcima. Ona skreće pažnju da se javni intelektualci sve više posmatraju kao „ugrožena vrsta“, ukazujući na pojavu tzv. „medijskog intelektualca“ koji igra ulogu medijske zvezde i čiji je autoritet u najboljem slučaju privremen (Bettenco, 2009: 115). U postmoderni se autoritet oslanja na druge izvore, a to su specijalističko znanje, akademski/profesionalni akreditivi, a u skorije vreme selebriti status i istaknuti medijski profil intelektualaca, koji im omogućava da dopru do široke javnosti (Misztal, 2007: 28). Ove promene su uzrokovane sve širom specijalizacijom znanja, masovnom produkcijom obrazovanih i dekonstrukcijom značaja institucija u koje spada i univerzitet kao tradicionalno leglo intelektualaca. U kombinaciji sa estradizacijom društva i uopšte značajnim porastom uticaja medija, intelektualci su prinuđeni (ako već ne žele sami) da igraju ulogu medijskog intelektualca kako bi preneli poruku javnosti.

Alpar Lošonc intelektualce vidi kao aktere stvaranja onih diskurzivnih formacija pomoću kojih diskurzivni poreci dobijaju formu, a određene izjave pravo da pretenduju na istinu. Oni su kreatori obrazaca tumačenja, koji su podložni istorijskim promenama (Losoncz, 2014: 40). Lošonc polazi putem slabljenja saznanjoteorijskog relativizma i ukazuje na oslabljen autoritet istine u savremenom društvu, koje posledično utiče na slabljenje odgovornosti intelektualaca. Kao i Bauman, on uočava da je oslabljen kapacitet konstruisanja

različitih alternativa, jer se „više ceni tolerancija od istine, sloboda govora od istine“ i nude se „alternative koje zarobljavaju“ umesto da ih upravo intelektualci dekonstruišu. Tolerancija eliminiše mogućnost tradicionalne istine, a to „izbija mogućnost univerzalnosti iz ruke intelektualaca“ (Losoncz, 2014: 42).

Kritička teorija donosi ubeđenje da je svako znanje ideološko, jer je svako znanje nedovožno od onih koji ga kreiraju i prenose i koji uvek imaju neke interese. Zadatak kritičke teorije jeste da otkrije i učini transparentnim upravo te interese, koji se predstavljaju kao univerzalni²¹. Moglo bi se zaključiti da ne postoji znanje koje nije iskrivljeno u odnosu na „istinu“, samo je pitanje otvorenosti i kritike u kojoj će meri izlaganje takvog znanja preispitivanju omogućiti sagledavanje stvari što bliže „istini“. Pošto je znanje društveno uslovljeno, ono ne može biti legitimisano samo po sebi i potrebna mu je veza sa nekom spoljašnjom silom koja će ga, u stvari, legitimisati. Stoga, iako intelektualci teže da pretvore svoje znanje u moć, oni uvek moraju da se oslanjaju na stvarnu moć, odnosno na nosioce moći u društvu, a to po pravilu nisu oni sami. Ovakvo stanovište se izvodi iz premise da intelektualci po pravilu ne raspolažu materijalnim sredstvima kao osnovom za sticanje moći. Oni moraju da se povezuju sa akterima koji poseduju moć ili da pokušaju da nametnu shvatanje da njihova specifična intelektualna imovina – znanje, kapital koji ekskluzivno poseduju - punopravno zahteva da im pripadnu i moć i privilegije (Gapova, 2010). Pri tome, treba imati u vidu da odnose moći i u društvu i u intelektualnoj zajednici oblikuju strukturalni odnosi. Ovakvo shvatanje se može povezati sa Manhajmovom tvrdnjom da inteligencija teži da se prilepi uz neku od zaraćenih klasa kako bi pomogla uobličavanju onoga što Milić naziva društveno-integrativnim znanjem i pogledom na svet. U tom svom najstojanju, inteligencija uvek nailazi na otpor klasnih formacija, jer nailazi na

²¹ Postoje neka znanja koja na različit način ipak koriste svima – praktično-tehničko znanje.

sumnjičavost i preispitivanje stvarnih pobuda, koje se ovde (sa pravom) vide kao težnja za privilegijama i moći.

Imajući u vidu da se od intelektualca očekivalo da predvidi posledice svog (ne)delovanja, Fuller govori o doktrini prljavih ruku (Fuller, 2003). Mogućnost predviđanja posledica ideje koju intelektualac zastupa je osnova socijalne odgovornosti intelektualaca (Veber govori o etici odgovornosti u istom smislu, up. Veber, 1999). Ideje su kao Janus, uvek imaju svoje pozitivno i negativno lice, a intelektualci moraju da koriste aparate analitičkog mišljenja kako bi razložili svoje ideje i, barem hipotetički, izložili sve mogućnosti koje njihova primena donosi. Posledice intelektualnog delovanja su dvojake: one mogu biti negativne - nastale iz čistog nečinjenja - i nepredviđene, proistekle iz dela koja su imala drugačiju nameru. Kako reči i dela intelektualaca nose izvesnu težinu i autoritet, njihova odgovornost je daleko veća i značajnija od drugih u društvu. Fuller međutim nije sklon „naknadnoj pameti“ pri proceni odgovornosti intelektualaca. Procena angažmana sa istorijske distance i uz sagledavanje istorijskih posledica je važna, ali ipak uključuje „naknadnu pamet“. On opravdano ukazuje da se jedna procena data u konkretnom istorijskom trenutku može promeniti nakon nekog vremena, u svetlu nekih drugih interakcija, kojih intelektualac nije mogao/morao biti svestan u datom trenutku.²²

Treba pomenuti i Veberovo shvatanje etičke iracionalnosti sveta, nasuprot etičkoj odgovornosti koja zahteva da čovek koji racionalno dela (a pretpostavka je da intelektualac mora racionalno da dela) „mora uzeti na sebe punu odgovornost za sve posledice svog delanja“, te se ne sme „zavaravati time da je sa etičkog stanovišta važno samo kakva je njegova volja, odnosno kakve su njegove namere i da, prema tome, odgovornost za rđave posledice koje mogu

²² Tome u prilog govori i značajna promena u kritičkim analizama literature od 1947. do 1989, gde se često javljaju optužbe autora i čitalačke publike za nedostatak političke akcije - paralelno sa gubitkom prestiža koji naročito pogađa humanističke intelektualce od 1990, pa na dalje (vidi Guran, 2010).

izazvati njegovi postupci pada na druge, a ne na njega“ (Đurić, 1964: 33). Koncept etičke iracionalnosti sveta je povezan sa činjenicom koju Veber uviđa kao čestu pojavu u istoriji i politici, da je „unapred nemoguće do kraja predvideti sve posledice koje će izazvati zalaganje za izvesne ciljeve, te često može doći do nepodudarnosti između prvobitne namere i stvarnih rezultata“ (Đurić, 1964: 36).

Ipak, Fuler (kao i Veber uostalom) smatra da javni intelektualac treba da poseduje izvesni stepen moralne hrabrosti i da se suprostavlja nosiocima dominacije u liberalnim društvima, jer je šteta koju mogu pretrpeti zbog angažmana daleko manja nego ona koja nastaje zbog izostanka angažovanja, što oni, uljuljkani u jednu udobnu poziciju, obično ne uviđaju. Takav normativni i prilično diskutabilan nagovor se polemički suprotstavlja Kunovoj tvrdnji²³ da pravi naučnici treba da se drže onoga što najbolje znaju i da ne prljaju svoj naučni kredibilitet političkim angažovanjem (Fuller, 2003: 25). Intelektualci koji su ušli u politiku su se vodili onim što Veber označava etikom principijelnog ubeđenja, koja ne obraća pažnju na ishode, već ide za ostvarenjem svojih ubeđenja po bilo koju cenu. Intelektualci koji su prihvatili etiku odgovornosti su vodili računa o predvidivim posledicama akcija i ostajali van političkih tokova (Jennings, Kemp-Welch, 2003).

Intelektualna poslušnost ide ruku pod ruku sa ćutanjem i stajanjem po strani, bez opiranja većim silama u sopstvenom okruženju. Kao klasičan primer intelektualne poslušnosti koja donosi ličnu korist, Fuler navodi slučaj Hajdegera i njegovog učenika Gadamera. S druge strane, on pominje Sartrovu kritiku francuske nacije tokom višijevskog režima, jer je dopustila genocid nad Jevrejima upravo svojim ćutanjem i ostajanjem po strani. Hajdeger je egzemplar i kod Čomskog, koji navodi njegovu pro-hitlerovsku izjavu iz 1933, gde je izneo da je „istina obelodanjenje onoga što čoveka čini sigurnim, jasnim i jakim u

²³ Premda se Kun pretežno bavio prirodnim naukama, ovakvo uverenje se često može sresti i kod društvenih naučnika, koji teže da striktno odvoje nauku i politiku.

njegovim postupcima i znanju“ (Chomsky, 1967: 2), te je to jedina istina koju bi trebalo iznositi. Čomski iznosi mnoštvo primera iz svog tadašnjeg okruženja koji govore u prilog ovakvom gledanju na istinu i odgovornost, kao što je incident u Zalivu svinja i vijetnamski rat, ukazujući da su takvi postupci izazvali jako malo reakcije u intelektualnim krugovima, odnosno da je reakcija bila u pravcu odbrane američkih imperijalističkih interesa.

Intelektualac socijalizama²⁴

Pitanje odgovornosti intelektualaca u okviru socijalističkih režima je češće razmatrano u delima mislilaca koji su poticali iz tih društava. Kako ističu Kenedi i Sani, zapadnjačka kritika je uvek videla intelektualca kao potencijalnog političkog delatnika, prosto zbog prirode njegovog angažmana: on je delovao u društveno-političkoj sferi, bez konkretnog znanja o posledicama (Kennedy, Sunny, 2001). S druge strane, intelektualci socijalizama su gajili jedno utopijsko viđenje razlike između znanja i politike koje su izražavali kroz pitanje politizacije umetnosti i nauke. Kenedi i Sani ukazuju da se područje istočne Evrope mesto gde su moćne ideologije moderne – liberalizam, komunizam i nacionalizam – prisutne kao retko gde drugde, što doprinosi značaju i uticajnosti intelektualnog rada.

Socijalizmi su, kao sistem, težili da uvuku intelektualce, da ih kooptiraju i na taj navedu da napuste intelektualnu odgovornost. Tako je o intelektualnom ćutanju i stajanju po strani govorio Česlav Miloš, kontekstualno objašnjavajući privlačnost marksističke ideologije. Intelektualci su težili da osećaj haosa nakon ratnih razaranja zamene redom, a on im se ukazivao u vidu dijalektičkog

²⁴ Ovde koristim množinu sa namerom da obuhvatim sve varijetete socijalističkih režima, koji su nastali na utopijskoj ideji komunizma i egzistirali tokom dvedesetog veka. Izabrala sam da ne koristim pojam komunizma, premda su ga mnogi ispitanici u istraživanju predstavljenom u ovom radu koristili da označe iste ove režime, jer smatram da je komunizam bio samo

materijalizma, takozvane Nove vere. Rat je dezorijentisao učene ljudi, naveo ih da preispituju i sebe i sve dotadašnje postulate društva.

Jakšić pripisuje socializmu radikalne promene u društvenoj poziciji intelektualca i jačanje antiintelektualizma. Intelektualac se pretvarao u „kruhorborca i državoborca, potirući svoju samobitnost“, a inteligencija u „počinovničenu, poslušničku, ili savremenim rečnikom iskazano 'moralno-politički podobnu' inteligenciju“ - što je najbolji izraz onog antiintelektualizma koji već i samo mišljenje doživljava kao subverzivnu delatnost (Jakšić, 1996: 93-96). Međutim, ne treba smetnuti s uma da je mnoge socijalističke vođe, posebno one na početku državotvornih procesa u istočnoj Evropi, odlikovala teorijska delatnost i takozvana (pseudo)filozofska zasnovanost koja se labavo može povezati sa intelektualnom delatnošću (pa ni kasnije nije izostajalo primera kao što su Latinka Perović, Edvard Kardelj, Dobrica Ćosić i dr).

Ipak, socijalizam je bio intelektualno potkovan, utopijski nastrojen, pozivao se na istorijsku nužnost i zahtevao je vojnike na braniku svog projekta. Ruska inteligencija devetnaestog veka je delovala kao opozicija političkoj moći u ime ideala koji su oblikovali poseban filozofsko-politički projekat. Formiranjem novog društvenog sistema 1917. godine, on je stupio u službu nove države kako bi taj projekat zaživeo i u praksi, postavši tako čist organski intelektualac koji učestvuje u moći namesto da je kritikuje. Sličan obrazac je ponovljen tokom perestrojke (Lahouari, 2003). Marksizam je zavodio, pružao mogućnost intelektualcima da pripadaju, da budu priznati i izdvojeni od masa kao neko ko je „svestan istorijskih sila i kretanja“. Intelektualci su bili most između dva glavna aktera: institucija koje su proizvodile znanje i institucija koje su praktikovale moć u novom društvu koje je prolazilo proces industrijalizacije i kao takvo zahtevalo specijalizaciju znanja. Kao proizvođači znanja u ovom svepolitizovanom kontekstu, oni su takođe bili deo različitih praksi

paradigma, idealni tip koja je služio kao potpora socijalističkoj ideologiji i režimima koji su se na njemu zasnivali, odnosno na njega pozivali.

upražnjavanja moći. Imajući u vidu (pseudo)filozofsku zasnovanost socijalizama, opozicija je takođe težila pružanju filozofski potkovanih modela koji su govorili o neodrživosti socijalističkog poretka i njegovom kolapsu. Tako je konfrontacija između socijalističkih režima i njihovih diskurzivnih opozicija poprimala obličje filozofskih nadmetanja i/ili ideologizovanih uprošćavanja između konkurentnih društvenih modela (Bradatan, Oushakine, 2010).

Međutim, postojali su i pravci kritike koji su dolazili ne samo iz marksističke misli, već i iznutra, iz konteksta socijalizma²⁵, među kojima se s pravom izdvajaju praksisovci (Marković, Kangrga, itd) i takozvana budimpeštanska škola (Lukač, Heler, Feler, Markuš), kao zagovornici emancipovanog humanog socijalizma. Praksa je, za ove intelektualce, bila sredstvo postizanja slobode, samospoznaja ljudskih mogućnosti i promena okruženja kroz promenu sebe, kroz stalnu autorefleksiju. Stoga je sloboda za njih bila proces, praksa, a ne konačan ishod. Njihova teorija je istovremeno bila usmerena i protiv instrumentalnosti zapadnog neoliberalnog kapitalizma i protiv doktrinarnosti realnog socijalizma, a svoje viđenje društvene strukture su svodili na sukob dve klase: birokratije i radničke klase (Murer, 2010: 48).

Grupe kao što su mađarski „Petefi krug“, češki „Patočka seminari“ i jugoslovenska „Korčulanska letnja škola“ su imale značajnog odjeka u društvima iza „zavese“, i predstavljala su centar regrutacije predvodnika javnih protesta. Njihov rad je govorio u prilog tome da intelektualci mogu uticati na javnosti, ojačati kritičku svest i pokrenuti aktivnosti (Guran, 2010: 58).

Pri razmatranju uloge intelektualaca u socijalizmima, neizbežno je uzeti u obzir delovanje disidenata. Jačina represije je određivala i stepen ugleda disidenata, koji je bio direktno proporcionalan opasnosti kojoj se on izlagao u okviru svoje zajednice. Disidenti su optuživali socijalističke režime za „nametanje utopijskih politika koje su van dodira sa realnošću, sa opasnim društvenim i ekonomskim

eksperimentima opravdanim ciljem stavljanja utopijskih ideala solidarnosti i egalitarizma u praksu“ (Kovačević, 2010: 131). Njihovo delovanje je bilo dvojako. S jedne strane, oni su nudili građanima sopstvene države, naročito njenim potencijalnim političkim elitama, legitimaciju tranzicije ka demokratiji i slobodnom tržištu. S druge strane, oni su delovali kao ambasadori sopstvene kulture (često porobljene) na Zapadu. Takođe, oni su svojim delovanjem homogenizovali vlast i režimsku inteligenciju, održavajući dinamičnost u sistemu kome su predstavljali simboličkog neprijatelja, bez obzira na “stepen disidenstva”. I sa četvrte strane, povremeno su davali podršku različitim frakcijama u socijalističkoj vlasti i na taj način omogućavali naizmeničnu liberalizaciju i reideologizaciju režima (što je recimo primetno u Jugoslaviji).

Kovačević ukazuje na orijentalizaciju socijalističkih režima istočne Evrope u okviru ideološkog diskursa hladnog rata, u čemu su najznačajniju ulogu odigrali intelektualci, i to najviše disidenti koji su pomogli zapadnoj misli da omeđi socijalističkog Drugog. Orientalizacija u ovom smislu ne znači Orijent (kao Bliski ili Daleki istok), već ukazuje na sličnost diskursa inferiornosti usmeren prema Orijentu i prema socijalističkim zemljama. Na primer, Kundera (srednju) Evropu vidi iz perspektive jedinstvenog kulturnog polja, koje neguje originalnu misao, individualna prava, skepticizam, predstavu i satiru. Istočna Evropa, posebno Rusija, odražava sve ono što je suprotno evropskoj tradiciji kroz dominaciju pokorništa i iracionalnih snaga. U tom smislu, on nastoji da zemlje centralne Evrope prikaže kao evropske, čak više evropske od Evrope, kojoj zamera vulgarni konzumerizam. Njegov stav ukazuje na pokušaj da se zapadnoj Evropi nametne odgovornost zbog prepuštanja prosvetene centralne Evrope socijalizmu i Rusiji kao arhineprijatelju i nacije i civilizacije. I Miloš je ukazivao na „iracionalnu“ dvojakost poljaštva, koje se ogleda u istovremenom poimanju svog slovenskog porekla i njegovom odbacivanju vezanosti za Rusiju, uz naglašavanje svog zapadnjačkog karaktera kojim se želi napraviti otklon od

²⁵ Postoje svakako i veoma uticajni sledbenici marksističke msili koji su delovali van granica

orijentalnog Istoka (Kovačević, 2010). Marija Todorova ukazuje da se, po ugledu na orijentalizam, formirao diskurs balkanizma, koji stavlja „Balkan u kognitivnu ludačku košulju“ (Todorova, 2010: 176). Prepreke i spora modernizacija društva, uz jaka ispoljavanja nacionalizma, poistovetila su Balkan sa agresivnim, netolerantnim, polurazvijenim, poluorijentalnim. U tom smislu se etnifikacija i nacionalizacija prostora, države i društva na Balkanu može videti i kao završetak konstituisanja moderne države uz eliminaciju poslednjih ostataka imperijalističkog nasleđa etničkog pluraliteta. Ipak, razvoj društava u istočnoj Evropi je obeležen socijalističkim nasleđem i Todorova deli viđenje Kovačevićeve u smislu orijentalnog doživljaja istočne Evrope. Intelektualci ovog prostora osećaju da su u podređenom položaju u odnosu na zapadnu Evropu, koja je centar proizvodnje znanja i dominacije, ukazujući na svojevrstni neoimperijalizam i neokolonijalizam. Pri tome, Todorova upotrebu postkolonijalnih studija i pripadajućeg diskursa posmatra kao osnaživanje istočno-evropskih intelektualaca, jer je postkolonijalni jezik univerzalan i razumljiv globalnoj intelektualnoj zajednici, iako se ne može primeniti nekritički i bez prilagođavanja na Balkanu.

Pad intelektualca

Iako su teorije intelektualaca, insistirajući na novoj društvenoj klasi, kolektivnom akteru i slično, jedno vreme davale ključnu ulogu ovoj grupi u društvu, kraj dvadesetog veka je pokazao ne samo da nije došlo do uspona intelektualaca kao nekakve nove vladajuće klase, već pre do gubljenja i onog značaja koji su nekada imali. Kada se traga za uzrocima „pada“ i „smrti“ intelektualca, posebno se ističu dva argumenta. Prvi se odnosi na proces intelektualne specijalizacije, posebno na potpodelu znanja na obilje sve brojnijih akademskih disciplina, koje se staraju da učvrste vlastite autonomije

socijalističkih društava – Frankfurtska škola je, verovatno, najznačajnije uporište kritičke misli.

distanciranjem i od onih sebi najbližih²⁶. Na drugom mestu je uspon *celebrity* kulture, sa dinamikom popularnih medija koja sve više vlada javnom sferom modernih društava, vodeći ka zameni intelektualaca medijskim ličnostima (Collini, 2006: 451). Masovna produkcija znanja, globalno umrežavanje i posledični rast brzine i obima komunikacije je pratilo/uslovalo ekspanziju kulturnog tržišta na kome se takmiči sve veći broj pojedinaca, i gde estradizacija kulturnog prostora omogućava prisustvo mnoštva osoba koje ne moraju da poseduju odgovarajuću ekspertizu.

Ovakvo gledište se može problematizovati, naročito uzimajući u obzir period nakon izbijanja ekonomske krize 2008. godine. Ukoliko intelektualac nije više bio potreban krajem XX i početkom XXI veka, jer je delovalo da svet ide ka „kraju istorije“ i da je neoliberalni društveni poredak odneo ubedljivu pobedu, eskalacija ekonomske krize je u svetla medija opet gurnula intelektualce koji traže alternativne modele društvenog funkcionisanja (Piketty). Naravno, da bi se moglo sa izvesnošću tvrditi o položaju intelektualaca danas i njihovoj revitalizovanoj ulozi ideologa i kritičara postojećeg poretka, potrebno je sprovesti obimnije komparativno istraživanje i identifikovati eventualne reprezentante. No, kako bi se stekao potpuniji uvid u „fatalističke“ teorije intelektualaca u poslednje dve decenije, ovde ću izneti pregled stanovišta koja zagovaraju slabljenje uticaja intelektualca.

Teoretičari koji lamentiraju nad propašću intelektualca, referiraju na Sartra kao na ideal intelektualne odgovornosti i angažovanja. Za njih su institucionalizacija, profesionalizacija i komercijalizacija intelektualnog života kraj intelektualca. Smrt Žan-Pol Sartra 1980. godine je prekretnica i obeležava početak post-modernog doba (Feng, 2005). Smrt univerzalnog znanja i istine, koju je najavio postmodernizam, nije ostavila mesta ni za egzistenciju intelektualca. Ovakvu poziciju su zauzeli Fuko i Liotar svojim stavom da

²⁶ O ovome sam pisala u prvim poglavljima, gde sam iznela da je već Gramši uočavao posledice masovne produkcije znanja.

pretenzije na univerzalnost nisu više opravdane. Baert takođe smatra da proučavanje intelektualaca mora da se sagleda u kontekstu promene našeg shvatanja prirode saznanja. U tom smislu, današnje "opadanje javnog angažmana" se po njegovom mišljenju pre svega tiče specifične vrste autoritativnog intelektualca koji ima povlašćen pristup univerzalnim isitinama. Sa druge strane, kritika univerzalističkog sazajnog subjekta koju je ostvarila dvadesetovekovna filozofija je - u sadejstvu sa uvećanjem broja visoko obrazovanih - otvorila prostor za nove vrste intelektualaca. Jedan od tih novih tipova intelektualca koje detektuje Baert je "usidreni intelektualac" (*embedded intellectual*) koji zbog svih ovih kontingentih promena inherentno ne može da smatra da je na bilo koji način iznad svoje publike te shodno tome mora da se upusti dijalog s istom (Baert, Shipman, 2011; Baert, 2011).

Drejk ukazuje na krizu intelektualaca 70-ih i 80-ih godina prošlog veka, o kojoj svedoči upravo žestoka rasprava o njihovoj definiciji i ulozi u ovom periodu. On ukazuje da je odbacivanje socijalizma i ideje o mogućnosti kreiranja radikalno boljeg društva, dovelo do odbacivanja i intelektualnih modela koje je otelovljavao Sartr. Drejk smatra da je bilo nekoliko značajnijih imena koji su prišli blizu Sartrovom modelu, ali nijedan od njih nije široko prihvaćen. Posebno ističe Fukoa i njegovog „specifičnog intelektualca“, koji je i sam odbacivao shvatanje univerzalnog intelektualca. Ističući da specifikovano, nasuprot univerzalnog delovanja, takođe može imati političke posledice kojima intelektualci teže, on priznaje i značaj Burdijeovog dela - specijalizovanog rada o Alžiru i marginalizovanim grupama u Francuskoj. Drejk poredi Sartra i Burdijea kao dva istaknuta intelektualca svoga vremena koja su podržavala borbe potčinjenih u datom društveno-političkom sistemu. Sartr je svoj autoritet intelektualca crpeo iz svog literarnog i filozofskog opusa, dok je Burdije bio „naučni militarista“ koji se zalagao za kreiranje širokog internacionalnog fronta koji bi sačinjavali različiti društveni pokreti i koji bi predstavljao praktičnu

opoziciju tzv. neizbežnim ekonomskim zakonima, te humanizovao društvenu stvarnost (Drejk, 2002: 203).

Bauman takođe ukazuje da se intelektualci suočavaju sa nizom teškoća, ukoliko pokušavaju da igraju tradicionalnu ulogu univerzalnih zakonodavaca. Pesimistično i defanzivno raspoloženje intelektualaca dovodi do predstava o krizi evropske civilizacije, dok je, prema njegovom mišljenju, upravo obrnuto slučaj: te predstave su posledica iskustva kolektivne suvišnosti kategorije koja se specijalizovala da igra ulogu intelektualca. Njoj više nema mesta u postmoderni, a intelektualci teško prihvataju gubitak pijedestala na kome se se držali decenijama tumačeći univerzalno sa autoritetom dominantnog. Bauman smatra da potreba za intelektualcima i njihovim uslugama opada u zapadnim društvima, koja im oduzimaju pastoralnu moć i marginalizuju ih. Na kraju ili na početku, optika intelektualaca sagledava ovakav društveni svet kao negostoljubivo mesto za intelektualca starog kova (Bauman, 1989: 122-123). Današnja kultura (imati u vidu da Bauman piše krajem osamdesetih), prema Baumanu i postmodernistima, ne traži naslednike velikih filozofa koje romantično vidimo kao tradicionalno shvaćene autoritete. Gubljenje mitova ili grandioznih narativa su izazvali upravo intelektualci, svojom dekonstrukcijom i zalaganjem za racionalizaciju. Međutim, dekonstrukcija mitova je dovela do problematizacije identiteta i gubljenja onog širokog okvira u kome se identitet formirao. U potrošačkom društvu identitet postaje fleksibilan i adaptibilan, baš kao i tržište. Nije da se intelektualci, odnosno filozofi, odriču svojih privilegija, već se pokazuje da su te privilegije fatamorgana, korisne iluzije, ali samo za doba modernosti (Kwiek, 1997: 23). Debre uočava da je iščezavanje racionalne rasprave i argumentacije neočekivano povezano upravo sa sveprisutnošću intelektualaca. Ona dovodi do upitnosti njihovog položaja i autoriteta - do isticanja onoga što on naziva „pogrdnim, sloganskim, intelektualnim konformizmom“ (Jennings, 2002: 113).

Povećanje broja visoko obrazovanog stanovništva, naročito porast broja postdiplomaca i nastavnika na univerzitetima, doveo je do formiranja „akademske javne sfere“ koje odgovara Burdijeovom akademskom polju²⁷. Ovaj prostor predstavlja polje iz kojeg se regrutuju intelektualci i iz koga onda prave iskorak izvan svojih partikularnih sfera delovanja u javnost. Kolini uviđa da su poslednje dekade dvadesetog veka obeležene hiperprodukcijom broja naučnika, najviše iz društvenih nauka, koji pišu o intelektualcima sa obe strane Atlantskog okeana (Collini, 2006). Posebno je naglašavao poreklo intelektualaca u Francuskoj, gde je većina dolazila iz vrhova sistema elitnog obrazovanja, poput *Ecole Normale Supérieure* (Sart, Fuko, Derida, Burdije, Balibar itd).

Francuska je svetao primer po broju velikih intelektualaca koji su isplivali u toj poplavi doktora nauka. Ipak, hiperprodukcija visoko obrazovanog stanovništva, naročito doktora nauka, dovodi do profesionalizacije intelektualaca, pretvaranjem u tehničku inteligenciju organizovanu na usko specijalizovane oblasti i bez kritičke uloge, a ponekad i sa upitnim kompetencijama. Ovaj trend je posebno prisutan u Americi, što je opisao Džekobi svojom sintagmom „nestajanje intelektualaca“. U svom *Poslednjem intelektualcu* (Jacoby, 2002), on se fokusirao na opštu tranziciju unutar koje nezavisni intelektualac – poslednji boem – napušta svoje urbano stanište univerzitetskog kampusa. Posledica toga je profesionalizacija i specijalizacija, okretanje od javne sfere koja je bila fokus republike ljudi od pera (*republic of letters*) od osamnaestog veka pa na dalje.

Džekobi vidi poreklo naučne specijalizacije u uplitanju birokratije u intelektualni život. Ona institucionalizuje podele i pretvara nauke u oblasti istraživanja i odeljenja na fakultetima. O ovoj pojavi birokratizacije govori i Rajt Mils u *Sociološkoj imaginaciji*, gde ukazuje da aparatus koga čine intelektualni administratori i istraživački tehničari, postaje sve širi i uticajniji, takmičeći se za uticaj sa nastavnim i naučnim osobljem (Wright Mils, 2000: 55). Za razliku od

²⁷ Više o akademskom polju u Burdijeovom delu *Homo academicus* (Bourdieu, 1988).

prethodnih generacija (Sartre na primer), profesori su eksperti koji pišu u specijalizovanim časopisima za specijalizovanu publiku, a ne u novinama za prosečne građane. Stoga se i vizije i pisanja intelektualaca skupljaju, postaju zgrčeni i iskrivljeni. Specijalizacija fragmentiše publiku, te od akademskog života čini jedna oblik korporativne prakse, u kome konformizam vodi nedostatku ozbiljnih intelektualnih napora. „U ime progressa, intelektualci se povlače u tesnace i prelaze na sitnije koncepte; preziru samu lucidnost kao rođaku svetlosti i prosvećenosti“ (Jacoby, 2002: 166).

Pad javnih intelektualaca je neupitan za neke mislioce, naročito u kontekstu nedostatka ozbiljnog neprijatelja aktuelnog društvenog sistema. Oni detektuju da takozvani tehnokratski intelektualci preuzimaju dominaciju u intelektualnoj sferi, usled industrijskog razvoja i racionalizacije društvenog života, koja neminovno sobom povlači razvoj elite birokrata i specijalista (Bettenco, 2009: 126). Razmišljanjima o padu ili makar krizi intelektualaca se pridružio i Said, koji tvrdi da povećanje broja intelektualaca u savremenom društvu, naročito onih koji su plaćeni da misle, budi sumnje da li individualni intelektualac kao nezavisni glas uopšte više postoji. I Said je isticao negativne posledice profesionalizma: kult sertifikovanog eksperta i sklonost ka moći i autoritetu ubijaju osećaj uzbuđenja i otkrića, te kritički i nezavisni duh analize i prosuđivanja. On slikovito opisuje ovu pojavu kao „posmatranje svog rada kao intelektualca, kao nečega što se radi da bi se zaradilo za život, između 9 i 17 časova sa jednim okom na satu, a drugim okrenutim ka onome što se smatra odgovarajućim, profesionalnim ponašanjem - ne talasajući, ne lutajući van prihvaćenih paradigmi ili ograničenja, čineći sebe tržišno vrednim i pre svega prezentljivim, stoga nekontroverznima i nepolitičnim i 'objektivnim'“ (Said, 1996: 73).

Sposobnost intelektualaca da budu kritični i da se bore za pravdu i istinu dovodi se konačno u pitanje zbog toga što je institucionalizacija nauke i istraživanja značajno uvećala integraciju intelektualaca u društvene strukture

moći i na taj način otupila njihovu kritičku oštricu. Džekobi primećuje da čak i „novi levi intelektualci“ žele jedino da postanu univerzitetski redovni profesori, ograničavajući se isključivo na profesionalne časopise, monografije i konferencije (Jacoby 1987). Savremeni intelektualci levičari su rasli u uslovima pada revolucionarnog duha radničke klase i smanjenja udela radničke klase u društvu. Ovo je naročito izraženo nakon pada socijalizma osamdesetih godina dvadesetog veka i pokretanja reformi u pravcu otvaranja tržišta i demokratizacije. Socijalističke partije, tradicionalni saveznici intelektualaca levičara, su se okrenule državi i učešćem u vlasti u izvesnoj meri doprinele tome da se kao ciljevi postave i jednakost, sigurnost i zajednički napredak (bez ocene koliko su u tome bili uspešni).

Međutim, postoje „discipline duha“ za koje se tradicionalno smatra da se, baveći se njima, profesionalni život i stremljenja intelektualca prirodno poklapaju. U društvenim i humanističkim naukama, književnosti i kulturi profesionalni interesi se, naime, upravo odnose na moralne i političke teme. U tom smislu, profesionalizacija može da obezbedi poseban autoritet stručnosti koja može ojačati ulogu intelektualca u društvu.

Mistal smatra da su tenzije između intelektualne akcije i građanske odgovornosti rezultat nekoliko faktora. Ona smatra da takav konflikt dolazi iz činjenice da su intelektualna i politička aktivnost različite vrste aktivnosti i zbog toga ne mogu biti negovane simultano (Misztal, 2007: 240), što je gledište koje je već osporavao niz autora. Intelektualac mora da se odluči da li će se baviti politikom ili intelektualnim radom, da li će učestvovati u vlasti ili baviti se svojom strukom. Pored toga, politika savremenog doba se vidi kao „teška zbrka“ i vreme „prekupnje političkih načela“, te se „današnji intelektualac – ako hoće (ima volju) misliti o politici i njezinu diskursu – nalazi, između ostaloga, u situaciji da razmišlja o nečemu što upravo ukida potrebu za razmišljanjem. Antikno, diderotovski, to bi se danas moglo zvati: paradoks o intelektualcu“ (Zuppa, 2014: 34). Stoga, nameće se pitanje da li je nakon tzv. smrti figure

univerzalnog intelektualca sartrovskog tipa vreme za specifične intelektualce fukoovskog tipa? „...Tko je i što je intelektualac, te što je uopće moguće očekivati od njega u svijetu u kojem je i on više ili manje prepoznatljiv pojedinac na tržištu radne snage?“ (Roksandić, Cvijović Javorina, 2014: 9).

Pozner bi se složio sa ovom konstatacijom o tržišnom usudu intelektualaca. On smatra da više nije moguće identifikovati zajedničku intelektualnu kulturu, koja bi mogla da iznedri jedinstvenu intelektualnu elitu svestranog delokruga. Profesionalizacija znanja je dovelo do toga da smo sada „svi specijalisti“ (Posner, 2001: 55). Po ko zna koji put, javlja se uvrenje da nema više univerzalnog intelektualca niti univerzalnih pitanja. Pečujlić veruje da univerzalna kultura još postoji, ali samo na nivou elite, ne i među „običnim“ građanima. Ona postoji na planetarnom nivou, jer je stvara globalna elita moći, stvarajući na taj način i svoju „organsku inteligenciju“ u gramšijevskom smislu reči. Pečujlić zagovaranje univerzalne civilizacije pripisuje zapadnoj kulturi i uskom krugu elita u drugim civilizacijama, čiju ukupnost naziva „Davos-kulturom“ (Pečujlić, 2003: 99).

Burdije govori u prilog suprotnoj tezi, pokazujući i sopstvenim delanjem da je figura javnog i kritičkog intelektualca daleko od nestajanja. Njegova *Internacionala intelektualaca* je retki oblik kritičke protivteže silama ekonomskog i političkog uređenja, u vremenu ideološke dominacije ekonomskog liberalizma i promocije banalnog i beznačajnog nad kulturom. Ta Internacionala bi trebalo da okupi specifične intelektualce u fukoovskom smislu, koji bi svojim zajedničkim delovanjem formirali kolektivnog intelektualca sposobnog da dela (Jennings, 2002: 115). U prilog zagovaranju takve inicijative i intelektualnog angažovanja govori i niz globalnih problema savremenog društva, koji zahtevaju globalnog intelektualca. Strukturalni problemi porasta nejednakosti i ekstremne asimetrije u raspodeli dobara, kao i pitanja opstanka planete i sve jače nametnuta agenda klimatskih promena zahtevaju protagoniste koji bi igrali ulogu velikog intelektualca sartroovskog tipa.

I Kolini smatra da je diskurs o padu intelektualca i njegovom nestajanju preuveličan. Njegova analiza pokazuje da su intelektualci deo društveno-političkog pejzaža *svih* društava, ne samo francuskog, niti samo istočno-evropskog, već i onih koje odlikuje ukorenjen anti-intelektualizam. Za njega su intelektualci „'obični' u smislu da su zaista deo kulturnog pejzaža svih kompleksnih društava, obični u smislu da implementacija aktivnosti karakterističnih za intelektualce ne bi trebalo da se posmatra kao posebno herojska niti kao posebno teška ili posebno glamurozna ili čak i posebno važna; važna, da, ali ne posebno“ (Collini, 2002: 222). Lamenti nad krizom intelektualaca su svojstveni svim kulturama. On ukazuje na različite percepcije intelektualnog života u Italiji, Rusiji i Nemačkoj, kao primerima jakih intelektualnih kultura, gde se viđenje intelektualaca menja u zavisnosti od toga da li se govori iz perspektive koja dolazi izvan ili iz same nacionalne kulture. Jedan od primera jeste poštovanje koje, spolja gledano, uživa nemačka naučna zajednica u nemačkoj kulturi, a koje se pretvara, iznutra gledano, u mandarinsku tradiciju mišljenja kojoj je svojstven konformizam i udaljenost od društvene stvarnosti. Istoriografija intelektualaca u svim evropskim zemljama pruža slične podatke – intelektualci (ili pre diskurs o intelektualcima) se vide kao nazadni, marginalizovani ili prosto odsutni (Collini, 2006: 216-217).

Prethodni pregled različitih određenja, podela i upotreba pojma *intelektualca* je izveden kako bi se pokazalo bogatstvo misli umerene na poimanje sopstvenog bivstvovanja u intelektualnom univerzumu, to jest samopoimanja od strane intelektualaca. Primeri su pokazali da se o intelektualcima mogu izreći različiti sudovi: da su osnivači najcrnijih represivnih režima; da su istovremeno spasioci časti čovečanstva u „sumnjivim“ vremenima; da su krivi/odgovorni i kad ćute i kad govore; da je i njihova povučенost i njihove eksponiranje jednako neophodno i problematično; da su i samoljubivi samopromoteri i požrtvovani javni delatnici; da i njih ima različitih, kao što su različite okolnosti koje ih

proizvode i na koje utiču... Imajući u vidu takvu složenost i protivrečnost konstrukta jedne kategorije/društvene grupe, nastojala sam da nađem opštu (koliko je to moguće) i operativnu definiciju koja bi mogla da posluži kao osnova za istraživanje. Želela sam da definišem kriterijum na osnovu kojeg bih razmotrila kako funkcioniše samorazumevanje intelektualaca i kako se formira i deformiše sa obzirom na pitanje nacionalnog, u specifičnim ovdašnjim okolnostima. Stoga, u nastavku iznosim teorijsko stanovište ovog rada s obzirom na određenje intelektualaca.

Intelektualci i autoritet u javnosti - eksplikacija teorijskog stanovišta

U ovom radu se prihvata jedno određenje Stefana Kolinija koje on sam svrstava u kulturološka određenja pojma „intelektualac“. Kolini navodi da postoje barem tri tumačenja tog pojma u savremenoj upotrebi. Prvo značenje intelektualca bi se uslovno moglo nazvati sociološkim, jer se odnosi na niz kategorija društvenih zanimanja koji danas mogu da obuhvate milione ljudi. Tu bi se mogli svrstati svi oni čije zanimanje uključuje primarni rad sa idejama, znanjem ili kulturom, za razliku od onih čija je orijentacija ili svrha primenjenog tipa. Drugo tumačenje se može nazvati subjektivnim, a upućuje na individualne interese za ideje, bez obzira na zanimanje ili društvenu ulogu. Radi se o specifičnim ličnim traganjima za istinom, koje je teško primetno spolja. Treće je, prema Koliniju, postalo dominantno značenje. On ga etiketira kao kulturološku definiciju, gde pojam intelektualca označava ličnosti koje su, na osnovu nekog priznatog položaja u kreativnim, naučnim ili drugim neinstrumentalnim aktivnostima, stekle priliku da se obrate široj publici o stvarima od opšteg značaja (Collini, 2002; Collini, 2006). Kolini smatra da je upravo treće - kulturološko određenje pojma intelektualaca - ono koje je dominantno prisutno u savremenoj teoriji i ono na koje se prvo pomisli kada se pomene intelektualac.

Za ovo značenje se vezuje odgovornost intelektualca, a ono je i u osnovi svih lamena o padu, smrti i nestanku intelektualca (Collini, 2006: 48).

Kolini se fokusira na mehanizme kojima kultura omogućuje naučnicima, piscima, novinarima ili umetnicima da kombinuju prepoznatost na osnovu određene intelektualne ili kulturne distinkcije sa obraćanjem nespecijalizovanoj publici o stvarima od opšteg interesa. Javni intelektualci uvek počinju sa nekim oblikom priznate ekspertize, koju kapitalizuju kada govore široj, nespecijalizovanoj javnosti (Misztal, 2007: 21). Aktivnost intelektualca nastupa kada naučnici ili kulturni radnici, specijalizovani u nekoj oblasti u fukoovskom smislu, naprave korak van svojih partikularnosti. Kod Kolinija, pojam intelektualac označava strukturu odnosa ili upražnjavanje uloge koja se kreće u okviru strukture odnosa, sastavljene od četiri elementa ili dimenzije:

1. Postizanje određenog nivoa uspeha u aktivnosti koja se ceni zbog svojih neinstrumentalnih, kreativnih, analitičkih ili naučnih svojstava;
2. Dostupnost medija ili kanala ili izraza koji dopiru do javnosti, i to javnosti drugačije od one kojoj je incijalno namenjena gore navedena aktivnost;
3. Izražavanje pogleda, tema, ili argumenata koje uspešno aktikulišu ili se odnose na neki od generalnih interesa takve javnosti;
4. Negovanje reputacije koja ukazuje da je vrlo verovatno da ima nešto važno ili interesantno da kaže ili posedovanje volje i kapaciteta da to kaže efektivno kroz odgovarajuće medije (Collini, 2006: 52).

Ishod ukrštanja ova četiri elementa je ono što se naziva kulturnim autoritetom intelektualca. Ispoljavanje kulturnog autoriteta predstavlja kretanje po tankoj žici između, s jedne strane, specijalizacije ili postignuća u posebnoj intelektualnoj ili kreativnoj aktivnosti i, sa druge strane, posedovanja ugleda koji omogućuje obraćanje nespecijalizovanoj publici (koje je opet kreirano na

osnovu prethodno pomenutih postignuća). Uloga intelektualca je, prema Koliniju, upravo kretanje između ova dva pola, pa je po nju pogubno kada balansiranje prevagne na samo jednu stranu. Intelektualac se tada ili povlači u svoju usko specijalizovanu sferu ili gubi korak sa kontinuitetom postignuća u njoj. Koncept intelektualca istovremeno označava kretanje od posebnog ka opštem, nakon što je prvobitno došlo do kretanja od opšteg ka posebnom, kroz kulturnu specijalizaciju i postignuća (Collini, 2006: 452).

Kolinijev pojam ima i izvesnih srodnosti sa Burdijeovim definisanjem intelektualca, odnosno preciznije, sa intelektualnim poljem na koje on referiše. Koliniju upravo nedostaje smeštanje u širu društvenu strukturu, koje nudi Burdijeov koncept poljâ kao fluidne mreže odnosa. Burdije povezuje intelektualnu proizvodnju intelektualaca i uopšte učenjaka sa lokacijom koju zauzimaju u objektivnoj strukturi intelektualnog univerzuma, u kome spoljni faktori i snage deluju na njegove učesnike samo kroz ovu specifičnu strukturu (Wacquant, 1989: 20). Burdije navodi da postojanje književnog i umetničkog tržišta omogućuje stvaranje intelektualnog polja kao sistema odnosa koji se uspostavljaju između činilaca sistema intelektualne produkcije. Burdije kaže: „Specifičnost ovog sistema produkcije, uslovljena specifičnošću njegovog produkta - realnost sa dva vida, roba i značenje - čija je estetska vrednost nesvodljiva na ekonomsku vrednost čak i u slučaju kad ekonomsko potvrđivanje jača intelektualnu konsekraciju dovodi do osobenih odnosa koji se tu uspostavljaju: na odnose između svakog od agensa ovog sistema i faktora, ili institucija koje su u celini ili delimično izvan sistema, uvek utiču odnosi koji se uspostavljaju unutar samog sistema, to jest u okviru intelektualnog polja, pri čemu se rivalstvo za legitimnost na polju kulture, čija je zaloga ili bar na izgled arbitar sama publika, nikad u potpunosti ne poistovećuje sa rivalstvom za uspeh na tržištu“ (*čuvajući izvrsnost u kulturi, koja se odvaja od komercijalizacije*, prim.aut) (Burdije, 1970: 79).

Sam Kolini navodi da je „metafora Pjera Burdijea o kulturnom kapitalu korisna ovde, iako meni deluje riskantno unositi isuviše usko ekonomske pojmove takmičenja i pozicione strategije u oblasti aktivnosti koja se bolje shvata sopstvenim pojmovima. U mojoj analizi, kulturni autoritet se odnosi na ishode ukrštanja pomenute četiri dimenzije i stoga naglašava dvosmerni odnos između govornika i javnosti“ (Collini, 2006: 57). Ni Bauman nije daleko od ovakvog situacionog određenja, kada tretira kategoriju intelektualaca kao strukturalni element u okviru društvene strukture (figuracije, kako je naziva), koga ne određuju intrinzični kvaliteti, već mesto koje zauzima u sistemu zavisnosti koje predstavlja takva struktura i ulogom koju igra u reprodukciji i razvoju strukture koja se kod njega diferencira na zakonodavca i tumača (Bauman, 1989: 19).

Kolini smatra da intelektualci nemaju monopol nad istinom, kako im se često pripisuje. Oni nisu po prirodi stvari disidenti, opozicija, marginalizovani, već postoje opravdani istorijski razlozi zašto se ove osobine često povezuju sa njima. Međutim, on s druge strane naglašava da su pomenute osobine upravo povezane sa njime, a nisu instrinzične pojmu. Nezavisnost intelektualaca je samo iluzija, željeno stanje koje se projektuje na „neke tamo druge“, jer smo sami mnogostruko povezani i zavisni: „nekako fantazija opstaje na tome da neko drugi, negde drugo, može pobeći od ovozemaljskih okolnosti i uzdići se u visine bivanja pravim intelektualcem“ (Collini, 2002: 214).

Kolinijevo određenje je prihvaćeno u ovom radu i zbog njegove istraživačke polodnosti, odnosno mogućnosti relativno jasne operacionalizacije osnovnog pojma rada – intelektualca. Stoga, za potrebe ovog rada, koje diktira njegov tematski, empirijski i heuristički karakter, intelektualac je operacionalizovan kroz donekle modifikovano Kolinijevo određenje, uz zadržavanje kriterijuma angažovanosti. Tako uzimamo da su intelektualci *akteri koji su razvili intelektualni autoritet na osnovu naimenovanja u okviru institucija kulture i/ili kulturnih dostignuća i koriste taj autoritet kako bi delovali u javnosti bez obzira o kojem*

pitanju se radi. Pri tome, intelektualci po svom društvenom položaju i ukorenjenosti u društvenoj strukturi, po pravilu pripadaju sloju inteligencije, ali se ovde fokusiram na intelektualce kao angažovane pojedince koji su razvili intelektualni autoritet na osnovu naimenovanja i/ili kulturnih dostignuća. Važno je napomenuti da se angažovanost ne vrednuje prema karakteru, odnosno profilu kanala tog delovanja, te uključuje i političko delovanje u okviru stranaka. Aktivnost u okviru državnih struktura se ipak eliminiše iz ovog rada, tako što se ponderiše prilikom uzorkovanja kako bi se vrednovalo delovanje van položaja vlasti, iako smatram da ona ne oduzima intelektualni karakter pojedincu, ukoliko ga on već poseduje.

ODREĐENJA NACIONALNOG

Pojmovi „nacija“, „nacionalni identitet“ i „nacionalizam“ ulaze u sklop onoga što u ovom radu jednim imenom nazivam „nacionalnim“. U tom smislu, *nacionalno* definišem kao *kompleksno polje stavova o naciji, nacionalizmu, nacionalnom identitetu i nacionalnim manjinama*. Namera ovakvog određenja „nacionalnog“ bila je da se kroz istraživanje i analizu obuhvati što je moguće više aspekata povezanih sa pojmom nacije, koji se čini da se ne mogu izraziti nekim drugim terminom. Sve što ima predznak nacionalnog, pripadajućeg naciji, povezanog sa nacijom, može se podvesti pod ovaj pojam kišobran. Pri ovakvom određenju sam, istovremeno, želela da izbegnem pojam „nacionalnog pitanja“, jer on upućuje na problem odsustva nacionalnih država i borbu za njihov nastanak, što sužava teorijske mogućnosti planirane analize.

Nastanak nacija se nije odvijao linearno i jednoobrazno, pa se o ovoj pojavi ne može govoriti jednoznačno. Miroslav Hroh je izložio ubedljivu tipologiju formiranja nacionalnih pokreta i nacija, podelivši ovaj proces na tri dela, a prirodu samih pokreta na četiri idealna tipa (Hroch, 1993; Subotić, 2006). Proces izgradnje nacije (*nation-building*) je otpočeo prikupljanjem informacija o istoriji, jeziku i običajima nedominantne etničke grupe, što je poslužilo kao osnova prve faze nacionalne mobilizacije (agitacije kako ga Hroh naziva). Ovaj proces su vodili pojedinci, možemo ih nazvati intelektualcima, ponukani ličnim interesovanjima i ambicijama. U onom momentu kada su se ti pojedinci umrežili i počeli organizovanu sistematsku mobilizaciju u ime nacije, na osnovi

postavljenoj u prvoj fazi, proces izgradnje nacije je ušao u drugu fazu. Ova agitaciona faza, prema Hrohu, ključna je za male nacije (ceo prostor Balkana i centralne Evrope sa izuzetkom Nemačke) i, ukoliko se završava uspehom, dovodi do masovne podrške i organizovanog političkog pokreta nedominantne etničke grupe na jednoj teritoriji i, konačno, do stvaranja nacionalne države. Što je mobilizacija uspešnija u problematizaciji socijalnih i ekonomskih konflikata proisteklih iz širenja kapitalističkog načina proizvodnje²⁸ u nacionalnom ključu, veća je i verovatnoća ispunjenja nacionalne agende.

Tipovi nacionalnih pokreta i oblici izgradnje nacije su, u zavisnosti od načina prelaska iz agitacione faze u masovni pokret, podeljeni na integrisane, zadržane, ustaničke i fragmentovane. Integrisani nacionalni pokreti (češki, mađarski, finski itd) su prošli agitacionu fazu u periodu krize feudalnog apsolutizma i formirali se kao masovni na početku obrazovanja građanskih društava. Zadržani pokreti (litvanski, slovački, slovenački itd) su masovnost dostigli kasnije, nakon industrijalizacije, i obeleženi su potiskivanjem građanske agende u ime nacionalne s obzirom da su delovali u već formiranom građanskom društvu (socijalističkog tipa)²⁹. Ustanički pokreti, u koje se može svrstati i srpski nacionalni pokret, dostigli su masovnost pre dostizanja bilo kakvog vida građanskog uređenja i pre industrijalizacije (iako se ovim pokretima može učitati i klasno nezadovoljstvo ekonomskim položajem „raje“, kao i mobilizacija određenih slojeva koji su se zalagali za sopstvene interese koje nisu mogli da zadovolje u postojećem sistemu – sloj trgovaca i činovnika u povelju). Naglasak ovih pokreta je bio na ustanku protiv dominantnih nacija i

²⁸ Pregled tipologije koju je dao Hroh se ovde fokusira na ulogu i znalaj intelektualaca, i ne prejudicira njihov ključni i nedeljivi značaj za stvaranje nacija. Hroh je imao u vidu i objektivne društvene uslove koji su pogodovali ovom procesu *nation-buildinga*. "Hroh je proces formiranja nacije povezao sa širim procesima društvene transformacije, posebno onim koji su u vezi sa širenjem kapitalizma, ali je to učinio tako da izbegne ekonomski redukcionizam fokusirajući se na efekte društvene i teritorijalne mobilnosti, jačanje komunikacije, širenje pismenosti i generacijske promene kao posredujuće faktore" (Subotić, 2006: 207).

²⁹ Primitno je ovde da Hroh proces izgradnje nacije kod tzv. zadržanih pokreta vezuje za socijalistički period, iako je moguće osporavati ovu tezu imajući u vidu dešavanja 1867-1918, u

multinacionalnih imperija, radi sticanja sopstvene autonomije, dok su procesi izgradnje samog društva ostavljani za druga vremena. I na kraju, Hroh govori o fragmentovanim pokretima, koji su u fazu agitacije ušli relativno kasno, kada je proces stvaranja nacionalnih država i industrijalizacije već poodmakao (škotski, flamanski, katalonski, baskijski itd). Karakteriše ga odsustvo ili slabost treće, masovne faze, koja bi trebalo da rezultuje stvaranjem nacionalne države.

„Nacija“ se sagledava u ovom radu kao osnovno načelo političke legitimnosti, koja je tokom modernizacije, industrijalizacije i sekularizacije istisnula stare, „organske“ veze među ljudima, a kako će se pokazati kasnije, nametnula se uspješnije nego pojam klase na postsocijalističkim prostorima. Nacija je kamen temeljac svih drugih pojmova pod kapom nacionalnog koji se izvode u ovom radu. Nacija, u operacionalizaciji jednog od najuticajnijih teoretičara u ovoj oblasti, Entonija Smita, jeste *imenovana ljudska populacija sa zajedničkom istorijskom teritorijom, zajedničkim mitovima i istorijskim sećanjima, zajedničkom masovnom, javnom kulturom, zajedničkom ekonomijom i zajedničkim zakonskim pravima i dužnostima svih pripadnika* (Smith, 1991: 21). Prema Smitovom problematičnom određenju, nacija je uvek državotvorna, i to je razdvaja od „etnije“. Najbolje ovu slabost u definiciji predočava primer jugoslovenskih prostora, gde je isprepletanost onoga što Smit naziva istorijskom teritorijom, istorijskim sećanjima i zajedničkom kulturom očigledna, i još začinjena paralelnim sećanjima i paralelnim istorijama. Smitovom stanovištu je suprotstavljeno Gelnerovo viđenje nacija kao modernih fenomena koje su *produkt nacionalizma*, a ne izvor nacionalizma. Nacionalizam uobličava jednu grupu koja želi istrajati kao zajednica, dajući sadržaj njenoj volji i kulturi i stvarajući naciju na taj način (Gelner, 1998).

Dalje, „nacionalni identitet“ kao kolektivni identitet koji razlikuje pripadnike jedne nacije od drugih nacija je drugi pojam koji se podvodi pod opšte poimanje

kojima je većina ovih malih nacija izgradila nacionalnu svest i pokazala težnje za samostalnom državom (up. Smith, 1986).

nacionalnog u ovom radu. Savić ukazuje da nacionalni identitet ne može predstavljati nepromenljiv entitet (Savić, 1998). On je dinamična višeslojna konfiguracija koja ima nominalnu trajnost, ali mu se faktički sadržaj menja i redefiniše u skladu sa promenom socijalnog ambijenta, budući da je to jedini način da on i opstane. Savić ističe da se često nedorečeno samoodređenje identiteta pojedinih nacija nadoknađuje praktičnom proizvodnjom tuđeg identiteta. Nacionalni identitet ovde određujem kao *kolektivni identitet svojstven pripadnicima određene grupe koji sebe shvataju kao članove nacije, čiji elementi su kolektivno ime, prisvajanje određene teritorije kao nacionalne, prisustvo minimalnog zajedničkog sklopa mitova i istorijskog sećanja koje usvajaju pripadnici nacije, zatim postojanje standardizovanog jezika kojim se prenose i usvajaju specifični elementi masovne kulture i na kraju, svest o pripadnosti datoj naciji*. Uključivanjem svesti o nacionalnoj pripadnosti u određenje identiteta se ovom pojmu daje akcioni potencijal, koji je usmeren na manje ili više svesno prihvatanje i (re)formulisanje elemenata nacije. Pri tome se nacionalni identitet ne vezuje za postojanje nacionalne države, već za poimanje određene teritorije kao nacionalne, što ostavlja širi prostor za analizu i onih pokreta koje Hroh naziva fragmentovanim, a kojima se teško može osporiti nacionalna svest.

„Nacionalizam“ je poslednji pojam koji želim da unesem u razmatranje nacionalnog. Njegovu raznolikost je opisao Smit, iznoseći samo ona najrasprostranjenija značenja: 1) celokupan proces oblikovanja i održavanja nacija ili nacionalnih država; 2) svest o pripadnosti naciji, zajedno sa sentimentima i stremljenjima usmerenim na njenu bezbednost i prosperitet; 3) jezik i simbolika „nacije“ i njene uloge; 4) ideologija, koja uključuje kulturnu doktrinu nacija i nacionalne volje, kao i propise za ostvarenje nacionalnih stremljenja i nacionalne volje; 5) društveni i politički pokret za postizanje ciljeva nacije i ostvarenje nacionalne volje (Smith, 1991: 72).

Gelner definiše nacionalizam kao politički princip koji zahteva podudarnost etničkih i državnih granica. Za njega, nacionalizam je „vrsta patriotizma koju

odlikuje nekoliko vrlo značajnih obilježja: jedinice kojima ta vrsta patriotizma, ti. nacionalizam, iskazuje cast svojom odanošću, kulturno su homogene, zasnovane na kulturi koja nastoji biti visokom (pisanom) kulturom: dovoljno su velike da potkrjepljuju nadu za uzdržavanjem obrazovnog sustava koji može održati pisanu kulturu na životu; ne odlikuju se krutim unutarnjim podskupinama; njihova su stanovništva anonimna, fluidna i pokretna, te nemaui posredništva: pojedinac im pripada izravno, a ne na temelju pripadništva umetnutim podskupinama. Homogenost, pismenost i anonimnost njihove su ključne značajke“ (Gelner, 1998: 157). Smit izbegava vezivanje za postojanje nacionalne države i nudi definiciju koja kaže da je „nacionalizam ideološki pokret za postizanje i održavanje autonomije, jedinstva i identiteta u ime populacije za koju neki njeni pripadnici smatraju da predstavlja stvarnu ili potencijalnu naciju“ (Smith, 1991: 73). Nairn ukazuje da nacionalizam stvara začarani krug u kojem isticanje sopstvene nacije povlači za sobom jačanje nacionalne svesti i nacionalizama drugih nacija, jer nacionalizam doprinosi održanju eksploatacije periferije čije deprivirane elite u nacionalističkom projektu vide put u sticanje moći.

Iz ugla pojedinca, Stojanović pruža solidnu definiciju, kada kaže da je nacionalizam emotivni angažman koji nužno uključuje davanje prednosti pripadnicima svoje nacije, nad pripadnicima druge nacije (Stojanović, 2000). Važno je razgraničiti osećaj nacionalnog identiteta i nacionalizam koji opisuje Stojanović, jer se može imati svest o nacionalnom identitetu bez davanja prednosti vlastitoj grupi. Emocije se javljaju kada se nacija predstavlja kao zajednica koja prevazilazi ograničene živote pojedinaca pružajući im kolektivni osećaj identiteta i zamenjujući druge komponente idetiteta. Pripadnost naciji je svojevrzni garant produženja vrste, kontinuiteta zasnovanog na osećaju pripadništva grupi koja se predstavlja kao proširena porodica (Guibernau, 2003).

U ovom radu se nacionalizam posmatra kao *ideologija kojom društvena grupa opravdava svoju težnju za autonomijom, jedinstvom i očuvanjem identiteta određene populacije, koju naziva nacijom*. Kao ideologiju, koriste ga i prisvajaju različiti pokreti u manjoj ili većoj meri. Ideologija nacionalizma pruža legitimnost težnjama za autonomijom i očuvanjem nacije, pruža pojedincu osećaj pripadnosti i zajedništva sa onima sa kojima je sličan i za šta mu nije potrebno znanje ili veština. Nacionalizam od pojedinca očekuje i dobija afektivni angažman, koji se ogleda u vezanosti za naciju i koji se razvija u davanje prednosti pripadnicima svoje nacije nad pripadnicima druge nacije.

Pri tome, važno je naglasiti da se elementi različitih ideologija uvek međusobno prepliću, pa je tako moguće uočiti elemente široko rasprostranjenih doktrina, poput socijalizma, liberalizma, konzervatizma u nacionalističkoj ideologiji. I obrnuto možda još i češće: neprebrojni su primeri „realnih“ socijalizama, liberalizama i konzervativizama koji u manjoj ili većoj meri koketiraju sa nacionalizmom. Njegove vrednosti i uverenja nisu strani ni onim pokretima kojima očuvanje identiteta i autonomije nacije nije cilj po sebi. „Snaga je nacionalizma u njegovoj unutrašnjoj pluralnosti, u njegovoj sposobnosti da uključi liberalne, socijalističke, konzervativne i druge vrijednosti, te da ih poveže i usmjeri ka jednom cilju – stvaranju ili očuvanju nacionalne države [odnosno očuvanju nacije – prim.aut]“ (Jović, 2003: 45).

Da je neophodno delovanje učenih pojedinaca da bi se nacionalizam formirao kao ideologija ukazuje više mislilaca, među kojima su i već pominjani Hroh i Smit. Smit smatra da su intelektualci generisali bazu ideologije nacionalizma i nacionalne programe. „Postoji ogromna evidencija o početnoj ulozi intelektualaca, kako u generisanju kulturnog nacionalizma tako i u stvaranju ideologije, ako već ne stavljanju na čelo političkog nacionalizma“ (Smith, 1991: 94). Stoga će sledeće poglavlje bliže opisati ulogu intelektualaca kao ključnih aktera u definisanju, pa i praktikovanju nacionalnog.

INTELEKTUALCI I NACIONALNO

Kod nas je problem što se ljudi stalno kolebaju između struke i politike, kod nas mnogi ljudi intelektualne karijere doživljavaju kao čekaonicu za političku karijeru, tako da mi ne znamo tačno ko je intelektualac, a ko je neuspeli političar i obrnuto.

Predrag Marković

Intelektualci učestvuju kao ključni akteri u generisanju, specifikaciji, artikulaciji i diseminaciji bilo kog oblika društvene imaginacije, to jest društveno uslovljenog sistema znanja koji bi se uslovno mogao nazvati ideologijom. Intelektualni rad upravo omogućuje da njihova vizija usmeri društvenu imaginaciju i legitimiše određene oblike pripadanja društvu i društvenog identiteta (Boyer i Lomnitz, 2005; Kennedy and Sunny, 2001). Intelektualci su nezamenjivi kao posrednici klasnih i drugih društvenih odnosa, jer upražnjavanje moći, prema Burdijeu, zahteva legitimaciju i prikrivanje. Stoga oni, priznati kao legitimni glasnogovornici kolektiviteta, imaju određene ruke da narod i naciju pretvaraju u društvenu realnost.

Iako se intelektualci vide kao profesionalni kritičari, oni koji bi trebalo da stalno preispituju stvarnost, a još više mitove, oni igraju centralnu ulogu u razvoju ideologije nacionalističkih pokreta. Koks ovakav razvoj stvari pripisuje njihovoj težnji za prestižom, čašću, samoobmani da su nedodirljivi za emocije gomile, ali i racionalnom sagledavanju situacije, gde politička oštroumnost nalaže spremnost da se manipuliše nacionalističkim sentimentom radi sopstvenih grandioznih ciljeva. Oni su bili politički govornici i lideri zapaljeni strašću za viši cilj koji su mobilisali ljude u nacije. Takođe, oni su bili i prvi društveni sloj

koji se obrazovao usvajajući ideje i vrednosti nacionalnog samoodređenja (Cocks, 2002).

Said je posebno ukazivao na povezanost nacionalnih težnji i intelektualaca u mračnim vremenima, parafrazirajući Hanu Arent, kada je od njih često traženo da predstavljaju naciju, govore za naciju i svedoče o patnjama nacije. Intelektualci su nosioci slave, poseduju reputaciju koja predstavlja vredan resurs u borbi zajednica/nacija. Prilično je lako da se intelektualci odaju nacionalnim strastima koje im donose glorifikaciju, smatra on. To ih međutim oslepljuje za zlo učinjeno u ime njihove etničke ili nacionalne zajednice, iako bi upravo kao intelektualci trebalo da budu svesni konstruisane prirode nacionalnih diskursa i mogućnosti manipulacija koje ovi diskursi nameću (Said, 1996). U svojem nacionalno usmerenom angažmanu, intelektualci se suočavaju sa dvostrukim rizikom. Svako pristajanje na neku stranu, pa makar i stranu sopstvene zajednice, ugrožava kritički potencijal intelektualca. A s druge strane, ukoliko intelektualac upražnjava baš tu kritiku i njoj podvrgne naciju, zajednica ga marginalizuje i odbacuje (Kennedy, Sunny, 2001).

Narvselius ističe da je „nacionalni intelektualac društveni akter čije pravo na različitost se zasniva primarno na prisvajanju kulturnih kompetencija i čije društveno delovanje je indirektno, kroz upotrebu svojih simboličkih proizvoda kao resursa u drugim aktivnostima koje konstruišu naciju, bilo kroz istoriju, poeziju ili izdavanje pamfleta“ (Narvselius, 2009: 54). Iako njihov značaj opada sa formiranjem nacionalne države, kada ulogu legitimisanja i artikulisanja nacije preuzimaju i drugi akteri, nacionalni intelektualac i tada ostaje jedna od ključnih figura u analizi društveno-političkih zbivanja, delujući na održavanju „tihih politika nacionalizma“. Upravo su intelektualci kreatori tzv. „diskurzivnih konstrukcija koje prožimaju izvesna ustanovljena i prihvaćena simbolička sredstva koja mogu da kreiraju iluziju objektivnog postojanja nacije kao esencijalne zajednice“ (ibid, 54). Pri tome, ona ističe da se odnos intelektualaca i nacionalnog diskursa u nekom momentu pretvara u začarani

krug, u kome nacionalni diskursi i intelektualci kao kategorija artikulišu jedni drugog. Intelektualci proizvode samoreprodukujući diskurs koji opravdava nacionalističke identifikacije i projekcije, a mobilisane mase praktikuju te identifikacije i projekcije. Identifikacije tog tipa se pozivaju na blaženstvo zajednice, nacionalizam postaje odgovor na pretnje i nesigurnost, odlična ideološka zamena za sigurnost prethodnog društvenog poretka (govori o svom iskustvu real-socijalizma) koji je većini stanovništva bio dovoljan (Tismaneanu, 2010).

U većini nacionalističkih pokreta intelektualci su imalu ulogu inicijalnog konkretizovanja i ukorenjivanja apstraktne prirode nacionalne svesti, preuzimajući na sebe organizaciju i negovanje nove nacionalne kulture (Sand, 2003). Inteligenciji je potrebna nacija, nacionalna kultura kao polje uticaja u kome oni mogu da deluju i ispunjavaju svoju misiju, kako god je definisali. Za razliku od šire definisane inteligencije, intelektualci imaju dvojak odnos prema naciji, naročito u globalizovanom svetu, jer teže da se promovišu i u međunarodnim krugovima. Kroz takvo dvojako delovanje, oni formulišu kriterijume kulture koji postaju osnova nacionalne visoke kulture.

Proizvedeći nacionalni diskurs, intelektualci stvaraju neki vid horizontalne solidarnosti koji ima teleološki predznak. On teži promeni postojeće situacije i kreiranju idealizovanog društva, čiji konkretan oblik zavisi od mnoštva faktora: istorijski mitovi, simboli zajednice, kultura sećanja uopšte, politički zahtevi, konzervativizam vs. liberalizam itd. Upravo intelektualci imaju tu moć da u bogatoj nacionalnoj/etničkoj tradiciji i istoriji biraju specifične momente i elemente koje kombinuju i naglašavaju, stvarajući uzročna objašnjenja i proizvedeći određenu nacionalnu ideologiju, čime jednom viđenju daju prednost u odnosu na neki drugačiji pogled na svet. Na tom putu, oni su nezamenjiv saveznik političkih elita, kojima je potreban angažman nacionalnih intelektualaca kako bi se postiglo prihvatanje i širenje nacionalnog identiteta među širom populacijom. Intelektualci sami retko zauzimaju moćne političke

pozicije, ali su bitni kao proizvođači političkih ideja i ideala, gde se nacija visoko kotira (Narvselius, 2009).

Istorija istočne i jugoistočne Evrope svedoči o značajnoj poziciji intelektualaca, koja je umnogome posledica njihove uloge u kreiranju nacija i posebno nacionalnih jezika (Szakolczai, 2005; Kennedy, 1990b). Štaviše, na ovim prostorima se uloga intelektualca još uvek vrednuje, jer su oni često angažovani kao lideri opozicije ili saradnici vladajućeg poretka kome pružaju legitimitet (Drakulić, 1999). U ovom delu Evrope, inteligencija je bila najveći izvor političke aktivnosti u regionu krajem XIX i početkom XX veka. Autokratska vlast, slabo razvijena tržišna ekonomija i slom starog poretka koji nije omogućio apsorpciju obrazovanih i prilično izdvojenih slojeva u postojeći poredak, neki su od činilaca koji su pogodovali razvoju posebne intelektualne klime u istočnoj i jugoistočnoj Evropi. Pored toga, intelektualci su delovali kao akteri u okviru multinacionalnih država, što je uslovalo da se svest o kulturnim, etničkim i nacionalnim razlikama pretvori u jedan od osnovnih elemenata sopstvenog identiteta. Intelektualci su na tom prostoru imali snažan kolektivni identitet, koji ih je ohrabrivao da misle o sebi kao svesti nacije i koji je potpomogao kolektivnu akciju protiv režima (Narvselius, 2009; Karabel, 1996). U ovakvom angažovanju su mogli uvide i snažan partkularni interes, jer su se kroz borbu za nacionalno pitanje profilisali kao nosioci resursa znanja koje je bilo neophodno za formiranje i razvoj nacionalnih kultura.

Dvadeseti vek je bio doba velikih Darendorfovih „kušnji“ za intelektualce. Počevši od Oktobarske revolucije kojoj su kumovali, preko angažovanja u velikim i tragičnim događajima Prvog i Drugog svetskog rata, do delovanja disidenata u zatvorenim socijalističkim društvima istočne Evrope, intelektualci su bili glas koji se oglašava, premda je diskutabilno da li se zaista i čuje. Dženings i Kemp-Velč ukazuju da su intelektualci istočne Evrope u dobrom delu dočekali boljševičku revoluciju kao smrt kulture, zbog sloma buržoazije koja je bila njen nosilac (Jennings, Camp-Welch, 1997). Novi sistem je tražio

pokoravanje i kooptaciju, pa su oni koji nisu svesno izabrali izgnanstvo, bili izloženi masovnim hapšenjima i deportaciji 1922. godine kada je završen građanski rat unutar Rusije. Nakon nekoliko godina uslovnih sloboda tokom dvadesetih kada se razvijala umetnost i stvaralaštvo, razvijeni staljinizam tokom tridesetih i četrdesetih godina ne ostavlja prostora za bilo kakvu nezavisnost i pogled sa strane. O ulozi intelektualaca u periodu posle Drugog svetskog rata je pisano na više mesta. Svakako je poznat pojam ketmanskog intelektualca Česlava Miloša koji najbolje opisuje pritisak sredine i političkog establišmenta na intelektualce, ali i njihovu spremnost da se tom pritisku ne odupiru u javnosti. Oni koji su ipak imali hrabrosti da se odupru su nailazili na progone (napred pomenuti Osjecki i Saharov) ili su jednostavno izbegli na Zapad odakle su delovali kao oštar kritički glas (Solženjicin). Za to vreme, na Zapadu je intelektualac delovao po obrascu Baumanovog zakonodavca, kreirajući velike ideje i delujući u javnosti svojim autoritetom, čije je oličenje bio Sartr. U tom delovanju je nacionalno bilo marginalno prisutno, jer je primat bio na sukobu „mega-ideologija“ XX veka.

Mladen Lazić ukazuje da su intelektualni krugovi, ili „disidentske grupe“ kako ih on naziva, odigrali ključnu ulogu u rušenju socijalističkog poretka u srednjoj i istočnoj Evropi (Lazić, 2011). Oni su delegitimisali socijalistički poredak, preuzimajući vrednosne obrasce iz kapitalističkog i pluralističkog okruženja, koje je u tom momentu delovalo kao jedina alternativa. Zahvaljujući dubokoj krizi sistema, ove grupacije su se stavile na čelo pokreta za promene i mobilisale najpre srednje, a zatim i niže klase. Time potvrđuje Manhajmovu tezu da inteligencija teži da se prilepi uz neku od zaraćenih klasa kako bi pomogla uobličavanju njenog pogleda na svet i artikulaciji interesa.

Takođe, slabljenje socijalističkog bloka i ustrojstvo države, kao multinacionalne imperije je posebno uticao na mobilizaciju intelektualnih elita nacionalnih manjina. Akton svedoči da su u baltičkim državama, Ukrajini i na Kavkazu, oni igrali značajnu ulogu u nacionalističkom pokretu i zalagali se za osnivanje

nacionalne države kao odgovor na probleme sovjetskog poretka. S druge strane, ruski intelektualci kao pripadnici većinske nacije su imali ambivalentan stav prema nacionalizmu, jer su isuviše koristili socijalistički diskurs čija je sposobnost mobilizacije opadala sa jačanjem krize (Acton, 2003: 163). Paralela se može povući i sa teritorijom Balkana, gde su nacionalizam promovisali intelektualci kao rešenje za krizu poretka i kao kanal za preraspodelu resursa. Pri tome, sličan ambivalentan odnos prema socijalizmu je svojstven i srpskim intelektualcima, premda je većina prigrllila nacionalni put ka postsocijalizmu u kasnom XX veku. Nacionalizam je za njih predstavljao beg u poznato, zamenu jednih granica drugima, kao što ističe Gapova. „Kada je novi svet konačno došao, mnogi bivši kritičari sovjetskog režima, poludisidentski zagovornici slobodnog govora i ljudskih prava, koji su proveli svoje noći čitajući samizdate, slušajući krčeći Glas Amerike, i sanjajući slobodu i prestanak svih oblika cenzure, su se pojavili kao partijarhalni nacionalisti, religiozni konzervativci, moralni cenzori i antifeministi: ili drugačije rečeno, kao promoteri novih granica i različitih oblika cenzure“ (Gapova, 2010: 197).

Subotić opisuje sklonost da se u savremenom oživljavanju nacionalizma vidi završetak dugog istorijskog procesa *nation-buildinga*, objašnjavajući nacionalne pokrete teorijom frižidera. Zagovornici ove teorije posmatraju socijalizme kao frižider koji je držao na ledu nacionalne strasti, a čijim su padom ponovo buknule istim onim sjajem koji su imale pre „zamrzavanja“ (Subotić, 2006). Pokretanje post-socijalističke tranzicije je dovelo do istovremenog oslobađanja demokratskih snaga i ksenofobne energije i resantimana, kao posledice kombinovanja nacionalističkih i socijalističkih principa državnog ustrojstva. Stoga, u zemljama tranzicije nalazimo „među neliberalnim nacionalistima bivše komuniste, socijaliste, neofašiste, tradicionalne konzervativce i populiste posvećene potrazi za trećim putem između socijalizma i kapitalizma. Oni dele neprijateljstvo prema demokratskim, liberalnim, modernim vrednostima (percipiranim kao ometajuće dekadentnim i oslabljujućim) i zajedničko

ubeđenje da pojedinci treba da se odreknu svojih prava u ime kolektivnog osećaja, aspiracija i interesa“ (Tismaneanu, 2010: 225).

Mladen Lazić uočava da je inteligencija odigrala izuzetno važnu ulogu u mobilizaciji na nacionalnoj osnovi, jer je videla priliku za otvorenu kritiku socijalističke ideologije koja je već dugo bila u krizi. Stoga je poziv za rušenje sistema shvaćen kao poziv za uspostavljanje društvenog poretka u skladu sa sopstvenim interesima, čime je kreiran savez između nomenklature i delova srednje klase, pripadnika intelektualnih i medijskih krugova (Lazić, 2011). Lazić ukazuje da su, u socijalističkim zemljama, promene predvodile novonastajuće političke elite, koje su regrutovane među srednjim slojevima i koje su vodili uglavnom nekadašnji „politički disidenti“, odnosno upravo intelektualci. Nakon početnog talasa tranzicije, u kome je inteligencija snažno učestvovala, a intelektualci je vodili, i početnog sticanja političke moći, njihov status polako devaluira, što doprinosi novom razočarenju i rezignaciji nekih njenih pripadnika. Ovi intelektualci su baštinici „mentalnog, intelektualnog pa i političkog sklopa, koji u krajnjoj liniji nije izlazio iz manihejskoga pogleda na svijet, politiku, društvo, društvene vrijednosti“ (Kazaz, Lovrenović, 2009). Stoga su njihovo razočarenje i težnja ka moći posledica upravo sopstvene ideje o tzv. filozofskom društvu kao društvu u kome bi bila moć dopala u njihove ruke, a pod velom sprovođenja najviših moralnih principa. Samopercepcija intelektualaca se kosi sa logikom demokratije i njihova pretpostavljena uloga se menja iz željene uloge glavnih igrača (delimično postignute kroz istaknute intelektualce na pozicijama moći nakon sloma socijalizma) u tek jedne od mnogih. To je jedan od izvora njihovog otpora i nezadovoljstva u savremenim političkim sistemima (Korosenyi, 1999). Međutim, opadanje uticaja intelektualaca je nešto što se vidi posle svakog turbulentnog perioda, u kome su oni ovako ili onako bili lučonoše. U trenucima političkog definisanja, bilo da je u pitanju formiranje države saobražene nacionalnoj, klasnoj ili nekoj trećoj ideologiji, intelektualci igraju naglašenu ulogu. Potom, intelektualci postaju

ukotvljeniji u svakodnevni život, igrajući gramšijevsku ulogu organskog intelektualca (Sunny, Kennedy, 2001).

Intelektualci jugoslovenskog perioda

Socijalistička Jugoslavija je imala širok obrazovani sloj, u kome se posebno izdvajala grupa pojedinaca koji su bili sposobni da artikulišu nove kulturno ili politički bitne ideje. Nju su činili mahom filozofi, društveni naučnici, novinari, pisci i umetnici. Taj izvor intelektualaca je bio pod stalnim nadzorom vlasti, što je izazivalo osećaj moralne frustracije. Pri tome, ovi intelektualci koje Bernik naziva nekonformistima nisu posmatrali sebe kao organske intelektualce, već kao braniocce društva kao celine od autoritarne vlasti, nastojeći, prema Berniku, da svoju viziju formulišu u okvirima koncepta građanskog društva. Kriza jugoslovenskog društva je, za ovu grupu, značila slabljenje političke kontrole i mogućnost većeg angažmana u pitanjima od društveno-političkog značaja (Bernik, 1999). Paković, s druge strane, smatra da su se istaknuti intelektualci (Praksis grupa pre svih) kretali u okvirima iste ideološke postavke kao i vladajuća elita. Njihov cilj je bio da humanizuju uspostavljeni politički poredak eliminisanjem elemenata staljinizma u sistemu i njegove birokratizacije, a ne da ga suštinski izmene, s obzirom da je krajnji ishod oba puta bio isti model države. Paković im zamera propuštanje da se pozabave suštinskim problemima Jugoslavije, u koje ubraja partijsku državu, neproduktivnost privrede i tinjajuću nacionalnu netrpeljivost (Paković, 2010). Savić se kritički osvrće na tendenciju izjednačavanja teoretičara društva ili filozofa sa kritičkim intelektualcem, koja je bila posebno prisutna među praksisovcima. Njeni pripadnici su smatrali da niko osim njih nije mogao nositi oreol „kritičkog intelektualca“, to jest pravog intelektualca, niti je priznavan drugi tip kritike osim „radikalne kritike svega postojećeg“ (Savić, 2003). Trkulja ukazuje na značaj obmanjivačke uloge lažnih disidenata, koji nisu trpeli veće posledice svog opozicionog delovanja, jer su

ostali na platnom spisku države i nisu slati u zatvor u najvećem broju slučajeva. Trkulja ne eksplicira ko su ovi intelektualci, ali smatra da su oni sprečavali pojavu istinskih disidenata i političkih protivnika vladajuće klase, smanjujući opozicioni potencijal svojim subverzivnim delovanjem na strani vlasti (Trkulja, 2003).

Neki autori (uproščeno i bez uzimanja u obzir društvenih okolnosti) vide problem u ignorisanju ili previđanju „nacionalnog pitanja“ (Đerić, 2007). Metafora „guranja pod tepih“, objašnjava Đerić, govori o izbegavanju teme međuetničkih odnosa, nepoverenja između nacionalnih zajednica. Ona uočava da je socijalizam period paralelnih narativa prošlosti, gde se javno predstavlja društveno poželjna, jugoslovenska priča, a privatno gaje raznolike kulture sećanja sa često gotovo suprotnim ključnim tačkama. Jugoslavija je nestala onda „kada država više nije bila u stanju da kontroliše javnu imaginaciju svojih sastavnih delova (različitih ‘zajednica sećanja’) i kada su ovaj posao preuzele republičke elite“ (Đerić, 2007: 46). Kultura sećanja je neminovno igrala značajnu ulogu u restauraciji nacionalne ideologije, ali se ovaj faktor može posmatrati samo u širem kontekstu drugih društvenih uslovljenosti koje su pogodovale izbijanju nacionalnih sukoba.

Nemogućnost pomirenja etnokulturnog i teritorijalno-političkog modela je vodila sukobima i decentralizaciji koja je još više rasplamsavala nacionalističke zahteve. Nacionalizam je bio prikriveno utkan u same temelje bivše Jugoslavije. Ustav iz 1974. je prikriveno ukorenio nacionalizam kao društvenu i državnu osnovu konfederalizujući državu, dodeljujući republikama znatno veća ovlašćenja i jačajući autonomije u okviru Srbije (pravo veta u srpskoj skupštini), što se kasnije pokazalo pogodnim za mobilizaciju srpskog nacionalizma, uz nacionalnu homogenizaciju u okviru drugih republika. Partikularni nacionalni zahtevi su se, u okviru socijalističkog ideološkog diskursa, javili dosta rano, već početkom šezdesetih godina. Intelektualci su igrali značajnu ulogu u, ako ne formulisanju, a svakako u promovisanju nacionalne ideologije, a uticaj njihovog

angažmana u tom smislu je bio veliki, kao što je pokazala studija Jasne Dragović-Soso „Spasioci nacije“ (Dragović-Soso, 2004). U nastavku ću dati kratak hronološki prikaz posebno istaknutih aktivnosti intelektualaca na prostorima Jugoslavije pre i nakon njenog raspada, kako bih ilustrovala intelektualni angažman povezan sa nacionalnim, što je predmet ovog rada.

Primer angažmana intelektualaca u nacionalnim vodama jugoslovenskog doba je polemika između Dobrice Ćosića i Dušana Pirjaveca vođena 1961/1962. godine u književnim časopisima *Delo* i *Naša sodobnost* (Perović, 2005). Ova polemika je na svetlost dana iznela različita shvatanja nacije i uloge nacije dva priznata intelektualca tadašnje Jugoslavije. Takve polemike bile su omogućene, s jedne strane, ograničenom liberalizacijom društvenih odnosa u jednopartijskom sistemu, a sa druge, porastom ugleda zemlje u inostranstvu koji je lišio režim neophodnosti da za zaštitu svojih interesa koristi idejno sasvim monolitnu društveno-integrativnu misao. Takođe, polemike se nisu javile same od sebe, već ih treba razmatrati u širem društvenom kontekstu pokušaja ekonomskih reformi 1961. odnosno sprovedenih reformi 1965. godine. Usledila je *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* 1967. godine koja dovodi u pitanje jedinstveni službeni srpsko-hrvatski (hrvatsko-srpski) jezik i *Predlog za razmišljanje srpskih intelektualaca* nekoliko meseci kasnije kojim se traži uvođenje ćirilice u delovima države naseljenim Srbima.

Kao jedan od prvih pokušaja uvođenja nacije u javno polje se navodi i govor iz 1968. godine Dobrice Ćosića, već tada uglednog književnika i intelektualca, ali i funkcionera Saveza komunista, koji je na sednici CK SKS govorio o problemima potcenjivanja nacionalnog pitanja u Republici Srbiji tokom šeste decenije dvadesetog veka, o rizicima promene statusa AP Kosovo kroz usvajanje amandmana na ustav SFRJ, albanskom nacionalizmu i iredentizmu (Shigeno, 2004). Početkom sedamdesetih je intelektualna scena dodatno oživela nacionalne kontroverze angažovanjem hrvatskih intelektualaca i studentske omladine oko MASPOK-a i izmene postojećeg ustavnog sistema države. U

ovom periodu je delovao i Praxis pokret, čiji su pripadnici u Zagrebu učutkani zajedno sa gušenjem MASPOK-a, dok je beogradski centar oslabljen u januaru 1975. godine uklanjanjem iz nastave osam pripadnika grupe sa Filozofskog fakulteta u Beogradu. Iako je intelektualna scena bila podvrgnuta represiji tokom sedamdesetih godina, intelektualci su ipak uživali više slobode nego u drugim zemljama real-socijalizma, što je verovatno ishodovalo malobrojnim i retkim klasičnim disidentskim političkim aktivnostima među intelektualcima³⁰. Jugoslovenski intelektualci su pretežno verovali u „socijalizam sa ljudskim likom“ koji je Jugoslaviju činio distinktivnom u odnosu na ostale države iza gvozdene zavese (Dimitrijević, 1999; Drakulić, 1999).

Svetska recesija započeta 1973. i dovedena do vrhunca 1979. nije mimoišla ni Jugoslaviju, čije društvo je zapalo u političko-ekonomsku krizu, a što je doprinelo jačanju nacionalizama u državi. Poslednji politički proces u Jugoslaviji, tzv. „suđenje šestorici“ 1983-1984. godine pokazao je da su u Srbiji, nakon albanskih demonstracija na Kosovu, opozicione nacionalističke i ne-nacionalističke struje međusobno čvrsto integrisane. U januaru 1986, oko 200 beogradskih intelektualaca je potpisalo peticiju, a uduženja pisaca su organizovala niz protesta usmerenih na podršku kosovskim Srbima. Intelektualci (disidentski, kako ih Vladislavljević naziva) su značajno doprineli tome da se u centralnoj Srbiji i među visokim zvaničnicima obrati pažnja na problem kosovskih Srba, ali se tu njihova uloga završavala (Vladislavljević, 2004: 788).

U ovom smislu, posebno je značajno da se tada u Srbiji pojavio dokument, koji je verovatno najviše istican kao dokaz povezanosti nacionalizma i intelektualaca. Memorandum SANU svojom pojavom tada, a i sve do danas, ne prestaje da izaziva polemike o svom karakteru, kao i o nameri pisaca.

³⁰ Milovan Đilas je verovatno bio jedini istinski disident na jugoslovenskoj sceni. Među disidente možemo svrstati i Mihajla Mihajlova, mada je upitno koliko je njegovo disidentstvo bilo proizvod svesnog i namernog opozicionog delovanja, ako je suditi po nekim njegovim izjavama

Memorandum je značio da, po prvi put, jedna vodeća intelektualna institucija postaje otvoreno angažovana u političkim pitanjima i preuzima ulogu političkog aktera. Nastupi i spisi uglednih intelektualaca su imali veliki odjek u tadašnjem društvu, pokazujući na delu sav potencijal intelektualaca kao generatora i „spiritus movens-a“ nacionalnih ideologija. Memorandum predstavlja kraj politike „obračunavanja sa nacionalizmom u vlastitom dvorištu“ i uvođenje na velika vrata martirskog pogleda na vlastitu naciju. Ovaj dokument je pisan rečnikom socijalističke ideologije, gde se predstavlja nedelotvornost političkog sistema kao osnovni uzrok krize u prvom delu teksta. Međutim, u drugom delu njime dominira snažna nacionalna retorika koja, krizu sagledava kroz prizmu srpskog nacionalnog pitanja, propuštajući da ponudi sveobuhvatnu analizu položaja svih grupa u okviru Jugoslavija. Ukazivanje na nacionalnu, ekonomsku, političku i kulturnu diskriminaciju Srba i Srbije kroz delovanje akademika je značajno uticalo na javni diskurs u Srbiji krajem 80-ih. Intelektualci su se našli u ulozi kreatora novog simboličkog univerzuma koji je prećutno podržala vlast, koja im je omogućila pristup medijima, ali ih i pažljivo držala van svojih struktura moći (Dragović-Soso, 2004; Milosavljević, 2008; Šuvar, 2003). Memorandum je naišao na odgovor intelektualnih krugova hrvatske emigracije, okupljenih oko Hrvatskog narodnog vijeća 1987. godine. Iako postoji slaganje oko analize ekonomske situacije u Jugoslaviji, uzroci se nalaze u socijalističkoj ekonomiji, državnoj kontroli društva i odsustvu privatnog vlasništva. Ovaj odgovor nudi konfederalizam umesto integralnog federalizma, to jest centralizacije, kao put ka rešenju krize, ne propuštajući da ukaže na zapostavljenost Hrvatske namesto Srbije u okviru Jugoslavije (Stallaerts, 2002).

Pitanje Kosova, ekonomska kriza i dešavanja na međunarodnoj sceni, doveli su do konsolidacije delovanja srpskih intelektualaca krajem osamdesetih, te oživljavanja kompleksa žrtve koji je dominantan u diskursu srpskog nacionalizma. Ovaj aspekt je u Srbiji posebno značajan s obzirom na iskustva

pripadnika srpskog naroda sa takozvanom Nezavisnom državom Hrvatskom u Drugom svetskom ratu. Pri tome su mediji bili primarno oružje obračuna kako sa titoizmom, tako i sa Drugim (nacijama). Inicijalnu kapislu sukoba, čije poreklo se može tražiti *u kompleksnoj vezi ekonomskih, unutar-državnih i spoljnih političkih faktora*, pokrenuli su baš intelektualci, svojom ulogom u procesu „destrukcije rečima“³¹. Intelektualcima je bilo prilično lako da se iz socijalističkog diskursa prebace na nacionalistički, jer su obe ove ideologije zasnovane na istim obrascima – kolektivizmu, to jest subjektivizaciji posebnog kolektiviteta u okviru zajednice. U socijalizmu je to bila radnička klasa (radni narod), a u nacionalizmu nacija (etnički narod). I u jednom i u drugom diskursu se javlja pojam Drugog kao neprijatelja. Iako veoma uprošćeno, ovo stanovište ukazuje da se neprijatelj radničke klase lako može zameniti neprijateljem nacije, a da u prvobitnom tranzicionom periodu ne dođe ni do kakve značajne promene u osnovnim konstrukcijama društva, što je primer Srbije i pokazao. Na ovaj paradoks ukazuje i Drakulić, koja smatra da je prihvatanje nacionalizma samo nastavak prakse državnog intelektualca, koji je služio interesima, a često i strastima dominantne klike. Ona gaji ubedljiv stav da su nacionalni intelektualci istinski verovali u nacionalističku politiku (Drakulić, 2003). S druge strane, Ganjon ukazuje da su nacionalni diskursi (zlo)upotrebljeni od strane konzervativnih (političkih) elita ne za mobilizaciju, već upravo za demobilizaciju potencijalno pretećih elita (uključujući tu i intelektualce, može se reći) koje bi mogle da potkopaju njihovu vlast i dovedu do sistemskih promena (Gagnon, 2004). Ovakva analiza se poklapa sa nalazima Mladena Lazića, koji pokazuju da je vladajuća grupacija iz doba socijalizma zadržala političku vlast, i dodatno je iskoristila za konverziju javnog u sopstveno privatno vlasništvo.

³¹ Treba ukazati da tumačenja razbijanja Jugoslavije nisu svodiva samo na delovanje intelektualnih elita, pa ni elita uopšte. Npr. Suzan Vudvord je jedna od autora koji su uzroke raspada Jugoslavije videli u nekoliko faktora – urušavanju sistema, ekonomije (unutrašnjih ekonomskih nedjednakosti i naglom rastu spoljašnjeg duga usled krize sedamdesetih), disbalansu snaga na međunarodnoj sceni i neodgovarajućem reagovanju međunarodne zajednice na sukobe koji su izbili u zemlji (Woodward, 1995). Ipak, u radu se zadržavam

Kao što smo već iznela, Lazić ukazuje da su pripadnici srednjih slojeva, upravo intelektualna i medijska elita pružili veliku podršku ovakvoj (de)mobilizaciji, maskiranoj „nacionalnim cilljevima“. Srodnost njihovog stanovišta sa stanovištem političke klase (*nomenklature*) se ogleda u usmerenosti na kritiku socijalističkog kolektivizma, koja je, opet paradoksalno, često bila zasnovana na kolektivističko-populističkoj matrici nacionalizma sličnoj dotadašnjoj vladajućoj ideologiji (Lazić, 2011b).

Đorđević ukazuje na trojaku podelu intelektualne elite u Srbiji tokom perioda nacionalnih sukoba. Najbrojnija grupa, koju on naziva ćutljivom većinom su bili oportunisti, konformisti, „navodni profesionalci“. Na dva suprotna pola su se nalazile druge dve grupe, od kojih je brojnija i uticajnija bila ona okupljena oko Srpske akademije nauka i umetnosti i Udruženja književnika Srbije, a koju su činili tzv. režimski intelektualci nacionalnog, pa čak i krajnje nacionalističkog usmerenja, predvođeni figurom „oca nacije“ Dobrice Ćosića. Najmanja grupa je, često prozivana izdajnicima i antisrbima, antinacionalistička grupa intelektualaca okupljenih oko Beogradskog kruga, Fonda za humanitarno pravo, Helsinškog komiteta za ljudska prava itd. Intelektualci su u tom periodu bili, prema njegovim rečima „često zagovornici zaista mračnih ideja, katkada rafinirani, ponekad brutalni inspiratori zločina i ratni huškači, najčešće samo ćutljivci i konformisti, a najređe oni koji se suprotstavljaju ratu i mahnitosti kolektivizma zvanog nacionalizam“ (Đorđević, 2003).

Dimitrijević prezentuje rezultate analize medijskog sadržaja tog perioda, i zaključuje da je „upotreba laži i stereotipa vodila 1) izmišljanju i nametanju lažnog – nepostojećeg – nacionalnog identiteta zasnovanog na mističnom konceptu nacije kao prirodne zajednice i 2) kreiranju političke, društvene, moralne i psihološke percepcije sadašnjosti kao hobsovskog stanja haosa, terora i straha“ (Dimitrijević, 1999: 134). Demokratija je moguća samo u okviru

dominantno na gledištima koja intelektualcima daju određenu ulogu u procesu razaranja Jugoslavije.

sopstvene nacije. To je nacionalna demokratija u kojoj je dominantna nacija povlašćena i proždire svaki oblik građanskog delovanja. U takvoj igri, intelektualci su bili istureno krilo vlasti. Oni su ispostavljali radikalne zahteve, a politička elita se predstavljala kao branitelj socijalističke Jugoslavije u jednom, a kao branitelj svih Srba u drugom momentu. Neki od najistaknutijih predstavnika Praksis grupe u Srbiji (Mihailo Marković, Ljubomir Tadić, Svetozar Stojanović) u ovom periodu postaju glasni zagovornici nacionalnog puta, postavljajući „srpsko pitanje kao izvorno demokratsko pitanje“, koje ima prioritet u agendi tranzicije. I Golubović smatra da su intelektualci promovisali stav da na prvo mesto dolazi „nacionalno oslobođenje“, a tek zatim demokratizacija društva. Ona zamera intelektualcima da su se držali po strani u odnosu na radnike (za razliku od Čehoslovačke i Poljske) i ponašali kao elitni sloj, koga ne zanima šta se dešava u svakodnevnom životu stanovništva (Golubović, 1998). Ovakav nalaz govori nasuprot nekim stanovištima da je srednja klasa u socijalizmu bila u sukobu sa vladajućom, već naprotiv, podržava tezu kohabitacije srednje i kolektivno-vlasničke klase.

Najuticajniji mediji, kao što je *Politika*, nekoliko godina pre izbijanja sukoba, stalno su objavljivali tekstove koji su se odnosili na Akademiju i aktivne akademike. U tom periodu su upravo akademici bili nosioci prestižnih nagrada, što je svedočilo o simbiozi intelektualaca i političke klike na vlasti. U septembru 1991. godine u Istorijskom institutu SANU je najavljeno osnivanje Srpskog sabora, čija je uloga bila „da okupi intelektualce „kojima su srpski narodni interesi od prevashodnog značaja“, da doprinese „sagledavanju i definisanju“ životnih interesa srpskog naroda“ (Milosavljević, 2008). Slapšak smatra SANU odgovornim za snižavanje kvaliteta naučnog i javnog diskursa, stavljajući joj na teret da je: „a) ukinula javnu kritiku nenaučnosti i šarlatanstva, b) organizovala niz „aktualizovanih“ naučnih skupova (o poreklu Albanaca, o genocidu nad Srbima i sl.) sa obiljem političkih članaka bez naučne vrednosti, c) neskriveno šurovala sa vladajućom politikom“ (Slapšak, 1994: 35).

Nebojša Popov ukazuje na ideologiju srpskog populizma, čiji su nosioci postali intelektualci (Popov, 1993). Među obeležja populizma³², koje je u osnovi pozivanje na volju naroda, on ubraja antiindividualizam, antiracionalizam, antipluralizam, antihumanizam, antiliberalizam, antisocijalizam, antiintelektualizam, antielitizam, koji svi čine svojevrsan antimodernizam. Srpski populizam, smatra Popov, postao je dominantna pojava u vreme krize Jugoslavije i jačao je sa njenim razaranjem. Nacionalne kulturne elite su polako pravile duboki jaz između nacionalnih kultura. Pri tome, to nije bila samo specijalnost srpske elite, već se sličan obrazac uočava i u drugim nacijama u Jugoslaviji. Na to ukazuje Jakšić u svojoj analizi nacionalističke kritike Praksisa, koja svedoči o netrpeljivosti prema bilo kakvom obliku kritičke misli i poriče značaj i pravac praksisovske misli u njenoj suštini. Saopštenja intelektualaca su izgledala kao da su prepisivana na svim stranama, odajući utisak potpune maksimalizacije nacionalnih ciljeva i interesa i neodmerene isključivosti. „Veliki broj intelektualaca u svim važnijim centrima bivše Jugoslavije (Beogradu, Zagrebu, Sarajevu, Ljubljani, Skoplju, Novom Sadu, Podgorici, Skoplju, Prištini itd), među kojima su i oni čije delo predstavlja istinsku kulturnu vrednost, poslednjih decenija su podlegali sve više zovu 'nacionalnih sirena' i aktivno učestvovali u procesu homogenizacije 'svojih' nacija na reakcionarnim političkim pretpostavkama, sejući mržnju prema drugima i stvarajući atmosferu ksenofobije“ (Jakšić, 1996: 101).

Ideologije nacionalnog populizma su crple legitimnost iz autoriteta intelektualaca, posebno pisaca (Ćosić) i istoričara (Ekmečić). „I kao što to obično u malih naroda biva, ideje stiču moć manje svojim kvalitetom, a više ugledom ličnosti koja ih zastupa“, usmerava svoje izlaganje Popov na Ćosića kao „ličnost koja postaje prvorazredna nacionalna institucija“, stičući sve veći ugled

³² Popov prihvata definiciju Margaret Kanovan, koja smatra da je „populizam 'istorijska kategorija' koju tvore uzajamni odnosi aktera i događaja“. On smatra da pozivanje na narod „služi ugrožavanju ili razaranju demokratije“ (Popov, 1993). Sam pojam populizma u sebi sadrži pretpostavku da se deo odgovornosti nalazi i na potčinjenima, to jest onima koji su manipulisani.

decenijama „kao prvoborac, među ratnim veteranima; kao disident, među disidentima i opozicionarima; kao nacionalni borac, među nacionalistima“ (Popov, 1993). Posebno je očigledno predavanje nacionalističkom žaru u Ćosićevim sopstvenim rečima: „Jedino u velikim nacijama može da se uvažava ljudska ličnost, pojedinac. U malim nacijama to nije moguće od tabua i mita – naroda. U malim nacijama jedino nacija može biti velika. U malim nacijama prva moralna dužnost je podređivanje pojedinaca – zajednici, narodu, državi. Srbin je čovek koji nije čovek ako nije Srbin; ako nema svest o narodu, bilo da ga slavi ili psuje“ (ibid, 1993). Ove reči svedoče o promociji sveprožimajućeg, apsolutnog nacionalnog identiteta kao ključnog obeležja svakog pojedinačnog pripadnika nacije, te o potrebi da se nacija stavi ispred svega ostalog u poretku prioriteta.

Vahtel i Žunić takođe ukazuju na značaj pisaca. Vahtel tvrdi da su literarna dela predstavljala kanal za izražavanje sublimisanih nacionalnih osećanja, koja su bila potisnuta iz javnog diskursa. Prema njegovoj analizi, srbijanski ratni roman je od 70-ih godina prošlog veka počeo da izražava nacionalistička osećanja, umesto dotadašnjih jugoslovenskih (Wachtel, 2003). Žunić je predstavio rezultate istraživanja nacionalizma u književnosti u periodu od 1985. do 1995. godine. U studiji se navodi nekoliko svedočenja intelektualaca-književnika (Aleksandar Tišma, Brana Petrović, Mirko Kovač itd) u kojima se lamentira nad romantičarskom isprepletenosti književnosti i „narodnih interesa“ i podleganju plemenskim osećanjima. Međutim, on iznosi i drugačije gledište o uticaju intelektualaca, pa tako citira Nikolu Miloševića koji tvrdi da srpski intelektualci nisu mogli da presudno utiču ni na šta, praveći paralelu sa težinom „krivice“ Hajdegera i Lukača. Prema Miloševiću, intelektualci su bili samo pokriće za odluke koje bi bile i bez njih donesene (Žunić, 1999).

Suprotno mišljenje ima Savić, koji smatra da je slom socijalističkog poretka omogućio intelektualcima da se pretvore u političke delatnike i zauzmu mesto nosilaca moći. Kako nije bilo prave političke elite, koja bi posedovala specifičnu

vrstu političkog znanja i predstavljala osnovu za donošenje konkretnih političkih odluka, uloga pripadnika intelektualne opozicije je prerasla u ulogu političkog delatnika (Savić, 2003). Nekolicina autora govori o izdaji intelektualaca³³ koja se ogleda u slepljenosti pripadnika intelektualnih elita s političkim elitama na prostorima bivše Jugoslavije, njihovom zalaganju za strategiju „etničkog čišćenja“ ili prećutnom odobravanju istog (Vidojević, 2003; Čudić, 2003; Ugrešić, 2008). Čudić inspirisano i može se reći ostrašćeno iznosi: „U našim intelektualcima, našim najumnijim glavama, koje uvek imaju onog prvog među jednakima, a taj se od boljševičke okupacije kod nas zove Dobrica Ćosić, a stoluje u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti, Milošević je našao svoju nacionalističku, pretorijansku gardu“ (Čudić, 2003: 380).

Postojali su i intelektualci potekli iz marksističkog domena koji nisu pružali podršku nacionalističkom programu. Prva veća pukotina u naizgled neraskidivoj vezi vlasti i Akademije se pojavila 1991, kada je izdato saopštenje u kome se poziva na nužnost uzdržavanja od dnevne politike. Kasniji razvoj događaja je još više oslabio podršku koju je dominantna ideologija uživala među intelektualcima, a posebno je neomiljena bila figura Miloševića. I u aktivnostima same Akademije se uočava razlika u odnosu na period pre uvođenja višestranačja, kada je pružala jasnu podršku programu vlasti u Srbiji. Paralelno, opšta društveno–ekonomska kriza je doprinela angažovanju mnogih intelektualaca u političkim vodama, sa ambicijama liderstva. Ipak, tokom devedesetih intelektualna misao koja nije pripadala „mainstreamu“ odbrane nacionalnog nije nalazila put do širih grupacija stanovništva (Shigeno, 2004; Milosavljević, 2008).

Naravno, moguće je sresti i drugačija gledišta na ovaj period. Vukadinović ukazuje na političku neukost intelektualaca, koji su se pokazali nedorasli, korumpirani medijskom pažnjom i privilegijama, te stoga doprineli ustoličenju

³³ Treba primetiti da je pojam izdaje intelektualaca korišćen u političke svrhe i često bio utopljen u čuvenu sintagmu „stranih plaćenika i domaćih izdajnika“ s jedne strane, a s druge strane

retrogradne političke garniture i nacionalnoj katastrofi. Ova neukost se može proširiti i na šire polje od političke, imajući u vidu potpuno prepuštanje etici čiste volje, nasuprot etike odgovornosti. Vukadinović upire prstom i u takozvane reformiste i nacionaliste. Reformisti snose odgovornost, prema njegovom mišljenju, za bahatost, nasilnost i licemerje koje je izazvalo da nacionalističke reakcije ne budu manje žestoke, retrogradne i nasilne, i obrnuto. Intelektualcima zamera nekritički odnos prema socijalizmu, koji je ili „Periklovo zlatno doba“ ili najveći izvor nacionalnih sukoba. Nekritičnost je, za Vukadinovića, inače dominantna karakteristika intelektualaca na našim prostorima, gde intelektualni oportunistički obrazac predstavlja kulturni obrazac, a ne izuzetak (Vukadinović, 2003).

Mirjana Vasović je jedna od apologeta nacionalnih intelektualaca, uzimajući u obzir diskurs o „ruženju naroda“ i odbranu intelektualaca koje ona naziva idejnim i moralnim predvodnicima srpskog naroda (Vasović, 2003). Ona oštro kritikuje borbu protiv srpskog nacionalizma i borbu za ljudska prava, smatrajući je paravanom za lukrativne aktivnosti koje nisu uopšte nosile rizik koji je vezivan za one druge intelektualne aktivnosti (nenacionalne ili antinacionalne).

Postjugoslavenski intelektualizam

U oktobru 2000. godine, Slobodan Milošević je svrgnut s vlasti, nakon masovnih protesta čiji povod je bila sumnja u neregularnost rezultata na predsedničkim izborima 24. septembra iste godine. Miloševićev režim je, do ovog momenta, izgubio podršku i svojih dojučerašnjih saveznika – pripadnika nomenklature koji su uspeli da izvrše konverziju političkog u ekonomski kapital, kao i tzv. „ratnih preduzetnika“, kojima je njegov režim postajao prepreka za dalje

služio obračunu sa političkim neistomišljenicima koji su stajali na strani poretka.

uvećavanje kapitala. Protesti 2000. godine su značajno mobilizovali pripadnike srednje klase, inteligenciju, uz podršku kapitalističke klase u nastajanju koja je prvi put stala na stranu opozicije (Lazić, 2011).

Ukoliko se uzme u razmatranje status i angažman intelektualaca nakon promena koje je donela 2000. godina, može se učiniti korisnim tipologija intelektualaca koju iznosi Latković, a koja je preuzeta od Petra Zajeca. Prvu grupu intelektualaca čine oni koji su se oduvek gnušali politike i svoj angažman videli kao delovanje u korist svoje zajednice/društva. Drugu grupu čine pojedinci koji su, razočarani razvojem u tranziciji, odlučili da se povuku iz političkih tokova. U treću grupu se ubrajaju oni koji su u politici ostali i kojih je najmanje. Na kraju, četvrtu grupu čine oni koji su stekli političku moć u tranziciji, ali su veoma brzo skrajnuti sa glavne scene (Latković, 2014: 78). Za svaku od ovih grupa se mogu identifikovati predstavnici u okviru bivše Jugoslavije i Srbije. Svi oni su se, prema rečima Ćirilova, „obrela u dramatičnoj stvarnosti tranzicije, od socijalizma sa humanim likom, preko kriminalizovanog pseudosocijalizma do civilnog društva, tržišne privrede i liberalnog društva sa svim njegovim teškoćama“ (Ćirilov, 2003: 195).

Nakon petooktobarskih promena, eliminisanje dotadašnjeg dominantnog diskursa u kome je dozirani nacionalizam bio povezan sa ksenofobnim i izolacionističkim sadržajima, nije išlo onako glatko kako se pretpostavljalo, i pored pritiska iz inostranstva da se balkanski partikularizmi stave pod kontrolu. Intelektualne refleksije i samorefleksije nakon 2000. godine ukazuju na snažnu podeljenost intelektualaca u Srbiji, međusobno optuživanje za isključivost i dogmatizam i, uopšte, odsustvo stvarne polemike, koja bi doprinela korpusu saznanja o dešavanjima jugoslovenskog i postjugoslovenskog perioda.

U razmatranjima uloge intelektualaca u Srbiji ima i ponavljanja globalnog argumenta da je došlo do hiperprodukcije visoko obrazovanog stanovništva, sa

naglaskom na magistre i doktore nauka, čime je obezvređen ugled inteligencije i ugrožena reprodukcija društvenog života upravo zbog toga što su ti novokomponovani intelektualci zauzeli ključne pozicije (Arsić Ivkov, 2003).

Očekivano, vrednosni sklop nacionalnog diskursa je preživeo promene i našao svoje mesto na društvenoj sceni, bez obzira na medijsku buku o oslobođenju od balasta prošlosti. Ovaj diskurs, koga karakteriše sindrom žrtve, nije skrajnut ni iz nauke, pa tako Mitrović u svom tekstu „Srpski intelektualci u svetlu sociologije“ iznosi: „Oni koji nisu imali svoju nacionalnu inteligenciju (kao Albanci) ili kao novokomponovane „socijalističke nacije“ (Makedonci, Crnogorci, Muslimani) ubrzano su je proizvodili na novoosnovanim univerzitetima i u svim oblastima kulture. Za to vreme srpski poluinteligentni i komunistički „čistači“ pomno su pazili da se negde slučajno ne pojavi koji srpski glas koji artikuliše srpski interes i označava da srpski duh u kulturi, a pogotovo u politici, i dalje živi“ (Mitrović, 2003: 97). On kritikuje odnos tzv. nezavisnih intelektualaca tokom perioda sukoba i nakon njih prema nacionalnom pitanju, optužujući ih za zavisnost od inostranih centara moći koji su ih velikodušno finansirali. Intelektualci antinacionalisti su u njegovim očima sa nipodaštavanjem gledali na afirmativan odnos prema srpskoj kulturnoj tradiciji, političko uvažavanje srpskih nacionalnih interesa, te simetrično poštovanje ljudskih prava i Srba. S druge strane, kritika je upućena i drugoj strani, nacionalnim intelektualcima, koji nisu imali dovoljno hrabrosti ni mudrosti da odgovore izazovima nacionalnog problema u novoj geostrateškoj podeli sveta. Za Mitrovića je pravi „treći put“ - čiji je istinski predstavnik bio Jovan Cvijić - onaj koji on naziva istorijsko-kritičkim realizmom (između anacionalnog modernizma i neoromantičarskog nacionalizma), a koji treba da navede intelektualce da „očuvaju teorijski dignitet svoje misli, ali i moralni integritet svog praktičnog nacionalnog angažmana od onih iz prve ili iz druge grupe“ (Mitrović, 2003: 91).

Još jedan od srpskih autora koji se bavio intelektualcima u svetlu nacionalnog je Vidojević. On se fokusira na poreklo političke klase početkom XXI veka. Ova klasa dominantno vodi poreko iz inteligencije, jer su promene donele veliki „juriš“ intelektualaca na vlast. Srbija je zemlja u kojoj, prema njemu, preovlađuju mesijanski intelektualci užarenih ideala i političkih strasti, koje odlikuje „ulizištvo prema najmoćnijim zapadnim zemljama i glorifikacija njihovog ‘načina života’“, ulizištvo koje se poklapa sa ulizištvom prema režimu (Vidojević, 2003: 162). On posebno zamera intelektualcima neoliberalizam, spočitavajući konvertitstvo upravo onima koji su ranije bili „serijski marksisti“. Njihovo konvertitstvo potiče iz više izvora, među kojima su egzistencijalna prinuda, mesijanski poriv, ali najznačajnija je sopstvena promocija. I Cvetković kritikuje intelektualce koji su neodlučni u izboru između dva puta: prosvetiteljskog – edukativnog koji bi da propoveda i vodi - i trgovačkog, koji je u službi političke klase (Cvetković, 2003). Pri tome, egzistencijalna prinuda koju je pomenuo Vidojević nije zanemarljiv faktor orijentisanja intelektualaca, iako ga on ne stavlja među dominantne. Nemanjić napominje da je pauperizacija intelektualnog sloja značajno uznapredovala i da uzrokuje nezadovoljstvo najobrazovanijih grupa koje su u postmiloševićevskom razdoblju na ivici opstanka³⁴. Među njima postoji mali broj (od 5% do 10%) kooptiranih u novu političku elitu ili bliskih njoj, koji uživaju beneficije koje donosi moć. Izvestan, ali ne zanemarljiv procenat intelektualaca se vratio u naučne vode i uzdržao od daljeg angažovanja u politici. Njih posebno obeležava „paradoks istovremene privlačnosti politike i moralne odurnosti pred gadostima političkog života“ (Nemanjić, 2002: 296). Ove povučene intelektualce sa njihovim aristokratskim prezirom ka prljavštinama javnog diskursa kritikuje Svetlana Slapšak, pripisujući im odgovornost za prepuštanje društva u ruke nacionalističkih intelektualaca, koji se ne ustručavaju od učešća u svim oblicima društveno-

³⁴ Ovo stanovište je diskutabilno, jer podaci Republičkog zavoda za statistiku ukazuju da je prosečna bruto plata 2000. godine u obrazovanju bila 3683 dinar (približno 123 DEM), a 18243 dinara 2003. godine (približno 278 EUR).

političkog života kako bi zadržali svoj uticaj (Slapšak, 1994). Može se reći da u domaćoj zajednici gotovo ne postoji viđenje intelektualca u pozitivnom svetlu.

Antonić govori o misionarstvu inteligencije u Srbiji, koja pokušava da nametne vrednosti uprkos otporu na koji nailazi u zajednici. Pripadnici ove grupe se suočavaju sa potpunim odbijanjem zajednice, što doživljavaju kao lični slom i počinju da preziru sopstvenu zajednicu. „Život završavaju stalnim, zamornim i sasvim neplodnim ruženjem svoga naroda (kraja, grada...), ili čak otvorenim prizivanjem okupacije ‘civilizovanih stranaca’“ (Antonić, 2003: 226). Ovaj tip delovanja, Antonićevo prepoznaje među intelektualcima okupljenim oko listova Danas, Republika i Helsinška povelja. Njihovi koreni se nalaze u „široj grupaciji prozapadnih intelektualaca – okupljenih oko tadašnjeg udruženja Beogradski krug i oko glasila Borba, Vreme, B92, Republika...“ (ibid, 227). Antonićevo ovoj grupaciji zamera stavove o nepopravljivoj zaraženosti nacije i elite nacionalizmom u etničkom smislu, premda je, prema njegovom shvatanju, ovakav stav neopravdan imajući u vidu velike otpore Miloševićevom režimu i tokom devedesetih, a posebno na jesen 2000. godine. Stoga, zaključuje da inteligenciju u Srbiji odlikuje dogmatizam, saznajni ekskluzivizam i rečnik netrpeljivosti, u kome je malo pravih polemičkih debata u cilju naučne spoznaje.

Trkulja nastupa veoma oštro protiv onih intelektualaca koji su prihvatili ulogu „intelektualnih vazala i lakeja političkih moćnika Miloševićevog režima“ (Trkulja, 2003: 332). On klasifikuje srpske intelektualce krajem XX veka kao: huškače – one koji su služili agresivnoj politici autoritarnog režima i pružali stručni okvir njegovim odlukama; profiteri – one koji su u dešavanjima videli priliku za ličnu korist i apanaže bilo od ratnih ili antiratnih lobija; politikante – one koji su ušli u političku arenu bilo kao lideri stranaka, bilo kao legitimizirajući faktor različitih politika; misionare – prateći Antonićevo definiciju gorljivih kritičara srpskog nacionalizma; rutinere – oni koji gledaju svoja posla verujući da se ništa ne može promeniti; alternativce – angažovani na

paralelnoj sceni udruženja, sindikata i drugih pokreta; te emigrante. Trkulja vapi za jačim uticajem kritičkih intelektualaca koji bi trebalo da postanu savetnici društva i „kreatori nove državne politike koja će negovati slobodan duh, pravo na suprotno mišljenje, toleranciju i pravo ljudi da se udružuju radi ostvarivanja kulturnih i drugih potreba; da nam otvore puteve izlaska iz bespuća“ (Trkulja, 2003: 343).

Lazić pokazuje da su promene koje je doneo prelazak u XXI vek, a posebno „dešavanja 5. oktobra“ pokrenuli pripadnici srednje klase, koji su u svojim redovima regrutovali političku elitu kao predvodnike (Lazić, 2011a). Nakon decenije razaranja društva, masovnog osiromašenja, pa i devalvacije intelektualnog ugleda, intelektualci su se pregrupisali u političku elitu i stavili na čelo političkih pokreta koji su došli na vlast padom Miloševića.

U ovom postmiloševićevskom periodu, širi angažman intelektualaca dobija novu dimenziju pored tradicionalnih istupanja u medijima (često kroz autorske kolumne), jer se vezuje i za virtuelne prostore i društvene mreže. Rosić ističe da „skoro svi koji drže do svog intelektualnog imidža pišu autorske kolumne ili komentare: žanr koji dominira svim oblicima štampanog i elektronskog novinarstva“, koji je „zapravo ponos netabloidnih medija koji imaju ambiciju rekonstituisanja platforme kritičkog mišljenja u javnosti“ (Rosić, 2014: 99). Intelektualni angažman postjugoslovenskog prostora se zasniva na eksploataciji trauma, sopstvenih i tuđih, nastalih kao posledica ratnih dešavanja. Pronalazeći svoju ulogu u prevođenju tih trauma na jezik razumljiv globalnoj kulturnoj zajednici i stvaranju kulture sećanja kao osnovi svog simboličkog kapitala, oni su sebe legitimisali kao tumače nove stvarnosti na ovim prostorima. Pri tome se takva uloga u proizvodnji diskursa o Balkanu i postjugoslovenskom političkom i kulturnom prostoru ne menja ni danas, dve decenije nakon završetka sukoba (Rosić, 2014: 95- 97).

METODOLOGIJA

Istraživanje sprovedeno i analizirano za potrebe ove teze prati uzuse kvalitativne metodologije, koristeći postupak dubinskog polustrukturisanog intervjua za prikupljanje građe, sa namerom da podaci dobijeni u istraživanju doprinesu proširenju i produbljivanju sociološkog saznanja odnosa između intelektualaca i nacionalnog. Ideja koja stoji iza primene kvalitativne metodologije, naime studije slučaja, inspirisana je takozvanom utemeljenom teorijom (*grounded theory*), koju su sistematično izložili Glejzer i Štraus još šezdesetih godina prošlog veka (Glaser and Strauss, 2009). Utemeljena teorija polazi od pretpostavke da se korpus znanja može uvećati generisanjem novih teorija iz podataka, pre nego analiziranjem podataka primenom postojećih teorija. Pri tome, cilj ovakve utemeljene teorije nije stvaranje novih opštih teorija, već otkrivanje teorija manjeg obima koje doprinose razumevanju i delanju u okviru istraživane oblasti (Heath and Cowley, 2004). Utemeljena teorija se zasniva na odbacivanju prethodnih znanja i anticipacija rezultata. Primena ovog pristupa podrazumeva odsustvo polazne istraživačke hipoteze, koja bi se kroz istraživanje potvrdila ili opovrgnula, već sledi induktivni princip u kome se kroz prikupljanje podataka i analizu dolazi do zaključaka koji mogu da vode postavljanju teorije manjeg obima. Premda se može veoma kritički pristupiti stavu da se na početku bilo kog istraživanja potpuno odbacuju prethodna znanja (jer kako onda formulišemo uopšte predmet istraživanja), ova teorija pruža plodan okvir za otkrivanje novog u okviru kvalitativne metodologije. Fajgelj (Fajgelj, 2012) navodi da utemeljena teorija ima određena konstitutivna svojstva, koja se mogu identifikovati u mnoštvu varijanti koje je produkovao razvoj teorije nakon knjige Glejzera i Štrausa 1967. Ta svojstva su:

- Prikupljanje i analiza podataka se obavlja istovremeno;

- Saznajni tok je iterativan i rekurzivan, jer se nakon početnog kodiranja prikupljaju novi podaci, na osnovu novih poduhvata se stvaraju nove teorije i proces kreće iznova;
- Pri izboru ispitanika, odnosno učesnika, koristi se teorijsko uzorkovanje (*cilj nije reprezentativnost uzorka, nego obezbeđivanje podataka za razvoj teorije*);
- Analiza podataka se bazira na kodiranju kvalitativnih podataka, koje je razrađeno, bazirano na stalnom upoređivanju i obavlja se u više faza i na više nivoa;
- Literatura se konsultuje nakon početnih faza kodiranja, a nikako pre kodiranja i
- Gradi se teorija koja objašnjava nalaze (Fajgelj, 2012: 306).

Studija slučaja, kao metod korišćen u ovoj studiji, u potpunosti odgovara okviru utemeljene teorije. Kao i sam okvir, ni metod studije slučaja nije neproblematičan. Studije slučaja bile su predmet osporavanja i ukazivanja da se ovako prikupljeni i analizirani podaci ne mogu prikazati kao *validni* i *pouzdan*. Sil čak govori i o kriteriologiji (*criteriology*) kao potrebi kvalitativnih metodologa da odgovore na kritike i uvedu nove pojmove koji bi zamenili, ali istovremeno zadržali i validnost i pouzdanost. U tom smislu, on govori o uvođenju interpretativnog tumačenja kao tehnike kvalitativnih istraživanja (Seale, 1999). U okviru različitih struja utemeljene teorije, ovaj problem pouzdanosti i validnosti je različito interpretiran, a njime su se najviše bavili Štraus i Korbin, koji su zauzeli stav različit od Glejzera. Štraus i Korbin su zahtevali da se istraživači čvrsto pridržavaju postupaka za gradnju utemeljene teorije i da nalazi moraju da prođu postupak verifikacije, dok je Glejzer smatrao da ovakav postupak umanjuje inovativnost i induktivnost pristupa. S druge strane, pored pouzdanosti, najveće zamerke studiji slučaja su upućene sa aspekta mogućnosti

generalizacije, što je uglavnom posledica ispitivanja malog broja slučajeva ili kod nekih studija slučaja kao što je ova, posledica specifičnosti jedinica uzorka, odnosno specifičnosti populacije. Upravo stoga, neki autori preferiraju naziv *studija na malom uzorku* ili *dubinska studija* (Tight, 2010).

U ovom radu se bavim ograničenim brojem, prigodno izabranih intelektualaca na osnovu 3 postavljena kriterijuma (dostignuća, naimenovanja, nastupanja u javnosti koja nije stručna), osnovu karakteristika preuzetih iz Kolinijevog shvatanja³⁵. Stoga, imajući u vidu ograničenja oblasti istraživanja – shvatanja o nacionalnom društveno-politički uticajnih intelektualaca u Srbiji tokom prve decenije dvadeset prvog veka, smatram opravdanom primenu studije slučaja u kontekstu utemeljene teorije na dobijenu empirijsku građu u prikazanom istraživanju. Imajući u vidu kompleksnost tematike i eksplorativnu nameru studije, a posebno brojčano ograničenu populaciju iz koje je trebalo odabrati uzorak, ovaj metod je odabran kao najpodesniji. Okvir utemeljene teorije je pružio mogućnost da se od ispitanika prikupe podaci o njihovim stavovima, obrazloženjima niza koncepata koji su u najopštijem smislu uključeni u pojam nacionalnog i intelektualnog. Namera mi je bila da kroz razgovore sa njima dođem do novih i/ili dubljih uvida vezanih za pojam intelektualnog delovanja i nacionalnog. U tom procesu sam se vodila napred navedenim koracima koji karakterišu utemeljenu teoriju. Stoga se ovi nalazi mogu tumačiti kao validni, ali je mogućnost njihovog uopštavanja na širu populaciju (inteligenciju) upitna.

Dakle, u ovom radu se koristi definicija studije slučaja, odnosno *istraživanja slučaja* (Verschuren, 2003) koja ovaj metod vidi kao: „istraživačku strategiju koja

³⁵ Da podsetim, to su sledeće karakteristike:

1. Postizanje određenog nivoa uspeha u aktivnosti koja se ceni zbog svojih neinstrumentalnih, kreativnih, analitičkih ili naučnih svojstava;
2. Dostupnost medija ili kanala ili izraza koji dopiru do javnosti, i to javnosti drugačije od one kojoj je inicijalno namenjena gore navedena aktivnost;
3. Izražavanje pogleda, tema, ili argumenata koje uspešno aktikulišu ili se odnose na neki od generalnih interesa takve javnosti;

je po prirodi holistička i posmatra samo nekoliko strateški odabranih slučajeva, u njihovom prirodnom kontekstu na otvoren način, izbegavajući usku viziju tunela³⁶ i koristeći analitičko poređenje slučajeva ili podgrupa slučajeva sa ciljem opisa i objašnjenja kompleksne i isprepletane grupe atributa, obrazaca, struktura i procesa“. Definicija opravdano ukazuje da studije slučaja bogate informacijama daju detaljnu sliku i razumevanje kompleksnosti određenih i ograničenih pojava i procesa. Njena sveobuhvatna perspektiva koja posebnu pažnju usmerava na kontekst i okruženje ovom metodu daje prednost nad drugima kada je u pitanju ispunjenje ciljeva rada. Takođe vrednost studija slučaja se danas obično vidi u modifikovanju postojećih hipoteza i sugerisanju novih ideja preko zgušnjute građe u kvalitivnom obliku (Flyvbjerg, 2006). Tema rada obuhvata nekoliko kontroverznih pojmova oko kojih ne postoji teorijska usaglašenost, te je primena bilo koje *pojediinačne* teorije na građu dobijenu u ovom istraživanju gotovo nemoguća na sadržinski potpun ili logički skladan način. Kako je cilj rada da se značenje pojmova dubinski preispita, primena bilo koje konkretne teorije bi ograničila ovo preispitivanje, premda bi obezbedili bolju fokusiranost u okviru pojmovnog okvira date teorije.

Iskustvena evidencija je prikupljana putem individualnih polustrukturisanih intervjua, čija je struktura prelazila u dubinske intervjue tokom razgovora. Prikupljanje građe za analizu je izvedeno tokom nekoliko meseci, od aprila do oktobra 2010. godine. Struktura planiranog uzorka i specifičnosti pristupa odabranim pojedincima rezultovali su višemesečnim terenskim radom. Polustrukturisani intervjui su oblik razgovora za koji je očekivano da će najbolje odgovarati ciljevima i zadacima postavljenim u ovom radu, što se na terenu pokazalo kao pravilna procena. Ovakav oblik intervjua pogoduje tome da se na

4. Negovanje reputacije koja ukazuje da je vrlo verovatno da ima nešto važno ili interesantno da kaže ili posedovanje volje i kapaciteta da to kaže efektivno kroz odgovarajuće medije (Collini, 2006: 52).

³⁶Vizija tunela je pojam koji se koristi da označi oklevanje/odbijanje da se razmotre alternative preferisanoj teoriji, odnosno fokusiranost na sopstvene pretpostavke bez uzimanja u obzir alternativa.

jedan vođeni način dođe do odgovora na pitanja „kako“, „zašto“ i „na koji način“ se izlažu i kontekstualizuju stavovi pripadnika ciljne grupe o osnovnoj temi, i na taj način odgovore na ciljeve samog rada. Polustrukturisani intervjui daju više slobode u generisanju novih i raznolikih podataka od strukturisanog, a istovremeno zadržava fokus na definisanim podtemama čime se povećava uporedivost podataka.

Vodič koji je korišćen za prikupljanje podataka je obuhvatio najpre stav prema intelektualcima, njihovoj ulozi u društveno-političkom životu generalno, i njihovoj ulozi u društveno-političkom životu u Srbiji. Zatim se fokus preneo na shvatanje nekoliko glavnih pojmova koji su uključeni u pojam nacionalnog. Cilj pitanja je bio dobijanje odgovora koji bi mi pružili detaljan uvid u shvatanja sagovornika i odnos prema naciji, nacionalizmu, nacionalnom identitetu, nacionalnoj svesti, nacionalnim manjinama i percepciji uloge intelektualaca u kreiranju i održavanju ovih konstrukata. Intervjui su predstavljali pokušaj da se dopre do razloga formiranja stavova koje su ispitanici iskazali. Svi razgovori su snimani i transkribovani kako bi njihov sadržaj bio upotrebljen u sekvencijalnoj analizi.

Uzorak

Da bi se odgovorilo na pitanje ko su intelektualci sa društveno-političkim uticajem, bilo je potrebno napraviti indeks intelektualaca koji su u post-petooktobarskom periodu bili vidljivo prisutni u medijima. Zastupljenost u medijima se pri tome ne posmatra kao *jedini* pokazatelj uticaja intelektualaca, i autorka je svesna problematičnosti ovakvog uzorkovanja u savremenom društvu koga karakteriše „medijalizacija“ društvenog prostora.

Intelektualci su, da ponovim, u ovom radu shvaćeni kao *akteri koji su razvili intelektualni autoritet na osnovu obrazovanja i/ili kulturnih dostignuća i koriste taj*

*autoritet kako bi delovali u javnosti bez obzira o kojem pitanju se radi. Kako bi se ova definicija prevela u opis konkretne populacije na kojoj se može izvršiti uzorkovanje, među intelektualce sam ubrojala sve osobe koje imaju objavljene stručne/književne radove i/ili zauzimaju neku od pozicija na univerzitetima ili u naučnim i kulturnim institucijama u Srbiji, a takođe su i aktioni u javnosti u smislu da se pojavljuju u medijima. Pri tome se angažovanost nije vrednovala prema karakteru, odnosno profilu kanala tog delovanja i uključila je i aktere koji su u nekom momentu naznačenog perioda bili aktivno uključeni u politiku, shvaćenu kao učešće u institucijama sistema i radu političkih organizacija (izvršna i zakonodavna vlast, delovanje u okviru političkih partija). Političko delovanje se ipak u ovom radu ponderiše (*weighting*) prilikom uzorkovanja kako bi se smanjio uticaj delovanja *po funkciji vlasti*, iako smatram da ona ne oduzima intelektualni karakter pojedincu, ukoliko ga on već poseduje.*

Za potrebe ovog istraživanja i kako bih odredila stepen prisutnosti u medijima, koristila sam indeks imena koji poseduje Medijska arhiva Ebart u periodu od 2003. do 2009. godine. Ovaj indeks pruža uvid u to koliko je puta neko pomenut, odnosno kada je davao izjavu najvećim pisanim medijima u Srbiji, koji se nalaze u Ebart arhivi. Lista imena u indeksu je obuhvatila 6.228 imena za 7 posmatranih godina. U drugom koraku sam iz ovih brojnih imena uklonila sva ona koja ne odgovaraju gore navedenoj definiciji intelektualca, to jest nemaju objavljene radove ili nemaju pozicije na univerzitetima ili u naučnim i kulturnim institucijama. Na taj način sam došla do liste od 819 imena ljudi koji odgovaraju naznačenoj definiciji intelektualaca. U trećem koraku sam istražila koliko je broj pojedinačnih pominjanja i pojavljivanja svakih od ovih 819 intelektualaca u Ebartovoj arhivi i to zasebno za svaku od navedenih 7 godina. Pošto sam utvrdila ovako određenu učestastalost pojavljivanja u medijima, suzila sam spisak intelektualaca na sve one koji su pojavljivali više od 100 puta, što je slučaj s 172 osobe sa spiska. Učestalost pojavljivanja ove 172 osobe u medijskoj arhivi je bila 68.036, odnosno oni su se ukupno toliko puta pojavili u

medijima obuhvaćenim arhivom. Kako je jedan broj navedenih intelektualaca u periodu između 2003. i 2009. obavljao i funkcije u Vladi Srbije, odnosno u predstavničkim telima Srbije, odlučila sam da uticaj ovakve javne funkcije smanjim time što ću broj pojavljivanja u godinama kada su bili na funkciji ponderisati. Ponder je napravljen tako što sam vrednostima u tim godinama pripisala prosečnu vrednost učestalosti pojavljivanja u godinama kada nisu vršili javne funkcije. Napominjem da ovde nisu uzete u obzir stranačke, već isključivo funkcije u telima države³⁷. Iz ovako ponderisanog skupa sam uzela u obzir prvorangiranih 60 osoba za uzorak intelektualaca, koje sam zatim kontaktirala radi obavljanja intervjua. Usled ponderisanja, iz uzorka su ispali Gašo Knežević, Miroljub Labus i Petar Škundrić, a u njega su ušli Danica Popović, Leon Kojen i Branko Kovačević³⁸.

Pored medijske arhive Ebart, isti postupak definisanja pojavljivanja u medijima sprovela sam i sa arhivama nekoliko časopisa i portala, koji važe kao mesta izražavanja intelektualaca različite provinijencije i to za period od 2001. do 2009. godine. U pitanju su *Nova srpska politička misao*, *Peščanik*, *Republika*, *Vreme*, *Katalaksija*, *Pečat*, *Helsinška povelja* i *Prizma*³⁹. Najveći broj od prvoplasiranih 20 po učestalosti pojavljivanja je već bio u prethodno formiranom uzorku. Ovakav uzorak bih nazvala namernim i ujedno prigodnim uzorkom, jer se zasniva na dva već pomenuta kriterijuma, dostignuću i društveno-političkom uticaju.

Po definisanju jedinica uzorka, posvetila sam se kontaktiranju konačnog skupa od 68 intelektualaca, kako bih od njih dobila odgovore. Od ovog broja nisam našla način da stupim u kontakt sa 17 intelektualaca, 25 nije odgovorilo na moje

³⁷ Na ovaj način sam ograničila uticaj neposrednog vršenja vlasti kod političkih partija koje su bile nosioci vlasti u pomenutom periodu. Već sam napred pomenula da smatram da politički angažman ne oduzima od intelektualnog angažmana.

³⁸ Kompletan spisak intelektualaca u uzorku je naveden na kraju kao prilog radu.

³⁹ Ovo su časopisi koji slove za intelektualne baze određenih usmerenja u Srbiji. U njima je učestalost objavljivanja onih koji se smatraju ili ih smatraju intelektualcima veća nego u ostalim medijima.

višestruke upite različitog tipa (mail, telefon, posredno), dok je četvoro direktno odbilo da učestvuje.

U istraživanju je, što pismeno, što usmenim intervjuisanjem učestvovalo 22 osobe. Među ova 22 intelektualca, bilo 17 muškaraca i 5 žena. Ukoliko ovaj podatak uporedim sa odnosom u inicijalnoj grupi od 68 intelektualaca, mogla bih zaključiti da se odnos poboljšao u korist žena, jer je u celom uzorku bilo svega 11 žena, odnosno 16%, nasuprot 57 muškaraca koji očigledno dominiraju sprskom intelektualnom scenom.

U fazi prikupljanja podataka sam sprovela polustrukturisane intervju sa sagovornicima koji su pristali na razgovore. Ovakav oblik intervjua mi je omogućavao fokusirano traganje za odgovorom na pitanja „zašto“ nastaju i „na koji način“ se razvijaju stavovi pripadnika pomenute grupe o osnovnoj temi, što je i jedan od ciljeva samog rada. Sprovela sam sekvencijalnu analizu i tokom perioda sakupljanja podataka (transkripti su pravljani i analizirani odmah po završetku pojedinačnih intervjua), kako bih uočila eventualne nedostatke i pokušala da nadomestim nedostajuće podatke u kratkom roku nakon intervjuisanja.

Tokom realizacije intervjua, pokušala sam da mapiram ključne intelektualce koji nisu široko medijski prisutni, a koje ispitanici u istraživanju ocenjuju kao generatore ideja. Upravo njihove ideje intervjuisani intelektualci, koje za potrebe ove analize nazivam - „diseminatorima“, prilagođavaju receptivnim mogućnostima različitih grupa u javnosti. Cilj mi je bio da od medijski istaknutih intelektualaca zatražim odgovor o tome koji su intelektualci najviše uticali na njihovo shvatanje nacionalnog i ko po njihovom mišljenju danas oblikuje različite ideologije nacionalnog u Srbiji. Uspeh ovakvog nauma je veoma diskutabilan, o čemu ću više govoriti u samoj analizi, kada ga budem obrazlagala kao jedan od nalaza istraživanja.

Na dobijeni obiman materijal sam primenila postupke obrade građe kvalitativnog karaktera koristeći tabelarni prikaz i analizu sadržaja, kako bih realizovala ono što sam nazvala potencijalom studije, koji se ogleda u eventualnom otkrivanju neočekivanih nalaza (*serendipities*), iskustvenih sadržaja, iskustvenih uopštavanja i novih doprinosa teorijskom fondu znanja o intelektualcima i nacionalnom.

REZULTATI STUDIJE

Nakon obrazloženja premeta studije i iznošenja različitih viđenja koja su zastupljena u društvenoj nauci, a o pojmu intelektualca i široko shvaćenog nacionalnog, u nastavku ću izložiti nalaze koje sam dobila u datoj studiji slučaja, uključivši 22 intelektualca. Da podsetim, intelektualac je u ovom radu posmatran kao *akter koji je razvio intelektualni autoritet na osnovu dostignuća (kreativnost) ili naimenovanja (pozicija) i koji koristi taj autoritet prilikom delovanja u javnosti, govoreći o temama za koje može, ali i ne mora biti stručan*. Takođe, predmet ove studije je i *shvatanje nacionalnog kod intelektualaca određenih na prethodni način*, čijim ispitivanjem sam pokušala da osvetlim razlike u poimanju nekoliko osnovnih koncepata koji su vezani za *ethnos* ili naciju.

U nastavku ću dati pregled shvatanja intelektualca, njegove uloge u savremenom svetu i Srbiji iz perspektive učesnika istraživanja. Samoodređenje intelektualaca je prva tema razmatrana u analizi. Biće reči o suštastvenosti angažmana za intelektualca i odgovornosti spram društva, posebno imajući u vidu način na koji ispitanici vide jedni druge i na koji način se dele međusobno. Zatim ću izneti njihova shvatanja odnosa intelektualaca sa drugim javnim delatnicima koja su posebno ispitivana u istraživanju – medijima, političkim partijama i nevladinim organizacijama. Poglavlje se završava autorefleksijama i refleksijama ispitanika na značaj i uticaj drugih intelektualaca. Kroz razgovore sa ispitanicima sam na taj način obuhvatila teme shvatanja pojma intelektualca, njegove uloge u društvu, intelektualne odgovornosti i angažmana, odnosa sa

ključnim akterima savremenog društva, posmatranje svoje intelektualne uloge i eventualnih žrtava koje su podneli zbog svog intelektualnog delovanja.

Drugo poglavlje analize je posvećeno stavovima ispitanika o nacionalnom, odnosno onim pojmovima u okviru nacionalnog koje sam uvrstila u ovaj složeni amalgam. Nacija i nacionalni identitet, međunacionalni odnosi, njihova budućnost iz perspektive ispitanika, te pogled ka nacionalizmu i njegovim konsekvencama su izloženi u nastavku. Posebna pažnja je posvećena racionalizaciji koju su ispitanici izložili vezano za raspad Jugoslavije i refleksiji na ulogu intelektualaca u tom procesu. Analizom iskustvene evidencije dobijene tokom intervjua omogućen je uvid u stavove ispitanika, koji su ovde prikazani u poglavljima u skladu sa glavnim temama razgovora, to jest, ciljevima ovog istraživanja. Iako je inicijalna namera bila da se intelektualci ispituju isključivo o stavovima u pogledu nacionalnog, vodič je na kraju obuhvatio i pitanja (samo)percepcije intelektualca uopšteno i u Srbiji posebno, što smatram dodatnom vrednošću studije.

Vodič je sadržao i jedno uprošćeno i specifično pitanje kojim sam želela da mapiram u naznakama opšte ideološko opredeljenje ispitanika, odnos ispitanika prema modernim „mega-ideologijama“: konzervatizmu, liberalizmu i socijalizmu. Pitanje se odnosilo na rangiranje preferencija prema tri teorijska pojma: socijalnoj pravdi, političkim slobodama i nacionalnom interesu. Uzdržano i ograničeno bi se moglo tvrditi da je davanje prednosti socijalnoj pravdi pokazatelj sklonosti ka socijalizmu, političkim slobodama ka liberalizmu, a nacionalnom interesu ka konzervatizmu.

Pošto u analizu unosim i pojam mega-ideologija, napominjem da njihovu operacionalizaciju prenosim iz shvatanja kategorizacije mega-ideologija koju je razvio Milan Brdar, koji tvrdi da svaka od tri mega-ideologije predstavlja „celovit program društvene sinteze čijoj realizaciji praktično teži“ (Brdar, 1992: 75). Ova tri programa sinteze se razlikuju prema hijerarhiji vrednosti koje

prioritizuju u svom ideološkom sklopu. Prvi principi svake od mega-ideologija su vrhovne vrednosti ka kojima je usmereno svako delanje i koje predstavljaju fundamentalne različite vrednosti koje ne ostavljaju prostora za sporazumevanje između mega-ideologija. Moguć je primat samo jedne. Brdar smatra da je za liberalizam najveća vrednost sloboda (i prirodno pravo) – u datom momentu sadašnjosti; za egalitarizam (*socijalizam*) je to jednakost (i pravda) koju treba dostići u budućnosti, a za solidarizam (*konzervativizam*) zajednica (i priroda) iz prošlosti koja je na pijedestalu sadašnjosti. Slično tvrdi Jovo Bakić: „Levičar, istorijski gledano, uvek daje prednost jednakosti u odnosu na slobodu, pa čak iako mu je potonja takođe veoma važna. Uistinu, za levičare nema bitnije vrednosti od jednakosti, baš kao što za liberale i liberalne konzervativce nema konačnije vrednosti od slobode“ (Bakić, 2015: 54). Dodatno, Vladimir Ilić konstatuje da je nacionalizam najuticajniji oblik konzervativne misli, koja se danas više prepoznaje po odnosu prema naciji, nego po nekada svojstvenoj primeni verskih razloga i opravdanja (Ilić, 1998: 108).

Veza između ideologija postoji samim tim što se isti principi pojavljuju na različitim mestima u hijerarhiji vrednosti. „Svaka megaideologija u svojim praktičkim ishodima neizbežno stvara pretpostavke nastanka ili aktualizovanja preostalih dveju“ i „uzeto u sinhronosti, megaideologije kumulativno deluju u parovima; neizbežni spojevi bilo kojih od njih udvostručeno produbljuju problemsko polje one treće“ (Brdar, 1992: 77). Stoga je i pokušaj u ovom radu da se na osnovu identifikovanja prioritete vrednosti u načelu mapira ideološka pozicija intelektualca⁴⁰, mada se ona nipošto ne može izvoditi isključivo na

⁴⁰ Prisutnost tri mega-ideologije u Srbiji u prvoj deceniji XXI veka je važan element konteksta ovog rada. Vladimir Vuletić ističe da “reč, uticaj i ideje treće levice jedva da dopiru do javnosti. One u izvesnoj meri imaju uticaj na veoma uzak sloj intelektualaca i mlađih – međusobno slabo povezanih – aktivista različitih društvenih pokreta i organizacija koji nemaju većeg uticaja na političke procese u zemlji” (Vuletić, 2013: 26). Nije nevažno i njegovo uočavanje da je veoma često “kritika situacije u Srbiji usmerena s pozicije idealizovane situacije u svetu” (isto, 27). Iako postoje brojni radovi koji tematizuju prisustvo levice i desnice u Srbiji tokom devedesetih godina XX veka (Ilić, 1998; Branković, 1993, itd), izostaje obimnije istraživanje orijentacija inteligencije ili kulturne elite u XXI veku. Analize se mahom orijentišu na političke elite, odnosno partije u Srbiji. Zbog toga je važno napomenuti delo Vladimira Ilića *Oblici kritike*

osnovu samopercepcije sopstvenih ideoloških prioriteta. U tom smislu sam pokušala da napravim podgrupe u okviru uzorka i da u tom ključu analiziram dobijene podatke. Od 22 intelektualca koja su učestvovala u istraživanju, dva su izrazila sklonost ka nacionalnom interesu, deset je izabralo političke slobode, dok ih se sedam odlučilo za socijalnu pravdu. Dva intelektualca vide političke slobode i socijalnu pravdu kao pojmove jednake važnosti, a jedan nije izdvojio ni jedan od tri ponuđena pojma. Od svih ispitanika, samo jedan (opredeljen za političke slobode) je doveo u pitanje značenje koncepata koje je trebalo da rangira. “Šta znači socijalna pravda? Imate milion mogućih definicija. Imate jednu radikalnu definiciju koja polazi od ideologije „jednakih stomaka“ po kojoj je socijalna pravda samo to da svi imamo isto, jer, bože moj, svi smo gladni, žedni i svi treba da imamo isto. A postoji čitav niz veoma ubedljivih teorija koje opovrgavaju da je to socijalna pravda, nego kažu da pojedinci treba da imaju u skladu sa nekim svojim kvalitetima, zaslugama, a onda će neko treći pitati kojim se to aršinom meri, i tako dalje. Dakle to je jedan sklizak termin pa s njim treba biti dosta oprezan. A pravu skliskost ćemo tek dobiti kad dođemo do nacionalnog interesa. Jer šta je nacionalni interes? Oko toga se nikad nećemo složiti, jer mislim da je taj izraz do te mere isprostituisan da ništa više ne znači. A kada je politička sloboda u pitanju oko toga ipak možemo da se složimo jer je to relativno lako merljivo“. Ostali ispitanici su se opredeljivali bez zadržke, što

socijalizma, koje predstavlja značajan doprinos razumevanju ideoloških podela u Srbiji u proteklih 20 godina (Ilić, 1998). Autor sistematično predstavlja ideološke pravce u Srbiji, smeštajući ih u kontekst kritike socijalizma, kao ideologije koja je doživela svoj kolaps sa padom Berlinskog zida i globalnim jačanjem neoliberalnih struja. Na primerima kritike socijalizma sa sa leve, od strane različitih liberalno nastrojenih mislilaca i, na koncu, nacionalista različitog usmerenja (shvatajući nacionalizam kao dominantno konzervativnu ideologiju), Ilić pokazuje zastupljenost i elaboriranost nijansi tri mega-ideologije. U istoj knjizi, Ilić navodi i rezultate istraživanja nacionalne kulturne elite i njenih ideoloških orijentacija. Ovo je ujedno jedino istraživanje kulturne elite (svakako je šteta što nije obuhvatilo i a(nti)nacionalno orijentisane delove) koje se bavilo ideološkim orijentacijama u Srbiji u proteklih 20 godina.

Ipak, da bi se stekla barem delimična slika o kontekstu perioda koji je posmatran u ovom radu, navešću da Lazić i Pešić u svojoj analizi promene vrednosnih orijentacija srednje klase u Srbiji tvrde da sloj stručnjaka (najbliži inteligenciji) pokazuje podršku političkim liberalnim vrednosti (ako smanjenu 2012. u odnosu na 2003), dok je prihvatanje ekonomskih liberalnih vrednosti na granici sa većinskim prihvatanjem redistributivnih vrednosti (Lazić, Pešić, 2013).

ukazuje na samorazumevajući značaj pojmova u okviru njihove misli i problematizuje liniju podele.

Dalja analiza je pokazala da ne postoji opravdanost podele uzorka na tri podgrupe u skladu sa napred opisanim linijama podele. Da li je u pitanju vrednosna konfuzija (o kojoj su mnogi od njih i govorili) ili prevaziđenost ovakve trojne podele dominantnih ideologija modernog društva, ostaje da se vidi tokom detaljnog izlaganja rezultata analize, a više o tome ću da kažem u zaključnim razmatranjima. Ipak, ovde je važno istaći da se dominantno percipirana podela među intelektualcima u Srbiji se odvija po liniji odnosa prema naciji i doživljaja nacionalnih interesa. Na osnovu ovog kriterijuma, moguće je izdvojiti nacionalno i a(nti)nacionalno orijentisane ispitanike i u ovom uzorku. Uočljivo je odsustvo isticanja podela na levicu i desnicu, kao i nemogućnost kategorizacije ispitanika u skladu sa trojnom podelom mega-ideologija, što je bila inicijalna namera autorke. Velika većina, odnosno svi sem tri konzervativno/nacionalno usmerena ispitanika se kreću manje ili više u okviru liberalno-socijalnog usmerenja, sa retkim pojedincima koji se opredeljuju više liberalno. Ova velika većina istovremeno čini percipiranu grupu anacionalno usmerenih ispitanika, sa retkim antinacionalno orijentisanim pojedincima.

Intelektualci o intelektualcima

Poimanje intelektualca kod intelektualaca je svakako i neka vrsta samoodređenja. Naročito ako se uzme u obzir da se velika većina, njih dvadeset, izjasnilo da sebe vide kao intelektualce. Zajedničko svim shvatanjima jeste da se intelektualci vide kao društvene jedinice koje imaju, uslovno govoreći, *više obrazovanja nego prosečni ljudi* i koji *neguju neki oblik aktivnog učešća u društvu*. Za intelektualno određenje je bitna i *profesionalna utemeljenost i javno razmatranje pitanja od opšteg interesa*. Neki ispitanici ga određuju kao „društveno

odgovornog i aktivnog pojedinca“; pojedinca koji je „u stanju da proizvede javno dobro i da ga na koristan način ponudi društvu“; koji „neguje kritičko i analitičko mišljenje“ i odlikuje ga „misao, vera, samostalnost, posvećenost“; koji „nije samo visoko obrazovan, već i radi jedan posao promocije ideja, propagiranja, obrazovanja drugih“ i „ide uz struju, jer dalje vidi i autonoman je“. Među ovim određenjima se provlači i misao o posebnosti intelektualca, jer „postoji hijerarhija mišljenja“, koja je zasnovana na znanju, odnosno profesionalnoj utemeljnosti pojedinca ili na tome što „obavljaju važnije funkcije u društvu nego prosečni ljudi“. Naglasak u određenjima intelektualca je na pojedincu, ne na grupi i kolektivnom identitetu, pošto se „jednostavno ne vidi njihovo delovanje kao neke organizovane snage“. Očigledno je da su intelektualci dominantno skloniji da prihvate uprošćeno i kolokvijalno manhajmovsko shvatanje intelektualca kao slobodno-lebdećeg, autonomnog i posebnog sloja, negujući svest o njegovom značaju i posebnosti, što je samorazumljivo pošto se radi upravo o njima. Ovakav nalaz se u potpunosti poklapa sa pretpostavkom iznetom u prethodnim poglavljima, koja dugo vlada sociologijom/filozofijom saznanja - da postoji grupa ljudi koji znaju više od drugih, da oni imaju pristup istini koji je uskraćen većini i stoga bi trebalo da „prosvećuju“ one koji taj pristup nemaju⁴¹.

Pored ovih određenja sa pozitivnim prizvukom, nekoliko intelektualaca je iznelo i specifična određenja koja ukazuju na postojanje ličnih, a ne univerzalnih motiva kao intrinzičnih pojmu. Jedan ispitanika smatra je „intelektualac čovek koji traži opravdanje za one stvari u koje veruje“, čak i kada je nekritičan. Najkompletnije određenje je dao ispitanik prokonzervativnog usmerenja koji veruje da je intelektualac „osoba sa određenim priznatim stručnim znanjem ili umećem (ako je oblast bavljenja umetnost i kultura), koje proračunato koristi u javnom (političkom) životu sa

⁴¹ Imajući u vidu društveno-politički kontekst današnjice, a posebno vraćanje intelektualca na scenu sa eskalacijom grčke krize, koje je do tog momenta bilo prilično upitno, smatram da bi ovaj nalaz bio još izraženiji nego u ispitivanom periodu.

deklarisanim ciljem da ga unapredi prema svojim idejama, a intimnim ciljem da iz takve aktivnosti izvuče ličnu korist“. Ovakvo poimanje je možda i najkritičnije određenje intelektualca, ako se uzme u obzir da ispitanik i sebe svrstava među takve osobe i udaljava se od isuviše idealističke slike koju su o intelektualnoj grupaciji dali ostali ispitanici.

Mali broj ispitanika je izneo pozitivan stav o uticaju intelektualaca u savremenom svetu, a upravo oni vide intelektualce više instrumentalno, kao profesionalce čiji savet treba da slušaju društveno-političke elite. Jedan ispitanik tvrdi da intelektualci igraju presudnu ulogu u društvu, kao „intelektualna društvena elita“, a drugi da „u svetu, intelektualci u velikoj meri utiču na javno mnjenje otvarajući teme koje dnevna politika i veliki kapital drže na margini. Oni relativno često, uz pomoć medija i javnosti, uspevaju da pokrenu političke procese koji doprinose poštovanju ljudskih prava, zaštiti okoline, razvoju demokratskih institucija, ravnopravnosti polova itd“. Treći opet smatra da će njihova uloga u narednom periodu biti presudna kao „pomoć društvu u traženju nekakvih strateških pravaca u kojima će se društvo razvijati u XXI veku“.

S druge strane, većina ispitanika smatra da uticaj intelektualaca zapravo opada u savremenom svetu. Njihov uticaj nije veliki, „manje su relevantni nego što misle“ i nemaju misionarsku ulogu koju tako rado pripisuju sebi, slaže se veći deo ispitanika. Intelektualci obavljaju ulogu savetnika vlada i političara, ali to su „savetnici čiji se rad ne uzima dovoljno ozbiljno i presudno“, niti oni „oblikuju javno mnjenje (nacionalno i međunarodno), već obrazlažu akcije političara“. Ispitanici smatraju da je tradicionalna uloga intelektualaca u nestajanju, da je „diferencijacija znanja i poslova dovela do toga da vi nemate dovoljno opštu poruku u tom smislu i uvek imate neku vrstu alternative“. Ovakvoj predstavi o marginalizaciji intelektualnog delovanja su, po mišljenju sagovornika, doprineli upravo intelektualci, koji propuštaju da „profesionalno obavljaju svoje obaveze“; „ponašaju se po inerciji, ali nisu dali značajniji

doprinos za razvijanje kritičkog mišljenja“ ili se nisu oduprli neoliberalnom konceptu koji je nametnuo skrajnjivanje intelektualnog mišljenja i teorije. Tome dodatno doprinosi i „pasivizacija samih intelektualaca, svesnih da u takvom jednom kontekstu ništa ne mogu da učine“. „Intelektualci su samo deo političkih elita danas, ali u tim političkim elitama nisu nužno samo intelektualci“, iako su oni nekada činili najveći deo te grupacije. Stavovi ispitanika se, u ovom slučaju, u potpunosti podudaraju sa osnovnim pretpostavkama teorija o padu intelektualca, koje specijalizaciju i medijalizaciju intelektualnog prostora uzimaju za uzroke ovakve marginalizacije intelektualaca. Ukoliko se uzme u obzir da je istraživanje među intelektualcima prikazano u ovom radu rađeno tokom 2010. godine, može se donekle i razumeti ovakav stav, jer je moguće da svetska ekonomska kriza i kriza dominantnog društvenog sistema kapitalizma nije bila vidljiva u onoj meri u kojoj je to danas, nakon skoro decenije u kojoj alternativa nije na videlu, a sam sistem ne pokazuje znake trajnog oporavka.

Postoji apsolutna saglasnost oko negativnog viđenja intelektualnog delovanja u savremenoj Srbiji. Njihov uticaj se doživljava kao izuzetno slab ili je u najboljem slučaju u postepenom opadanju. Intelektualci svojim kolegama spočitavaju korumpiranost i izostanak kritičke misli, koja je praćena „širenjem podobnih, a ne na činjenicama zasnovanih ‘istina’“. Postoji „uticaj onih koji su kupljeni ili neutralni i to samo u meri u kojoj im je dozvoljeno da utiču“. Oko ovakvog viđenja se slažu gotovi svi, iako neki od njih stoje na sasvim suprotnim pozicijama po pitanju razloga ovakvog stanja, što se vidi upravo na primeru napred navedenih citata dva intelektualca koji su protagonisti „druge“, odnosno „prve“ Srbije. Potrebno je ukazati i na to da se sporadično ističe „loš kvalitet intelektualnog materijala“, koji je posledica urušavanja sistema vrednosti i „ideološke uravnolovke, što znači da intelektualna elita nije u stanju da dovoljno snažno formuliše svoje ideološke principe, ideje i aktivnosti, kao što je bio recimo slučaj u periodu kada se vodila bitka intelektualne elite koja je

zastupala neku ideologiju socijalističkog samoupravnog društva i onih koji su se zalagali za promenu društveno-ekonomskog političkog sistema“. Na ovakvo stanje skreće pažnju i jedan od ispitanika koji slovi za ime od uticaja, a koji smatra da nema intelektualnih sloboda, niti intelektualnog potencijala, te se kritika uvek svodi na *argumentum ad hominem*. Takođe, sporadično se ukazuje na generalni pad uticaja intelektualaca u „normalnim“ vremenima i na njihov politički angažman koji im donosi *politički* uticaj kroz institucije sistema, što je u skladu sa Darendorfovom ukazivanjem da intelektualci svoj značaj dobijaju u „vreme kušnje“. Ovde se vidi da se nasuprot idealističkoj definiciji intelektualca koja govori o tome kako intelektualac treba da se ponaša i deluje, stoji sagledavanje intelektualca koje je bliže gramšijanskom viđenju intelektualca, ali koje je i dodatno kritično, jer ukazuje na nemogućnost intelektualne elite da proizvede konzistentnu ideologiju. U tom smislu pozivanje na „kvalitet intelektualnog materijala“ ukazuje na dublje društvene probleme, koji se ogledaju u društveno uslovljenoj manjkavosti obrazovnog sistema i krizi identiteta intelektualnog sloja u Srbiji (a verovatno i šire), ali i globalnu krizu vrednosti koja ne pronalazi put između tri mega-ideologije.

Angažman i (ne)odgovornost intelektualaca

Postoji većinska saglasnost ispitanika, bez obzira na ideološko usmerenje, da je javni angažman bitna karakteristika intelektualaca, idealno-tipski gledano – „nema intelektualca bez javnog angažmana“. Potrebno je napomenuti da se tokom istraživanja nije dublje zalazilo u shvatanje javnog angažmana, već je ispitanicima ostavljeno da se o njemu izjasne na osnovu svojih viđenja ovog pojma. Može se reći da svi uključeni intelektualci javni angažman doživljavaju kao delovanje u široj javnosti, van okvira svoje struke. Svega dva intelektualca smatraju da je moguće živeti intelektualnim životom i bez javnog angažmana. Jedan ispitanik snažno liberalnog i anacionalnog usmerenja smatra da je primer

intelektualaca u Sjedinjenim Američkim Državama dovoljan dokaz da se može biti intelektualcem i bez učešća u javnom životu (iako je ovakvo stanovište u suprotnosti sa suštinom intelektualca, a neizvesno je i da li je situacija u pomenutoj državi zaista takva kakvom je prikazuje pomenuti ispitanik), dok drugi, istog usmerenja, smatra da je delovanje u javnosti ponekad neizbežno, ali da javni angažman uopšteno troši intelektualce, oduzima im energiju i kreativni potencijal. Stavovi ispitanika se podudaraju sa osnovnim polazištem ove studije, koja intelektualcima pripisuje delovanje van svog polja ekspertize kao intrinzičnu karakteristiku. Može se reći da je ova skoro pa jednoglasnost jedna od retkih tačaka opšteg konsenzusa među različitim ispitanicima. S druge strane, javni angažman za intelektualce predstavlja i bavljenje javnim interesom, koji je kolokvijalni i problematičan pojam iza kojeg se kriju različiti partikularni interesi pojedinih društvenih grupa. Nijedan od intelektualaca koji su govorili o javnom interesu nije pokušao da ga razobličići i ukaže na ovu dimenziju – šta je, u stvari, javni interes neke zajednice, odnosno društva? Ovakav nalaz ukazuje na odsustvo kritičke svesti i podložnost samorazumljivosti opštih konceptata koji u sebi sadrže različita značenja.

Ukoliko se fokus pomeri na realno stanje u savremenom društvu, naročito u Srbiji, beleži se izražena skepsa prema volji i mogućnostima intelektualaca za angažovanje u stvarima od opšteg ili javnog interesa. Ovakva percepcija je u koliziji sa prethodno izrečenim stavom o angažmanu kao *differentia specifica* intelektualca, jer se onda može pretpostaviti da u Srbiji i nema intelektualaca. Ipak, ispitanici nastavljaju da govore o intelektualcu i kada negiraju njegovu esencijalnu karakteristiku koju su sami prethodno označili: „meni se čini da se daleko najveći broj intelektualaca samo bavi svojom profesijom i nije uopšte društveno angažovan“. Odgovor se možda može pronaći u rečima nekih ispitanika koji smatraju da, u Srbiji, trenutno postoje samo ostaci koncepta intelektualca, jer „nema intelektualca u smislu nekoga ko je aktivan, učestvuje, ima kolektivni uticaj na događaj, a ima pojedinaca koji za sebe misle da su

intelektualci i puštaju neke zvuke“. Angažmanu su skloniji intelektualci čije misao poreklo se može smestiti u društvene i humanističke nauke, jer ove nauke po svom karakteru upućuju na bavljenje društvenim pojavama (proizvode društveno-integrativnu misao i pogled na svet pre svega) i predstavljaju podlogu za javnu raspravu o javnim interesima, što bi trebalo da bude intelektualna delatnost.

Ako se i može reći da po pitanju javnog angažmana postoji načelna saglasnost, stavovi koji odražavaju poimanje intelektualne odgovornosti nisu jednoznačni i ukazuju na kompleksnost koncepta odgovornosti intelektualaca. Stavovi većine ispitanih intelektualaca ukazuju da je odgovornost intelektualaca na prvom mestu moralna, ona bi trebalo da potiče iz njihove savesti i delanja koje je u skladu sa ličnim uverenjima (koja opet treba da budu u skladu sa opštim interesom/dobrom). Oni time u potpunosti prihvataju Bendino i Saidovo određenje intelektualca, zahtevajući od njega da se vodi etikom odgovornosti, a ne etikom principijelnog ubeđenja. Njihova odgovornost je vezana za reč, za izražavanje, jer „onoliko koliko je javna reč ili rečena reč ili pismena reč, onoliko koliko je ona izrazitija, ta je odgovornost veća“. U krajnjoj instanci je vezana za obrazovanje, što znači „da je društvo u njih više uložilo nego u neke druge ljude“ i „da imaju više znanja nego prosečan čovek“, odnosno poseduju pojmovni aparat koji im omogućuje da razobličuju obmane i prosvećuju mase – imaju sredstvo da otkriju šta je u stvari *Istina*. Iako ne poseduju takozvanu komandnu odgovornost, njihove reči jesu oružje, jer ideje i ideologije utiču na život i smrt ljudi. U prilog ovakvom stavu govori i jedan ispitanik anacionalnog usmerenja koji ističe da se „i dan danas jako mnogo govori i piše o tome šta je radio Martin Hajdeger i to samo u prvoj godini nacističkog režima Hitlerove vladavine, daleko pre ratova, dakle pre holokausta. Samo zato što je u jednom kratkom periodu aktivno podržavao Hitlerov režim, mi i dan danas o tome govorimo i knjige se pišu“.

Nekoliko ispitanika mahom nacionalnog, ali i umereno anacionalnog usmerenja, smatra da je teza o odgovornosti intelektualaca preterana, jer se „često precenjuje uloga intelektualaca“ u savremenom društvu, i jer se polazi od „pogrešne premise da intelektualci mogu uticati na javni diskurs, a njega danas formiraju mediji pod moćnim uticajem vladajućih struktura u društvu“. Uočava se da lični položaj, tj. položaj intelektualaca postaje strukturno marginalizovan i stavljen u službu sistema. Takođe, „kolektivne odgovornosti su specijalitet totalitarizma“, te se može govoriti samo o (ne)odgovornim pojedincima. Drugi ispitanik smatra da je intelektualac načelno neodgovoran, jer ne postoji instanca koja bi ga pozvala na odgovornost, ukoliko nije načinio prekršaj ili krivično delo, za šta ga mogu teretiti sudovi. U svim ostalim slučajevima odgovornost zavisi „od razvijenosti pojedinačne savesti intelektualca, pri čemu intelektualac nije natčovek, a etičnost je promenljiva od jednog do drugog intelektualca“. Ovakvo viđenje se poklapa sa nalazima Rejmona Arona, koji je ukazivao da su intelektualci izbegavali odgovornost tako što su posmatrali ideologiju u vakuumu. Odgovornost intelektualca je moralna, etička, a etički sudovi još nisu uspostavljeni da bi pozvali na odgovornost intelektualce koji su promovisanjem svojih uverenja išli na ruku sukobima i drugim po društvo negativnim posledicama. Uzevši u obzir Mertonovo shvatanje manifestnih i latentnih funkcija, vidljivo je da intelektualci obihvaćeni ovim istraživanjem u potpunosti zahtevaju od intelektualaca da, ne samo usklade manifestne funkcije svog delovanja sa javnim interesom, već i da budu svesni latentnih funkcija svog delovanja kako bi sprečili neželjene i nepredviđene posledice, što je gotovo nemoguće, jer se onda te funkcije i ne bi smatrale latentnim. Iako se može dopustiti da postoji mogućnost unapređenja refleksivnosti intelektualnog delovanja, ovakvi zahtevi se ipak mogu smatrati pojednostavljenim i ekstremnim.

Kod intelektualaca se prepoznaju uglavnom dva tipa odbacivanja odgovornosti. Jedan tip neodgovornosti je odsustvo potpunog angažmana oko pitanja „opšteg

dobra“, pasivizacija i povlačenje intelektualaca koji se ograničavaju na dezangažman Liotara (Savić, 2004). Neki ispitanici anacionalnog usmerenja uviđaju ovakvo ponašanje u Srbiji i smatraju da ono proističe iz toga „da oni (*intelektualci*) možda procenjuju da nemaju snage da promene neke stvari, da se ne uvažava dovoljno njihov stav u društvenom životu“. Sa druge strane, upućuje se izražena kritika nekoj vrsti pomodarstva, koketiranja sa vlašću, nekritičnosti zarad partikularnih interesa u kojima se „neodgovorno gaze svoje profesije i iskrivljuju činjenice u službi političkih ili ekonomskih interesa“ i gde smo gledali „veliki broj vrhunskih intelektualaca koji su po partijskoj narudžbini govorili gluposti u Miloševićevo vreme“.

Dva intelektualca antinacionalnog usmerenja ukazuju na otresanje od odgovornosti kod pripadnika intelektualne elite, jer su „ti vodeći intelektualci posle 2000. godine svi objavili knjige, a tamo nema nigde, ama ništa nalik na skepsu, neko preispitivanje, neko pitanje da nismo mi negde napravili grešku“, a to koči promene i sazrevanje društva. Interesantno je primetiti da su ovakav stav iznela dva intelektualca čija prošlost je upitna u smislu služenja interesima države i/ili partije, a za koje je takođe upitno preispitivanje sopstvenih gledišta. Takođe je interesantno ukazati da se, među intelektualcima, gotovo uopšte ne uočava kritički pristup odgovornosti intelektualca, o kome je tako mnogo govorio Fuko, na primer (*Intellectuals and power*, 1972). Fukoovo poimanje intelektualca kao agenta sistema moći, u kome ideja i diskurs o odgovornosti se nalaze u službi sistema se ne može nigde pronaći i ukazuje na slepost intelektualaca za zavisnosti sopstvenog položaja od struktura moći.

Baš u skladu za ovakvom nekritičnošću, ispitanici intelektualcima zameraju potkupljivost, površnu stručnost, politiziranje, to jest služenje stranačkoj politici i političarima, nedostatak konfrontacije neistomišljenika i upućenost na svoje ideološke okvire i dijalog unutar njega. Takođe, jedan deo ispitanika a(nti)nacionalnog usmerenja im zamera i preteranu subjektivnost, konzervativizam, partikularni i provincijalni pogled na svet i učešće u huškačkim

delatnostima. Jedan ispitanik a(nti)nacionalnog opredeljenja ukazuje na zabrinjavajući otklon elita od ostatka društva, koji se ogleda u prevaljivanju odgovornosti na „glupost i nepismenost naroda“ i uopšte jedan oblik elitizma koji se pretvara u „mantru“. Ovaj stav podržava i drugi, istog opredeljenja, koji smatra „da narod nema poverenja u svoju elitu, uključujući i intelektualnu elitu, a da ta elita prezire svoj narod“. Ovaj uočeni elitizam intelektualaca je opisao i Pozner koji govori o intelektualnoj superiornosti i ogorčenosti (Posner, 2001). Opisana podvojenost ukazuje na fenomen mesijanstva među intelektualcima, koji sebe ne vide u ulozi prosvetitelja naroda, već smatraju svoju poziciju neupitnom, ali i neshvaćenom.

Intelektualci bi trebalo da „otvore javni i stručni dijalog o svim spornim pitanjima naše prošlosti, da kritički analiziraju sadašnjost i na osnovu toga predlažu rešenja za budućnost“. Takođe, oni bi trebalo da budu vrsni stručnjaci u svojoj vlastitoj profesiji, što po mišljenju ispitanika često nije slučaj, a može da podigne kvalitet i profil intelektualne delatnosti. Stiče se utisak da ispitanici očekuju od intelektualaca da pruže refleksivno promišljanje prostora u kojem žive i na osnovu toga pokušaju da promene stanje u profesionalnoj i društvenoj zajednici u meri u kojoj je to u njihovoj moći. Ova refleksivnost je u skladu sa Burdijeovim zahtevom za refleksijom unutar nauke, kao i zahtevima kritičke teorije za autorefleksijom (Birešev, 2014; Murer, 2010).

Prepreke koje ispitanici uočavaju na putu ka takvom refleksivnom angažmanu su nekolike. Svode se na siromaštvo, partijsku kontrolu i krizu vrednosti. Dominantno se ističe siromaštvo i nedostatak sredstava za kvalitetan rad, kao i opšta beda u društvu, a „ovo je vreme vladavine novca“. Intelektualci se suočavaju sa prikrivenim pritiscima, čija je najefikasnija poluga pretnja „jednom vrstom ostanka bez posla i bez novca, što, naravno, svako ko je došao u tu situaciju zna da nije ni malo naivna pretnja“. Siromaštvo društva, pa i intelektualaca, veoma je bitan aspekt podložnosti korupciji i gotovo slepog praćenja trendova u politici bez negovanja sopstvenih uverenja, prema

mišljenju većine intelektualaca. Percipirano siromaštvo dodatno utiče i na mogućnost usavršavanja, koje je neophodno za kvalitetno bavljenje strukom kao preduslovom za intelektualni rad. „Siromaštvo onemogućuje intelektualce da putuju, onemogućuje da prisustvuju međunarodnim konferencijama, kongresima. I ono što je još gore, sprečava nas da organizujemo takve događaje u Srbiji, jer oni mnogo koštaju, a nema finansijske podrške za to. Bez tih stalnih susreta, putovanja i razgovora, razmene mišljenja sa kolegama u inostranstvu, teško da možete napredovati u poslu kojim se bavite“. Siromašan naučni život promovise, u stvari, neznanje, nekompetentnost, a sve to u kombinaciji sa „zaleđenim retrogradnim sistemom visokog obrazovanja“ i generacijama koje ne čitaju, ne obrazuju se kvalitetno. U osnovi ovog stanovišta je marksistička ideja kulturne nadgradnje ekonomske baze društva, koja zahteva da se obezbede osnovni preduslovi za ekonomsku stabilnost i prosperitet, da bi se razvijala kultura i mogli očekivati vrhunski dometi.

Partizacija, praćena „strančarenjem“ kao delovanjem u interesu partija, druga je važna prepreka intelektualnom delovanju, prema mišljenju jednog dela ispitanika. Partijska kontrola medija koju sprovode vladajuće partije, ali i percipirana kontrola akademskih institucija, guši slobodu govora i ne ostavlja prostor za otvorenu debatu o temama koje su od javnog interesa⁴². Dodatno, „čitava javna scena je prikrivena estradom tako da stradaju i pamet i razum i intelektualci“. Intelektualci koji ne prate „mainstream“ tokove ne mogu doći do izražaja niti dopreti do šire javnosti. Njihovo delovanje u nestručnoj javnosti je ograničenog dometa, najčešće putem blogova ili portala koji imaju svoju usko profilisanu publiku – publiku istomišljenika. Uopšte, nedostatak javnog dijaloga je jedna od najvećih boljki savremene srpske društveno-političke scene, prema viđenju ispitanika. Ovakvo viđeno stanje se može staviti u kontekst opšte marginalizacije i pada intelektualaca, s jedne strane, ali i dominantne

⁴² Važno je istaći da partijska kontrola medija označava slabu propusnost medija za intelektualce koji nisu na liniji poželjnog, ali ne znači životnu ugroženost niti onemogućavanje da se govori i piše u skladu sa sopstvenim uverenjima.

krize vrednosti, s druge strane. Opisani nedostatak dijaloga je možda pre pokazatelj izgubljenosti, koja postoji i na globalnom nivou, nedostatka alternative koja bi ukazala na mogućnosti drugačijeg sistema, nego zatvorenosti samih intelektualaca u koterije. Kriza neoliberalizma još uvek nije iznedrila nijednu drugu mega-ideologiju, i čini se da intelektualci na domaćoj sceni i sami traže ideju vodilju koja bi mogla da postane kost oko koje bi se, uslovno rečeno, gložili⁴³. Ipak, ne može se reći da je nedostatak dijaloga samo „srpski recept“, jer i Goati piše da „u zajedničko „nasleđe“ postsocijalističkih zemalja centralne i jugoistočne Evrope spada i naglašena netrpeljivost prema ideološkim neistomišljenicima, koja je ostavila duboke tragove u političkoj kulturii koja predstavlja teško savladivu prepreku učvršćivanju demokratskog poretka utemeljenog na toleranciji i spremnosti na kompromise“ (Goati, 2007: 257).

S druge strane, iako se intelektualcima spočitava „strančarenje“, neki ispitanici kao prepreku intelektualnom delovanju ističu povlačenje i odbijanje angažmana u svakodnevnim stvarima. „Intelektualci jako vole da budu viđeni kao ljudi koji su iznad tih tako dnevnih potreba, dnevnog aktivizma, često ga i preziru, jako bi voleli da daju savete, ali ne i da se istinski angažuju“. „To ustezanje da se intelektualac angažuje u nečemu što je blisko politici je dovelo dotle da se zapravo vrlo malo njih angažovalo na vreme, a mnogi su se angažovali vrlo kasno. Brka se ta politika, kako rekoh jeftina kao dobijanje mesta, položaja, sa politikom u suštinskom smislu, kao što je donošenje najviših odluka. I ono čime su me gađali uvek je bilo – zašto sam se ponizio da sam angažovan politički, kad sam ja veliki intelektualac i treba da ćutim ili da sedim kod kuće. To je bilo efikasno, tako da je bilo vrlo teško godinama naći ljude od nekog ubedljivijeg intelektualnog formata koji su hteli da se angažuju“. Ovde se jasno ukazuje na

⁴³ Ipak, dešavanja tokom 2015. govore protiv ideje pada intelektualca. Alternativa dominantnoj paradigmi se prvo pojavila u naznakama, na šta ukazuje pažnja koju je izazvalo delo Tome Piketija „Kapital u XXI veku“. Međutim, eskalacija grčke krize je opet vratila u fokus intelektualca sa velikim I, naročito imajući u vidu oglašavanja nobelovaca Pola Krugera, Džozefa Štiglica, pa i Piketija, Habermasa i drugih. Samo u mesec dana oko grčkog

povlačenje intelektualaca iz politike, što je karakteristika svih postsocijalističkih društava, ali i žal za takvim razvojem stvari. Opet se ukazuje na elitizam intelektualaca („iznad dnevnih potreba“) i na stvorena očekivanja da intelektualci treba da kontinuirano deluju u javnosti kako bi zaštitili javne interese.

Svi napred navedeni faktori koje su izneli ispitanici ukazuju na jednu duboku krizu vrednosti, na društvo u kome se ne vrednuje postignuće i gde je dominantan „vrednosni sistem koji je prihvaćen na društvenoj osnovi da zapravo utvrđivanje činjeničnog uspeha nije bitno“. Izazovi sa kojima se društvo sretalo od nastanka moderne države Srbije su doprineli ovakvom stanju, jer „u istorijskom smislu biti, živeti u državi sa jedno 6-7 različitih imena za mojih 80 godina, to ipak za jednu ličnost premnogo“. Ali, u svemu tome „ograničenost pogleda intelektualca“ je ubedljivo najveća prepreka angažmanu, jer sve „prepreke i društvene poteškoće treba da budu izazov“ (Ćirilov), koji bi podstakao „da se vrednost pojedinih intelektualca prevede iz pojedinačnog u institucionalnu i da ona služi kao osnova za dalji razvoj“ (Lilić).

Intelektualne podele

Dominantno percipirana podela među intelektualcima u Srbiji se odvija po liniji nacionalnog. Odnos prema naciji i doživljaj nacionalnih interesa predstavlja glavni izvor podela na, uglavnom, dve dominantne struje među intelektualcima. Uočljivo je odsustvo isticanja podela na levicu i desnicu, ili u skladu sa mega-ideologijama, što je svakako izuzetno zanimljiv nalaz. Percipirane struje se nazivaju različitim imenima: autonomna vs. heteronomna intelektualna elita, zagovornici etnije/nacionalisti vs. mondijalisti/globalisti, prva vs. druga Srbija, tradicionalisti vs. evropejci. Nekritički odnos ka stranim

referenduma, bilo je preko 40 tekstova u svetskim medijima u kojima su intelektualci problematizovali pitanje grčkog duga i uopšte održivosti postojećeg sistema.

faktorima, uticajima i trendovima se u nekoliko navrata pominje kao obeležje jedne struje među intelektualcima u Srbiji, i to od strane nekolicine konzervativno/nacionalno nastrojenih ispitanika. Jedan od njih ističe podelu na autonomnu elitu, koja je „nezavisna u svojim ocenama istorijskog i državnog trenutka Srbije“ i heteronomnu elitu koju čine branioci stranih trendova u javnom mnjenju i diskursu, što podseća na Antonićevo određenje misionarske inteligencije u Srbiji (Antonić, 2003). Oni se postavljaju kao apologete vladajućih ideologema kao što su „EU kao ultimativan cilj unutrašnjih reformi i razvoja, evropejstvo kao zamena za nacionalnu samoidentifikaciju, preispitivanje bliže i dalje prošlosti srpskog naroda sa stanovišta ‘utvrđenih’ krivica, ljudskopravaška ideologija koja prednost daje kolektivnim interesima najrazličitijih manjina (fiks-ideja sveopšte diskriminacije u zemlji), import i medijsko nametanje javnomnjenjskih modnih trendova od zakonodavstva do moderene umetnosti“. Drugi ispitanik anacionalog opredeljenja intelektualce deli na „zagovornike etnički struktuisanog društva u kome većinski narod ‘udeljuje’ prava manjinskim grupama, i ‘mondijaliste’ koji pokušavaju da pronađu mesto za Srbiju u novoj globalnoj podeli uloga“. Slično viđenje ima i drugi ispitanik istog opredeljenja kada kaže da je „dominantna podela na one intelektualce koji pokušavaju da iz jednog velikog civilizacijskog i moralnog poraza Srbije u devedesetim godinama izvuku pouke i da daju neku vrstu intelektualne logistike za postavljanje Srbije na zdravije temelje, i sa druge strane na one intelektualce koji možda modifikovano, ali u osnovi smatraju da bi i dalje moglo da se ide tim putem kojim je Srbija zabasala kroz osamdesete, pa ušla u ‘mračne devedesete’“. Treći ispitanik ukazuje na podelu koja se nametnula osamdesetih i koja i dalje dominira, „na one koji su nacionalno opredeljeni ka jednom često tvrdom nacionalizmu i na one druge koji su nacionalno, sve više, neopredeljeni. A često to završava u jednom potpunom negiranju bilo kakve potrebe za nacionalnim identitetom, što je Sveta Stojanović nazivao građanizmom; ta dva ekstrema su jako glasna, jako militantna, imaju jako, jako mnogo prostora u javnosti i ostavljaju vrlo malo prostora za ono što ja

nazivam normalnošću, odnosno prihvatanjem različitih identiteta“. Opredeljenost za nacionalno i anacionalno stanovište je u bliskoj vezi sa spoljno-političkim preferencijama kod intelektualaca. Ovakva podela nije ni nova, jer su slične tendencije bile prisutne već godinama na ovim prostorima, kao i u drugim društvima socijalističkog podneblja i pre i tokom i nakon socijalizma (Nemanjić, 2001; Acton, 2003). Okrenutost kao spoljnom faktoru, i preferisanje konkretne kulture i politike (panslavizam/pravoslavlje vs. građanstvo/zapad) odlikuje srpsku socijalnu i intelektualnu istoriju, što se potvrđuje u nalazima ovog istraživanja.

Svega troje intelektualaca od svih ispitivanih ne govori o podelama sa nacionalnom, to jest ideološkom osnovom. Jedan od njih umereno nacionalnog opredeljenja intelektualce deli na one koji jesu intelektualci i na one koji to žele da budu. Drugi ispitanik anacionalnog opredeljenja izdvaja stvarne intelektualce, one koji imaju reputaciju intelektualca, ali to nisu, i kao treću grupu one koji bi mogli da budu intelektualci, ali to ne žele, već teže samo da budu dobri u svojoj struci. Na kraju, treći ističe da među intelektualcima nema suštinskih podela, već se sve svodi na lične obračune i borbu oko vlasti. Prema ovom mišljenju, intelektualci funkcionišu u koterijama bez otvorenih rasprava, na šta je već ukazano u prethodnom poglavlju.

Intelektualci i drugi javni delatnici

Tokom ovog istraživanja, ispitivani su odnosi intelektualaca prema političkim partijama, nevladinim organizacijama i medijima. Intelektualci deluju u okviru javnosti zajedno sa pomenutim akterima, sa kojima ostvaruju određeni odnos i ka kojima često usmeravaju svoje delovanje. Uticaj intelektualaca u javnoj sferi je najbolje izložio jedan od ispitanika: „Intelektualci profesionalno i vanprofesionalno deluju i u institucijama vlasti, deluju i u medijima, deluju i na univerzitetu, deluju u nevladinim organizacijama, dakle njih prosto ima u svim

mogućim oficijelnim i neoficijelnim faktorima uticaja na društveni život. Intelektualci su po prirodi stvari oni koji negde definišu šta znači, šta je zapravo vrednosna orijentacija jedne političke partije, šta je vrednosna orijentacija jedne nevladine organizacije, šta je neko elementarno, osnovno opredeljenje nekog medija“.

Odnos prema političkim partijama se ocenjuje na različite načine, ali gotovo svi intelektualci tvrde da je povezanost intelektualnog i političkog polja (usko shvaćeno) jaka. Često se ističe da su intelektualci bili osnivači prvih stranaka nakon ukidanja jednostranačja i da su oni kreirali programe i usmerili prvobitna delovanja stranaka⁴⁴, čime su „stranke dobrim delom apsorbovale intelektualni potencijal Srbije“. Ipak, „nijedan intelektualac nije uspeo bog zna šta u političkim strankama“, jer „su se oni jako razočarali, s obzirom da zaista nisu imali pojma šta znači politički angažman u pravom smislu“, te je u Srbiji trenutno karakterističan „obratni put inteligencije, gde intelektualci napuštaju političke stranke“. Danas se odnos intelektualaca i stranaka ocenjuje kao „oportunistički“. Intelektualci „najviše vole da se kreću između“, a „političke partije instrumentalizuju intelektualce, koji se vrlo rado daju instrumentalizovati“. „Stranka koristi intelektualca, dajući mu materijalne naknade kojima on najčešće nije zadovoljan, pa joj vraća milo za drago ponudom svojih usluga drugim strankama. Otud intelektualci danas podsećaju na intelektualne prostitutke“ ističe jedan od ispitanika. Srpsko društvo se po uključenosti intelektualaca u politiku, o kojoj govore ispitanici, ne razlikuje od drugih postsocijalističkih društava. Kao što je ukazao Lazić (Lazić, 2011), intelektualni sloj je predstavljao izvor regrutacije nove političke elite, jer je ovaj sloj i poveo dešavanja koja su dovela do političkih promena. Njihovo povlačenje iz politike je, takođe, karakteristično za sva postsocijalistička društva i u potpunosti u skladu sa Darendorfovom shvatanjem da se u vremenu

⁴⁴ Veber je u svom delu “Politika kao poziv” govorio o građanskim strankama kao strankama uglednika još krajem XIX veka.

normalnosti (ako se može tako nazvati ovo vreme) oni povlače sa scene u svoje intelektualno polje.

Nekolicina intelektualaca smatra da je „angažman u politici nekad zaista nužnost“ i da on ne oduzima od intelektualnog delovanja, sem što ostavlja manje vremena za intelektualni rad. „Mnogo pošteniji odnos je biti unutar političke stranke i onda se javno i otvoreno boriti za jednu političku ideologiju, nego sa strane kritikovati kako su političke stranke pune glupaka i nekompetentnih ljudi. Za to su krivi oni koji imaju znanje, a ne žele da se upuste u to i mislim da intelektualac ima obavezu na takvu vrstu angažmana ako je već politički profilisan“ ističe jedan od ispitanika. Ovakvo gledište odstupa od opšte prihvaćenog stava među ispitanicima da intelektualac treba da bude nezavistan i refleksivan. Političko (stranačko) delovanje samo po sebi pretpostavlja zagovaranje određenih partikularnih interesa koje se, u okviru partijskog programa, ne dovode u pitanje. Ipak, Goati ukazuje da je u savremenim društvima teško uočiti povezanost između klasno-slojnog položaja i podrške održanim partijama, te da su partije postale krenute „prosečnom glasaču“, što negde korespondira sa istaknutom preferencijom političkog delovanja (Goati, 2007). Iako delovanje u okviru partije po pravilu podrazumeva ostvarivanje lične koristi, što može biti problematično, Goati ističe da se više ne može identifikovati društvena snaga koja stoji iza konkretnih partija, te da je interesna pristrasnost slabo uočljiva, a posledično ni stranački neprijatelji nisu više stalni. Potrebno je napomenuti ovde da Goati ne ulazi u pitanje legitimnosti delovanja stranaka, koje svojom klijentelističkom unutrašnjom politikom, zadobijaju onoliko glasova koliko im je potrebno za opstanak/dolazak na vlast, ali sve niža stopa izlaska na izbore govori o svojevrstnom odvajanju sfere politike od glasačkog tela.

Ipak, u rečima većine intelektualaca se odražava stav da bi intelektualci trebalo da se drže van politike (politika se shvata kao stranačko delovanje), ali istovremeno da imaju uticaj na političke faktore, lidere. U strankama se

„forsiraju takozvani izvršitelji određenih partijskih ciljeva ili ciljeva partijskih šefova“. Kako ističe drugi ispitanik, „u strankama nema prostora za različito mišljenje i razvoj dugoročnih strategija. Da bi stvorile drugačiju sliku o sebi, političke stranke formiraju ‘savete’ koji više služe kao dekor i čije mišljenje se uglavnom ne uzima u obzir. To odbija nezavisne intelektualce od neposrednog partijskog angažmana.“ Stoga se stav intelektualaca uglavnom svodi na to da prema političkim partijama treba imati neku distancu, jer se odnos prema politici i političkim strankama svodi na „priču o čoveku i zagrejanj peći: ukoliko ste predaleko od peći smrznućete se, ukoliko sednete na nju vi ćete izgoreti“.

Kao u slučaju političkih partija, većina intervjuisanih intelektualaca smatra da su intelektualci stvorili nevladine organizacije⁴⁵, kakve ih znamo danas, te da oni i danas igraju važnu ulogu u njihovom funkcionisanju. Odnos civilnog sektora i intelektualaca je najbolje sumirao jedan od ispitanika ocenjujući ga kao „poslovan ili neprijateljski“. Podeljen je stav o tome koliki broj ih se zaista i angažuje na ovaj način, iako većina smatra da ih u nevladinom sektoru ima mnogo, pa čak i da „nevladin sektor ekskluzivno pripada intelektualcima“. Nevladin sektor je često predstavljao dodatan izvor prihoda, naročito tokom devedesetih. Zbog toga se angažman u nevladinim organizacijama delom doživljava kao lukrativan (sredstva dolaze iz stranih izvora), i spočitava mu se mogućnost nezavisnog delovanja (upravo zbog prihoda koja dolaze iz uglavnom iz inostranstva), što je slično sa odnosom prema partijama. Nevladine organizacije, koje bi trebalo da budu zagovornici određenih vrednosti, doživljavaju se kao protagonisti partikularnih interesa kao i partije, što ukazuje na blisku povezanost civilnog i političkog sektora u Srbiji.

Kada se posmatra odnos medija i intelektualaca, opšti je stav da su mediji nužna karika intelektualnog delovanja. „Intelektualci kad hoće popularnost,

⁴⁵ Tokom prikupljanja podataka se nije ulazilo dublje u operacionalizaciju koncepta nevladinih organizacija.

kad hoće neku ideju onda koriste pojedine medije, a mediji da bi pojačali svoju propagandnu poruku koriste intelektualce“ i to je generalni obrazac funkcionisanja međusobnih odnosa medija i intelektualaca. Međutim, postoji podela među ispitanicima u pogledu otvorenosti medija za intelektualce. Uglavnom dominira ocena da je kvalitet novinarskog rada znatno opao i da se u Srbiji može uočiti tabloidizacija medijskog prostora, koja ne ostavlja previše mesta za „ozbiljnije analize“ koje bi intelektualci želeli da plasiraju. „Jedan broj intelektualaca je spreman u tome da učestvuje, smatrajući da je njihova obaveza između ostalog da utiču na javno mnjenje i da pokušaju da ga formiraju. Drugi to odbijaju sa indignacijom, smatrajući da oni treba da ostanu na nekim svojim visinama, pa između ostalog imate vrlo, s vremena na vreme, vrlo ozbiljne iskaze koji na primer kritikuju analitičare zato što su oni spremni na tu vrstu angažmana, a ovi drugi nisu“ ističe ispitanik anacionalnog usmerenja.

Ipak, jedan broj intelektualaca nezavisno od njihovog odnosa prema nacionalnom, smatra da raznolikost medija i njihova brojnost danas pruža dovoljno mogućnosti za intelektualce, te da postoje kolumne i elektronski mediji koji su kanal izražavanja intelektualaca. S druge strane, nekolicina smatra da je prostor za izražavanje kritičkih pogleda na društvena dešavanja izuzetno ograničen. Kod njih se uočava izvesno mirenje sa takvim stanjem i očekivanje da mediji treba da prepoznaju „prave vrednosti“ i u skladu sa time kreiraju svoj program. Treba imati u vidu da se ovde ocenjuje stanje medija u prvoj deceniji XXI veka. Uočljivo je da niko od intelektualaca nije problematizovao odnos intelektualaca i medija u svetlu odnosa moći i kapitala, koji određuje politiku medija, već se komentari uglavnom ograničavaju na medije kao aktere sa autonomnom uređivačkom politikom. Iako je uređivačka politika medija možda uživala nešto veću autonomiju u ovoj deceniji koja je za nama, ne može se potpuno odstraniti i uticaj vlasničke strukture nad medijima. Da je ovaj problem bio itekako prisutan svedoči i Izveštaj o pritiscima i kontroli

medija u Srbiji iz 2011, koji je objavio Savet za borbu protiv korupcije Vlade Srbije⁴⁶.

Autorefleksije i refleksije intelektualaca

Skoro svi ispitivani intelektualci sebe identifikuju kao intelektualce. Iako jedan broj smatra da ih tako drugi definišu, ne uočava se distanciranje od intelektualnog samoodređenja. Samodefinisanje na ovaj način odsutno je samo kod tri intelektualca, koji sebe pre doživljavaju kao društveno angažovane jedinke, koje su ušle u arenu politike, pa time „nisu neutralni i nezavisni intelektualci“.

Samoodređenje intelektualca je posledica intelektualnog rada, koji je uglavnom vezan za izdavaštvo i imenovanja – „imam 34 knjige, bio sam ugledan profesor, član sam Akademije“ (ispitanik nacionalnog opredeljenja), „po priznanju drugih sam stekao neki uspeh u struci“ (ispitanik anacionalnog usmerenja). Međutim, intelektualno delovanje se vezuje i za izvesne moralne pretpostavke, pa se tako jedan od ispitanika kategoriše kao intelektualac zato što je „kompetentan, odgovoran, nekorumpiran“. Samoodređenje ispitanika prati u potpunosti na početku iznete kvalifikacije intelektualca i ukazuje na prilično vrednovanje sopstvenog delovanja kao takvog koje je u skladu sa „javnim interesima“. Pri tome su kreativnost i autonomija važne karakteristike samodefinisanja. Primetno je da se uz pojam intelektualca vezuju superlativi, pa je tako jedan od njih skroman u svom opredeljenju kada kaže „kazati ja sam intelektualac je isto kao i ja sam inteligentan, pametan, darovit; ja vrlo visoko držim [do tog pojma, *prim.aut*] pa smatram da je to samopohvala“.

⁴⁶ Izveštaj Saveta za borbu protiv korupcije iz 2015. je ukazao na pogoršanje stanja usled tabloidizacije, jačanja cenzure i autocenzure u medijima, kao i problema netransparentnosti vlasništva.

Većina intelektualaca smatra da nisu podnosili značajne žrtve zbog svog intelektualnog rada, iako je bilo izazova na njihovom putu. Veličina žrtvi koje su drugi podnosili ih onemogućava da sebe posmatraju kao žrtve i tvrde da je njihov put bio svesno izabran, sa uračunatim rizicima. „Sve što sam radio, radio sam kao svestan i nameran izbor. To je ono što ponekad morate isto da istrpите, jedna vrsta nerazumevanja. Jedan razlog je taj što postoje ljudi koji su žrtvovali svesno ili nesvesno mnogo više. Drugi razlog je, opet ponavljam, sve što sam činio – činio sam vođen nekim sopstvenim izborom i uverenjima, a čovek kad radi tako onda ne treba da se žali i da kuka nego da sve što mu se dešava primi kao jedan normalan tok sudbine“. Najčešće prepreke kod većine intelektualaca su se ogledale u sporijem napredovanju usled izražavanja svojih stavova koji nisu bili u saglasju sa većinskim.

Izuzetak od ovog pravila su intelektualci koji su bili angažovani u političkim partijama i civilnom sektoru. Njihove priče obiluju pretnjama i uvredama, te ugrožavanjima radnog mesta i izbacivanjem sa posla. Ukoliko se ima u vidu da su ovo osnovni izvori prihoda za intelektualca, pretnja lišavanjem se doživljava veoma ozbiljno.

Kada intelektualci identifikuju druge uticajne intelektualce u Srbiji tokom prve decenije XXI veka, uočljivo je da ih, uslovno rečeno, dele na nacionalno i nenacionalno orijentisane što je u skladu sa percipiranom linijom podele o kojoj sam pisala napred. Još jednom se potvrđuje odsustvo izdvajanja levice/desnice i drugih ideoloških podela, već se ideološka podela svodi na nacionalno/anacionalno. Nacionalne intelektualce predvodi ubedljivo Dobrica Ćosić. U toj grupi se navode još sporadično Slobodan Antić, Momo Kapor i Matija Bečković. S druge, a(nti)nacionalne strane, najčešće pominjan intelektualac je Latinka Perović. Pominju se još i Ivan Čolović, Vojin Dimitrijević, Zoran Đinđić, Dubravka Stojanović.

Izdvajanje Dobrice Ćosića i Latinke Perović svedoči o sporoj promeni percepcije struktura uticaja u okviru male grupe intelektualca u Srbiji⁴⁷. Njihova se imena navode zbog „dubine uticaja na deo domaće intelektualne elite“. Većina intelektualca se slaže oko toga da ne postoje više veliki intelektualci, i da su imena poput Andrića i Krleže stvar prošlosti. „Mislim da danas nema te vrste autoriteta, što je s jedne strane dobro, jer nam ne trebaju ti opšti patrijarhalni autoriteti; a s druge strane možda i nije dobro utoliko što pokazuje da je ovo jedna užasna razučena intelektualna scena u kojoj, što je po meni najveći problem, počinje da nedostaje elementarne komunikacije između ljudi različitih opredeljenja ili čak različitih naglasaka u nekim opredeljenjima“.

⁴⁷ Interesantan tekst o Latinki Perović i njenom uticaju je objavio Zoran Ćirjaković, vidi https://www.academia.edu/1767086/Latinka_Perovi%C4%87_Ma%C4%87eha_Druge_Srbije_

Nacionalno u shvatanjima intelektualaca

Nacija i nacionalni identitet

Većina intelektualaca na naciju gleda kao instituciju savremenog društva, koja predstavlja širi pojam od etničke zajednice, iako je najčešće zasnovana na etničkoj zajednici. U ovom opštem slaganju se izdvaja nekoliko intelektualaca, koji smatraju da je nacija „krvna veza“ (anacionalno i liberalno opredeljen ispitanik), „ljubav koja ujedinjuje srca“ (nacionalno orijentisan), te „poslednji bastion ličnog identiteta“ (umereno nacionalno orijentisan).

Nacionalni identitet se, u skladu sa shvatanjem nacije, doživljava kao deo ličnog identiteta koji je vezan za „talog istorije“ i obično obuhvata jezik, kulturnu baštinu, običaje i tradiciju, te nacionalnu svest, koja predstavlja „identifikaciju sa grupom, sa njenim trajanjem i atributima“. Nekolicina ga povezuje i sa nacionalnim poreklom, kao mestom, to jest zajednicom iz koje su potekli (nije vezano za krvno srodstvo).

Nacionalni identitet se kod malog broja intelektualaca doživljava kao značajan deo ličnog identiteta, kao „temelj i izvor“ ili „osnovni orijentir duhovnosti modernog čoveka“, što odgovara etnosimbolističkom pravcu u definisanju nacije. Ovaj pravac, čiji je glavni protagonista Entoni Smit, poreklo nacije smešta u etničke zajednice koje gaje mit o zajedničkom poreklu i neguju zajedničko istorijsko pamćenje (Smith, 1991). Takvo viđenje nacionalnog identiteta je svojstveno nacijama istočne i jugoistočne Evrope, koje su svoj nacionalni identitet gradile na etničkoj osnovi, nasuprot građanizmu zapadnih nacija (sa izuzetkom Nemačke).

Većina intelektualaca smatra da je nacionalni identitet pre naglašen u Srbiji i da zauzima nesrazmeran udeo u ličnom identitetu građana, dok ga oni lično doživljavaju samo kao jednu od komponenti ličnog identiteta. Retki ispitanici ukazuju da je nacionalni identitet „jako fluidna materija, koja za svakog

pojedince znači nešto drugo“, te da je to „termin koji iziskuje kolektivizam, gde nema individualnog identiteta nego onog gde se sve podredi kolektivnim zahtevima“ (ispitanik liberalnog usmerenja). S druge strane, jedan od ispitanika ističe da je „nacionalni identitet na jednoj važnoj prekretnici, u velikom iskušenju, nezavisno od Srbije, nezavisno od nas, a to je rezultat globalizacije, gde svet postaje globalno selo“. Iako retko pominjana među ispitanicima, globalizacija kao fenomen zahteva pažnju prilikom razmatranja komponenti nacionalnog identiteta. Globalizacija istovremeno predstavlja pretnju nacionalnom identitetu i naciji uopšte, jer dovodi do homogenizacije kulture kao jednom od osnovnih bastiona nacionalnog identiteta (Vuletić, 2009).

Kada su bili direktno pitani za obeležja nacionalnog identiteta u Srbiji, jedan deo ispitanika je ukazao na konfuziju nacionalnog identiteta, postojanje više identiteta unutar jednoga, to jest viđenje da je „srpska nacija unutar sebe u stvari multi-identitetska“. Intelektualci ističu različita obeležja nacionalnog identiteta, među kojima se sporadično javljaju inat, martirski kompleks („da je istorija protiv vas“) i pravoslavlje. Pored ovih obeležja, javljaju se još „ruševnost i nedovršenost“, „megalomanija, samodovoljnost, oportunističnost, nacionalni narcisizam i strah od novog i promena“, „snažna izraženost, ranjivost, frustriranost i poraženost“, „rđave predstave o sebi“, „nacionalni ponos, samosvojnost, pravičnost, pravednost kao najbolje osobine; površnost, lagodnost, nedovoljna odgovornost, netačnost kao najgore“. Kod Srba je prisutan i „čudan odnos prema državi; prema instituciji države, a država je po pravilu nacionalna institucija, gaji se jedan negativan stav ili otpor; ovde prevariti državu, to je k'o dobar dan“. Ovaj ispitanik opisani odnos objašnjava istorijskim okolnostima u kojima su Srbi jako kratko gradili sopstvenu državu, sa čime se slaže i drugi sagovornik kada tvrdi da „u poslednje vreme u Srbiji malo raste i doživljaj identifikacije nacije sa državom; kod srpskog naroda to nije baš bilo izraženo“. Dva intelektualca uočavaju da je nacionalni identitet kod Srba povezan sa jugoslovenskim identitetom, bilo tako što su Srbi „zapustili

svoj nacionalni identitet utapajući ga u XX veku u širi, jugoslovenski, identitet“, bilo tako što je njihov identitet danas „srpsko-jugoslovenski, hrišćansko-komunistički mešani identitet“, jer „Srbi su evropski, hrišćanski i balkanski narod“. Treći ispitanik, takođe, ukazuje na versku mimikriju nakon socijalizma, gde „u reakciji na komunizam imate i to lažno pravoslavlje, te krstače obešene svuda koje idu uz minimalno poznavanje religije“. Shvatanja opet ukazuju na etnosimbolički pristup naciji, koji se značajno razlikuje od, recimo, Gellnerovog shvatanja nacije kao modernog fenomena koji nije povezan sa etnicitetom već sa državom kao teritorijom (Gellner, 1998). Iako se uviđa da je bilo pokušaja stvaranja zapadnog modela građanske nacije kroz jugoslovensku državu, primarno se nacionalni identitet vezuje za običaje, jezik i druge kulturne osobenosti karakteristične za kulturni model nacije, pa i stereotipe o srpskom narodu (inat, kompleks žrtve, loša percepcija sebe, itd). Ovakvo viđenje je prisutno kod svih ispitanika u manjoj ili većoj meri, bez obzira na nacionalnu orijentaciju.

Promene u manifestacijama nacionalnog identiteta i svesti u prvoj deceniji XXI veka se mahom vide kao negativne. Mali broj intelektualaca anacionalnog usmerenja ističe da je došlo do smirivanja naglašenih nacionalnih elemenata, gde se „sa jednog sirovog nacionalizma prelazi na jedno racionalnije samorazumevanje i samoodređenje srpskog naroda“, te da „postoji jedna pozitivna evolucija i Srbija danas ne prelazi granice koje pokazuje nacionalizam u kriznim vremenima“. Identitet kao takav je u krizi, još uvek je nedovršen i polako se udaljava od do sada dominantnog oblika koga su karakterisale „preorijentacija od političkog koncepta ka organističkom konceptu i snažan uticaj nedemokratskog i totalitarnog duha“. Ovakvo sporo koračanje na putu otklona od organističkog koncepta je uslovljeno i spoljno-političkim okolnostima u prvoj deceniji XXI veka. Otvaranje Srbije ka spoljašnjem svetu, ukidanje sankcija, te odmrzavanje postsocijalističke transformacije (vidi Lazić, 2005) je dovelo do konsolidacije društvenih struktura i pogodovalo vraćanju

„normalnosti“ i smanjenju dominacije nacionalnog u javnom diskursu. Međutim, i u ovom periodu se nacionalno i dalje održava, usled ponovnog otvaranja statusa srpske zajednice na Kosovu, čega su i sami intelektualci svesni.

Intelektualci ukazuju na podvojenost identiteta na proevropski i nacionalni (nacionalistički), i takvu podelu ocenjuju negativno, ali iz različitih razloga. Umereno nacionalno usmeren ispitanik govori o „konzervaciji neintegrisanosti“, a drugi nacionalno određen ispitanik ukazuje da je „umesto negovanja i oplemenjivanja koliko-toliko povraćene nacije, u poslednjoj deceniji instaliran novi okvir zamene, evropski identitet koji ne postoji ni u Evropskoj uniji niti u njenim državama članicama“. Na podelu ukazuju i drugi, koji su pristalice evropskog puta. Jedan od njih smatra da je „u nekim delovima intelektualne i političke elite opažaj nacionalnog identiteta postao objektivniji i skromniji, dok je istovremeno došlo i do reaktivnog jačanja ne samo nacionalnog identiteta već i nacionalizma u širim društvenim slojevima“. Drugi ukazuje na „jednu dr Džekil i mr Hajd situaciju, gde je s jedne strane želja da se bude sastavni deo evropskih civilizacijskih procesa, ali s druge strane teče veoma jak proces koji je u suštini negativan, koji na jedan loš način interpretira istoriju, koji nije u stanju da valorizuje neke kvalitete koje Srbija i srpski narod imaju; i opet tu da li zbog tog inata, zapravo pokušava dosta često da ide malo unazad malo unapred, kao da gledajući unazad stvara jednu sigurnost i da će tu pre naći sebe i svoje biće, svoj identitet nego da ga gradi na nekim modernim procesima“. Treći uzrok ovakvih nazadovanja nalazi u ubistvu predsednika Vlade 2003. godine, jer su promene „rezultat nasilne intervencije; posle dve hiljadite je Đinđićeva politička i društvena reforma uzela pozitivnog maha, a ona je nasilno sprečena“, sa čime se slaže i četvrti liberalnog usmerenja koji vidi „da je bilo nekih političkih nada odmah na početku 2001. godine, da su se one vremenom ugasile i da smo sada otprilike u nekoj fazi tavorenja i propadanja bez neke mogućnosti“. Dodatno je nerešeno pitanje proglašenja nezavisnosti

Kosova faktor koji ne pomaže smirivanju nacionalnih strasti, kako tvrdi peti ispitanik „zbog veštačkog održavanja u žiži javnosti problema Kosova, opet je ta nacionalna komponenta postala jako naglašena, tako da kod nas imate jedan paradoks da kad čovek govori o svom identitetu, svi ostali identiteti mu manje znače nego nacionalni; još uvek ta nacionalna komponenta više vezuje ljude, to je užasno izraženo zbog nerešenih graničnih pitanja koja su delimično objektivno otvorena, a delimično ih naša nacionalna elita namerno drži otvorenim“. Još neki ispitanici ukazuju na ove probleme omeđavanja identiteta, jer je prirodno da postoji „mnogo spornosti oko identiteta kad vi ne znate svoje granice, gde vi jeste i gde vi niste“, odnosno „nisu razgraničeni odnosi između nacionalnog interesa i ovih koji se oblikuju oko ‘puta u Evropsku uniju’ i integracija“. Ispitanik anacionalnog usmerenja kao osnovnu prepreku razvoju nacionalnog identiteta vidi vezivanje za etnos, a ne za političku zajednicu. Slično stanovište ima i drugi ispitanik koji tvrdi da srpski identitet nema težnju stvaranja nacionalne države, jer „od svih jugoslovenskih republika jedino Srbija zvanično nikada nije tražila da bude nezavisna država, a opsednuta je pitanjem Srbije kao države; za mene je to prilično veliki problem vezan za nacionalni identitet i interes, ne iskazati suverenost u političkom smislu, bez obzira kako to bila banalna procedura“.

Nekolicina intelektualaca smatra da su promene u nacionalnom identitetu izuzetno negativne, odnosno ne uviđa nikakav napredak u posmatranom periodu prve decenije XXI veka. Jedan ispitanik anacionalnog usmerenja vidi „samo tanke pukotine u čvrstim bedemima srpskog nacionalizma“, dok drugi ističe da je i dalje „sve prenaplašeno, ali se već poodavno na to navikla“, dok treći smatra da je „na delu potpuna regresija, posebno kada je reč o vrednostima koje se ugrađuju u nacionalni identitet; nedostatak savremenih odrednica i fokusiranje na arhaične vrednosti koje u velikoj meri propagira crkva“. Negativno određenje daje i četvrti ispitanik anacionalnog opredeljenja tvrdnjom da je „ovde sve zaista jako kolektivizirano i postoji ta teza da ako nisi

Srbin nisi naš čovek“. Ovakva gledišta koja su konzistentna sa ideološkim opredeljenjem ispitanika kao anacionalnim, u skladu su sa isticanjem dominantne vrednosne podele na nacionalno/anacionalno u Srbiji. Ukoliko se uzme u obzir da je istraživanje rađeno dve godine nakon proglašenja nezavisnosti Kosova, kada je diplomatija Srbije živo bila usmerena na poništavanje međunarodnih priznanja proglašene nezavisnosti, ovakva percepcija onih koji su inače se opredeljivali tokom svoje lične istorije kao a(nti)nacionalni nije neočekivana. U rečima ovih intelektualaca se ogleda nemoć i nemogućnost nametanja sopstvenih ideoloških pogleda, nad kojima prevagu i dalje odnosi nacionalna opcija.

Prepreke na putu razvoja nacionalnog identiteta, prema mišljenju sagovornika, kreira elita (i politička i intelektualna), bilo da je u pitanju osporavanje nacionalne, bilo zanemarivanje evropske komponente identiteta. Ispitanik nacionalnog usmerenja se jasno opredeljuje za nacionalni put, kada kaže da „vladajuća struktura Srbije i njoj bliska intelektualna i kulturna elita nemaju ni volju ni znanje ni strategiju razvijanja i kultivisanja nacionalnog identiteta; nacionalnom identitetu Srbije ostaje da se razvija s one strane zvanične javne scene, a to nije poželjan ambijent uspešnog razvoja“. S druge strane, ispitanik anacionalnog opredeljenja vidi elite kao odgovorne za vrednosnu konzerviranost Srbije, jer „ako mi idemo ka nekoj vrsti repatrializacije, reautoritizacije nacije, onda imamo jedan ozbiljan problem; to je onaj deo naših političkih i intelektualnih i svih ostalih elita, koje bi negde radije da zadrže te stare obrasce, da ih očuvaju, konzerviraju, da negde oni i dalje vladaju Srbijom“. Treći ispitanik anacionalnog opredeljenja izdvaja posebno partijsku elitu kao odgovornu, navodeći da „smo svi mi treći stalež u odnosu na partijske hijerarhije i na vlast, i to je ono što je dosta opasno za gubljenje toga što bi se moglo nazvati civilna matrica“. Pitanje odnosa partija i intelektualaca se ovde još jednom otvara kao pitanje odgovornosti – čija odgovornost je veća, ako se uopšte ova odgovornost može porediti? Vladimir Ilić 2011. godine

problematizuje tezu o odgovornosti intelektualaca na uštrb političkih elita: „Ko ne obraća pažnju na neminovne, makar i nenameravane, posledice svog političkog delanja? Drugim rečima, ko je u svom javnom ponašanju (ne)odgovorniji: stranačka rukovodstva ili građanski intelektualci? Pre će biti da se radi o tome da uši stranačkih vođa nisu (bile niti su sada) otvorene za savete niti za procene koje svojom trajnošću mogu da prevaziđu (ne samo vremenske) okvire dnevno-političke trgovine“ (Ilić, 2011).

Da zaključim, intelektualci koji vide prepreke, smatraju da će se teško postići izbalansiran identitet, čime se pretpostavlja izbalansiranost nacionalnog sa drugim ličnim identitetima, dok nekolicina njih ne vidi nikakve prepreke razvoju nacionalnog identiteta.

Budućnost nacije

Apsolutna većina ispitivanih intelektualaca nema optimistične poglede na budućnost srpske nacije. Starost nacije, koja je neupitna kada je Srbija u pitanju, najčešće je navođena kao razlog za zabrinutost. Ispitanik nacionalnog usmerenja ukazuje da je srpska nacija prošla svoj zenit i da nema sposobnost apsorpcije, to jest asimilacije pripadnika drugih nacija, koja bi joj pomogla da se obnovi. „Srpska nacija kao celina ne odgovara dobro današnjim izazovima globalizacije, jer ostaje bez karakteristične nacionalne zaštite, i sa takvim pravcem razvoja njena budućnost je prilično tamna“ prema drugom nacionalno orijentisanom ispitaniku. Potreba očuvanja nacije se ovde svodi na fizičko preživljavanje etničke grupe, a ne na opstanak Srbije kao nezavisne države (premda se kod nacionalno orijentisanih ispitanika ova dva fenomena ne razdvajaju). Ovaj dominantno biološki neprijatelj u vidu smanjivanja broja Srba, ukazuje na to da se druge prepreke više ne smatraju dovoljno značajnim, već da se odgovornost za prosperitet nacije prebacuje u unutrašnje okvire.

Jedan od anacionalno orijentisanih ispitanika uslovno gleda na budućnost, smatrajući da „tako dugo dok se srpska nacija bude identifikovala sa srpskom državom i Srpskom pravoslavnom crkvom ostaće mala, zatvorena, samodovoljna i auto-destruktivna, jer neće učestvovati u dinamičnim globalnim promenama“, a drugi a(anti)nacionalno usmeren ispitanik da „u Srbiji ne postoji svest o neophodnosti ni svođenja bilansa neposredne prošlosti, ali ni profilisanja Srbije kao evropske zemlje“, te da „će se ovaj narod ugasiti, upravo zato što ne ume da opstaje u prosperitetu, niti ume zajednički da radi na tome“ kako tvrdi treći ispitanik anacionalnog usmerenja. Učešće u globalnim tokovima se ovde uzima kao prerogativ razvoja nacije, za šta je potrebno zajedničko delanje i kolektivna usmerenost ka prosperitetu, viđenom kao integrisanost u evropske tokove. Uočljiva je suprotstavljenost stavova nacionalno i anacionalno opredeljenih ispitanika, kojima je autonomija nacije značajna na sasvim drugačije načine i koji samodovoljnost vrednuju na potpuno suprotan način.

Još jedan od anacionalno orijentisanih ispitanika smatra da budućnost Srbije zavisi od intelektualaca i elite koja će da vodi naciju, o kojoj drugi opet nema nipošto pozitivan stav, jer Srbiju trenutno „vodi jedna elita, u ključnom momentu kad se preraspoređuju resursi, koja je nedorasla tom zadatku“. Ponovno javljanje problema slabog intelektualnog, ali i političkog materijala, ukazuje na nezrelost i aktera političkog i intelektualnog polja. Napred pomenuti klijentizam stranaka, sa izraženim kultom harizmatičnog vođe i pasivizacija intelektualaca ostavlja malo prostora za optimističan pogled na budućnost Srbije. Naročito, jer ni sami intelektualci ne uviđaju pravce mogućih delovanja kako bi se ovakav društveni kontekst promenio.

Optimistični glasovi su retki i o budućnosti govore uz upotrebu pogodbenog veznika „ako“, to jest „ako Srbija bude otvorena prema svetu“. „Ako Srbija nađe svoj put ka evro-atlanskim integracijama, a mislim da je to pre svega jedno aksiološko pitanje, pitanje vrednosti koje će u Srbiji biti prihvaćene, srpski

narod vidim kao deo evropske porodice naroda“ ističe jedan od učesnika. Drugi ispitanik ukazuje da „više ima potencijala za konflikt nego za smirenje, jer jedino kroz dosta dugoročan, ali ne garantovan proces uključivanja u evropske vrednosti može ovaj proces rešavanja nacionalnog pitanja da se razreši na neki način blisko pitanju nemačke i austrijske nacije“, referišući time na položaj Srba u okolnim državama, a najpre na Republiku Srpsku. Još jednom se potvrđuje dijadna podela među intelektualcima, na koju veliki uticaj ima viđenje spoljno-političkog konteksta i opredeljenosti u odnosu na njega. Ova podela je u skladu sa napred navedenim percipiranim podelama i među samim intelektualcima, izraženog kroz imenovanje struja kao što su autonomna vs. heteronomna intelektualna elita (pod nekritičkim uticajem spoljnih sila), odnosno zagovornika etnije/nacionalista vs. mondijalista/globalista, ili tradicionalista vs. evropejaca. Da podsetim, nekritički odnos ka stranim faktorima, uticajima i trendovima se navodi kao obeležje jedne struje među intelektualcima u Srbiji, od strane konzervativno/nacionalno nastrojenih ispitanika.

Nacionalizam i njegov značaj

U pogledu shvatanja nacionalizma, moglo bi se zaključiti da svi ispitanici dele shvatanje nacionalizma kao etnonacionalizma. Izuzetno mali broj ispitivanih intelektualaca se izjašnjava pozitivno o nacionalizmu, i to tako što pravi razliku između nacionalizma i šovinizma kao negativne pojave. „Nacionalizam je rodoljublje, šovinizam je mržnja prema drugim narodima“ tvrdi nacionalno opredeljeni ispitanik, a sledi ga drugi istog usmerenja koji smatra da „u svetu nacija, a to je moderni svet, nema ničeg prirodnijeg nego biti nacionalista u smislu definicije Svetozara Stojanovića - nacionalizam je kada pri istim uslovima navijate za sopstvenu naciju⁴⁸“, te je takav poredak potrebno

⁴⁸ Stojanović je definisao benigni nacionalizam kao davanje prednosti jednoj naciji u odnosu na drugu, u uslovima kada obe imaju jednako pravo na svoje zahteve (Stojanović, 1999).

„negovati i unapređivati, pre nego što se izgradi neki novi, parcijalno ili univerzalno globalizovani“.

Ovakav stav prema naciji jedan od anacionalno usmerenih ispitanika karakteriše kao „pristrasnost“, a pristrasni intelektualaca je *contradictio in adjecto*, jer „on pokušava da legitimizuje pristrasnost, a pristrasnost ne može da ide zajedno sa nekakvom suvislom analizom bilo čega, od književne kritike, preko političkih, pa do društvenih procesa“. Drugi ga takođe doživljava kao pristrasnost, jer „nacionalizam je jedan odnos prema drugom čoveku koji nastaje tako što vi vašim delovanjem, zapravo ugrožavate njegovu poziciju, jer on nije vaš“, pa tako „svaki nacionalizam u nekom trenutku sklizne u nešto što je uzdizanje sopstvenog iznad drugih“ kako ističe treći ispitanik.

Nekolicina intelektualaca razgraničava na teorijskoj ravni „zdravi“, „konstruktivni“, „nacionalizam u smislu doprinosa svojoj zemlji“ od šovinizma ili „destruktivnog“ nacionalizma. Jedan od njih smatra da je nacionalizam „u jednoj politički korektnoj definiciji, jedna vrsta patriotizma i jedna vrsta racionalnog političkog opredeljenja; za razliku od toga nacionalizam u našem kontekstu je mnogo komplikovanija stvar“. Drugi ispitanik umereno nacionalnog usmetenja ukazuje da je „nacionalizam najveća duhovna sila Novog veka; kao i svaka velika sila i on može da ugreje i spali“. Treći anacionalno usmeren ispitanik govori o „'zdravo' shvaćenom nacionalizmu, definisanom kao pripadnost jednoj kulturi, istoriji i jeziku, koji shvatam važnim, ali ne i presudnim delom identiteta; nažalost, u Srbiji i na prostorima Balkana nacionalna pripadnost je postala ključno, ako ne i jedino obeležje identiteta i izražava se kroz agresivno neprihvatanje svake različitosti i promene“, pa je stoga prema nacionalizmu potrebno odnositi se kao „prema opasnoj tinjajućoj bolesti koju treba strogo kontrolisati“. Još jedan od anacionalno orijetisanih ukazuje da je takva distinkcija u praksi neprimetna, jer „se govorilo jako mnogo o tome da li između nacionalizma i šovinizma postoji

velika razlika. Ja na žalost nisam živela tu razliku; ja sam doživela da kad se to spoji postaje dosta gadno“.

O nacionalizmu kao negativnoj pojavi, poistovećenoj sa šovinizmom govori većina intelektualaca. Kao takav, on je različit od rodoljublja ili patriotizma, koji se iskazuje kao „jedna plemenita potreba da se pomaže vlastitom narodu, da se čini za zajednicu kojoj pripadate i da naravno razvijate njenu kulturu, da razvijate njen identitet, da pomažete njenom materijalnom razvoju“. Stoga je, prema ispitaniku anacionalnog opredeljenja, nacionalizam „pre svega posledica jedne ozbiljne uskogrudosti; često zamena za postojanje ozbiljnog političkog programa, projekta i mislim da su savremeni nacionalizmi, pogotovo srpski šovinizam, da je on u dubini antinacionalan, utoliko što nacija u kojoj takva antipolitika postane dominantna trpi jako štetne posledice“. U razlikovanju ekstremnog nacionalizma, to jest šovinizma i nacionalizma uopšte, drugi anacionalno orijentisani ispitanik vidi samo semantičku igru bez uporišta u realnosti, i nacionalizam smatra „jedinom konzistentnom ideologijom u Srbiji u poslednjih 200 godina; taj sistem političkih uverenja i političkih stavova ima jednu izraženu komponentu koju ponekad krije, a ponekad ne, a to je antievropejstvo, otpor zapadnoj civilizaciji. Naš nacionalizam ima momente slovenskog rasizma, kod jednog broja Slovena postoji stav o superiornosti slovenske rase“, te je Srbija „istorijski gledano, sve svoje uspehe koje je postizala i na međunarodnom i na unutrašnjem planu, imala upravo u trenucima kad nacionalizam nije bio dominantna ideologija i kad nije bio bio u prilici da svoj program nametne“. Jedan od anacionalno orijentisanih ispitanika u nacionalizmu vidi „najveće zlo koje nas je zadesilo; nacionalizam je u suštini jedna vrsta sebičnosti, jedna vrsta gluposti, koja polazi od pretpostavke da je jedna nacija bolja od drugih, a ta nacija je slučajno baš ta nacija u kojoj smo mi rođeni“, odnosno, kako kaže a(nti)nacionalno usmeren ispitanik, nacionalizam je „nesposobnost rešavanja problema na racionalan način; isključivost, ksenofobija, autističnost, odsustvo pluralnosti“. Ovakvo izuzetno negativno

određenje nacionalizma je u skladu sa delovanjem ovih intelektualaca, a njegova zastupljenost u većoj meri u ovom istraživanju govori o spremnosti anacionalnih intelektualaca da o tome i otvoreno govore. S druge strane, ovolika količina negativnog određenja i, može se kazati i elitizma, koju pokazuju a(nti)nacionalno usmereni intelektualci govori u prilog podvojenosti intelektualne elite i građana, s obzirom da se sa prezirom gleda na pojam koji i dalje na globalnoj sceni igra veoma značajnu ulogu. Resantiman podseća na iskaz Slobana Antonića, koji ih optužuje da preziru sopstvenu zajednicu, jer „život završavaju stalnim, zamornim i sasvim neplodnim ruženjem svoga naroda (kraja, grada...)“ (Antonić, 2003: 226).

Značaj nacionalizma u savremenom društvu se takođe posmatra dvoznačno. Iako je većinsko stanovište da je njegov značaj veliki, pa čak i ogroman, na njega se gleda kao na manipulativnu snagu – kao na sredstvo za postizanje ciljeva koji nisu nužno vezani za nacionalno. Nacionalizam je, za jednog od anacionalno orijentisanih ispitanika, a u skladu sa osmotrenom dominacijom podele nacionalno/anacionalno, „najznačajnija ideologija, dominantna ideologija i svi reformisti, za šta su možda najbolji primer današnje stranke na vlasti, i oni koji pokušavaju da vode jednu reformsku i pro-evropsku politiku se jako mnogo prilagođavaju nacionalizmu, jer misle da bez podrške nacionalističkih krugova ne mogu, neće to uspeti“. I drugi ispitanik umerenog usmerenja uočava njegove mobilizatorske potencijale, jer „čim dođu izbori oni krenu sa nacionalnim pitanjima, kad izbori prođu oni se toga klone; to je jako zapaljiva materija i vrlo dragoceno sredstvo u rukama onih koji su na vlasti i žele da dođu na vlast“. Njegova dvoznačnost, ili pre dvostranost ogleda se i u rečima još jednog ispitanika anacionalnog opredeljenja, koja tvrdi da nacionalizam nije više toliko značajan kao što se veruje, jer „različiti istraživači javnog mnjenja u stvari svi dolaze do istoga, da taj tvrdi, tvrdokorni nacionalizam u Srbiji ima podršku negde oko 10% stanovništva; većina tih što ogromnom galamom, urlanjem, nasiljem pokušavaju da dokažu svoj nacionalizam u stvari možda jesu

nacionalisti, ali nisu patriote“, sa čime se slaže još jedan kada kaže da „vidimo da oni ljudi koji su najviše učinili za Srbiju nikada se nisu puno busali time“.

Mnogi se izuzetno negativno izražavaju o značaju nacionalizma, kao o dominantnom remetilačkom faktoru u Srbiji i na Balkanu. Jedan od anacionalno orijentisanih ispitanika se osvrće na prisutnost nacionalne ideologije krvi i tla, koje on oštro kritikuje smatrajući da je „značaj nacionalizma katastrofalan po nas; to je stvarno zasnovano na strastima, na emocijama, na mržnji, na netrpeljivosti; to shvatanje krvi, tla, ta geneza Srba iz srednjeg veka, to okupljanje Srba, ta pretenzija na rat do poslednjeg Srbina, do poslednje granice – to su karakteristike jedne nacističke utopije; to je razvilo užasnu neosetljivost kod ljudi“. Iako je potrebno skrenuti pažnju da je konkretno shvatanje krvi i tla retko među nacionalistima savremenog doba (premda je ono uvek u osnovi etnije), ovaj iskaz ilustruje emotivnu komponentu nacionalizma i značaj zajedničke kulture sećanja o kojoj govori Smit. Stoga je potrebno protiv nacionalizma boriti se „ne oružjem, nego argumentima, društvenom akcijom, ubeđivanjem, uveravanjem mlađih generacija da to nije pravo, da je šovinizam štetan po sopstveni narod“. Za drugog anacionalno orijentisanog ispitanika je značaj nacionalizma „još uvek vrlo jak, zato što se ta neka potreba za ideologijom koja je postojala pod komunizmom prenela i sad sve ono protiv čega je komunizam izgledalo da je bio, postaje jače; nacionalizam je alibi za nesposobne ljude, gde nisam uspeo zato što sam Srbin“. U tom smislu, treći ispitanik predlaže oslobađanje od nacionalizma po ugledu na nemački proces denacifikacije, koji bi u Srbiji bio „denacionalizacija“.

Ipak, nekolicina intelektualaca je suzdržana u generalnoj oceni značaja nacionalizma, pa jedan ispitanik anacionalnog opredeljenja smatra da je njegov značaj sve manji, a opet drugi umereno nacionalnog da je njegov značaj veći nego što se pretpostavlja. Treći ispitanik umerenog opredeljenja smatra da je kontekstualno uslovljen, jer je „kadšto najvažniji činilac koji treba uzeti u obzir, kadšto važan, ali ne i presudan, a dešava se i da njegov značaj nije naročit, pa

treba u svakom pojedinom istorijskom slučaju saznavati njegovo značenje i procenjivati njegov značaj“, pa se u tom kontekstu i treba procenjivati da li je pozitivan ili negativan, odnosno kakve su mu posledice po naciju. Ovakvo shvatanje koje uzima u obzir kontekst, nacionalizam tumači instrumentalno, kao sredstvo za postizanje nacionalnih ciljeva, što je definicija bliska Gelnerovom određenju nacionalizma kao „političkog principa koji zahteva podudarnost etničkih i političkih (državnih) granica“ (Bakić, 2006: 250). Jedini problem sa ovako postavljenim kontekstom jeste što se posledice konkretnog instrumentalnog delovanja mogu procenjivati tek sa istorijske distance, što je luksuz koji donosioci odluka nemaju.

Međunacionalni odnosi

Pojam *međunacionalnih odnosa* se među ispitanicima preovlađujuće tumači kao odnosi na nivou između nacionalnih grupa. U dva slučaja se govorilo o odnosima među državama (nacionalno i umereno orijentisani intelektualci). Takođe, u dva slučaja se govorilo o odnosima na nivou pojedinaca (ne grupa) kao polju u okviru koga treba definisati međunacionalno.

Poželjni međunacionalni odnosi za ispitanike intelektualce označavaju uglavnom međusobnu komunikaciju, poštovanje i saradnju. „Međusobno poznavanje, kulturna, privredna i politička saradnja, prijateljski odnosi na nivou pojedinaca, društvenih grupa, pa i samih etničkih zajednica“, te „poštovanje različitosti; otvorenost i radoznalost prema „drugima“; hrabrost da se suoči sa paradoksom multikulturalizma“, odnosno u suštini „da svaki građanin Srbije bude stvarno ravnopravni građanin sa svima ostalima, bez obzira na versku ili etničku pripadnost“ je stav koji deli najveći broj intelektualaca u ovom istraživanju. Nekolicina smatra da je u međunacionalnim odnosima bitan i reciprocitet (umereno orijentisani), čime se u povlašćen položaj stavljaju velike nacije.

U oceni trenutnog stanja međunacionalnih odnosa u Srbiji se javlja i nada da će proces evropskih integracija značajnije doprineti uređivanju pomenute društvene arene – „poželjni međunacionalni odnosi su verovatno ulazak u Evropsku uniju, gde granice postaju relativne i onda se bar smanjuje etnička distanca“. Ovakvo stanovište otkriva jedno idealizovano shvatanje svetle evropske budućnosti, zanemarujući priličnu dozu etničkog ekskluzivizma koje postoji u zemljama Evropske unije, a koje se posebno ističe u zemljama bivšeg socijalističkog bloka, ali sa prilivom migranata i u drugim zemljama Evropske unije⁴⁹ (Scheepers et al, 2002). Ipak, važno je stanovište jednog od ispitanika da su u osnovi međuljudski odnosi na niskom nivou, jer „Srbija jeste napravila niz koraka, ne bih to potcenjivao, čak su neki standardi skoro standardi Evrope danas, ali nedostaje nešto što bi se moglo nazvati osećanjem bratstva, opšte ljudske solidarnosti“.

Navedeno je nekoliko otežavajućih okolnosti za uspostavljanje takvih odnosa. Ispitanik nacionalnog usmerenja tvrdi da je „stvaranje i delovanje svetskih imperija“, poput Sjedinjenih Američkih Država, najveća prepreka. Drugi istog opredeljenja smatra da se idealni odnosi među nacijama nikada ne mogu postići, odnosno da „nikad to ne može da bude potpuno zadovoljavajuće iz prostog razloga što oni [pripadnici manjina, *prim.aut*] osećaju da će biti manjina“. Najveće prepreke dobrim međunacionalnim odnosima su nacionalizmi, po uverenju većine ispitanika. Nacionalizam se vidi kao uspešna manipulativna strategija, koju elite koriste kako bi prikrile i ostvarile svoje interese. Iako se ovakvom stanovištu može spočitati bliskost teorijama zavere, svakako se ne može u potpunosti eliminisati ovaj aspekt (zlo)upotrebe nacionalizma, o čemu je pisao i Mladen Lazić u svom objašnjavanju promene vrednosnih orijentacija klasa i procesa koji su vodili do smena dva društvena

⁴⁹ Dodatno, Francuska, iako zemlja sa visokom populacijom nacionalnih manjina nikada nije potpisala Okvirnu konvenciju Saveta Evrope o pravima manjina, što se možda može povezati sa izrazito građanskim shvatanjem nacije u ovoj državi, koje ne ostavlja prostora za manjinska prava.

sistema (Lazić, 2011). „Politički i ekonomski interesi nacionalnih elita se kriju iza nacionalnog interesa“, „nacionalističke ideologije mogu biti međusobno suprotstavljene, a političke elite neodgovorne“, „političke partije su sve zaigrale na tu nacionalnu kartu, njima nije važno kako će ko da shvati, nego koliko glasova dobijaju“. Ovakvo viđenje politike ne uzima u obzir uzuse funkcionisanja političkog polja u kome borba za vlast opravdava korišćenje različitih sredstava, ukoliko ne postoje spoljašnji regulatori koji bi nosioce tih borbi ograničili. U društvu koga odlikuje izražena partokratija (vidi Ilić, 2011b), mehanizmi kontrole vlasti, pa samim tim i političara nisu jaki i ostvaljaju širok prostor političkim elitama da se sa dostupnim sredstvima igraju onako kako nalaze da im je korisnije.

„Nacionalizmi su prepreka, pokušaj da se politički manipuliše nacionalnim osećajem, osećanjima i razvijanjima straha od drugog“, „mišljenje koje proizilazi iz nekih interesa, interesnih grupa kojima je bolji kaos, nekontrola, neprozirnost, netransparentnost“. Sve navedene izjave još jednom upućuju na odgovornost političke elite i bazično neshvatanje političkih principa (dolaska i ostanka na vlasti), ali i na distanciranost intelektualaca od te iste političke elite. Dodatno se navode slab obrazovni sistem i slabe institucije, to jest „nedostatak kredibiliteta institucija“ kao ključne prepreke, što govori u prilog nedostatku mehanizama kontrole vlasti, ali i slabljenju procesa regrutacije kvalitetnog podmlatka kako u političkoj, tako i intelektualnoj eliti (još jednom je u igri „nizak kvalitet intelektualnog materijala“, praćem niskim kvalitetom političkog). Podsetiću ovde na Burdijeovo gledište o nepoznavanju kolektivnih mehanizama političke i etičke subordinacije i precenjivanju slobode intelektualaca, kao faktoru koje je dovodio do situacije da intelektualci budu naivno saučesnici sila protiv kojih su mislili da se bore (Wacquant, 1989).

Ipak, sistem nije jedino polje kome se nalaze zamerke. Na širem polju društvene interakcije, „postoji strah ne samo od uticaja „drugog“ već i od iskoraka iz sopstvenog okruženja, koje nemilosrdno kažnjava 'izdajnike'“, kao i

„nedostatak društvene atmosfere neophodne za poverenje manjina prema većini“, što uslovljava da „nedovoljno pokazujemo ljudima zašto je jedinstvo u različitosti vrednost, a ne mana“. Jedan od anacionalno orijentisanih ispitanika ukazuje na „prototalitarne tendencije u korenu društva, pa tako i među manjinama, da sve ostane u rukama jednog ili dvojice političkih vođa“, čime se još jednom apostrofira kolektivizam i mesijanstvo. Ne samo Srbi, već i nacionalne manjine baštine kolektivni princip i traže vođu, koji onda svojim harizmatiskim delovanjem vrši nacionalnu homogenizaciju. Ovo gledište potpuno zanemaruje druge strukturne uslove u jednom društvu i zajednici, kao i društveno uslovljene kanale regrutacije i delovanja takvih pojedinaca i pridaje izuzetno veliki značaj delovanju jedinice, pa makar taj pojedinac i bio vođa mesijanskog kalibra. Takvo gledište je svojstveno mega-ideologiji liberalizma, koja nema mnogo jasno definisanih protagonista na srpskoj sceni, kako se čini na osnovu nalaza ovog istraživanja⁵⁰.

Ističe se da je značaj jakih institucija ključan za rešavanje svih „pitanja, jer sve kontigentnosti, sukobi i potencijalni sporovi moraju da se rešavaju kroz institucije sistema“, odnosno da se omogući „efikasno sprovođenje svojih zakona koji naravno uključuju i kolektivna prava manjina, jezik, veru i drugo“. Građenju takvih odnosa mora da doprinese i obrazovanje, gradeći bazu društva. „Sistem obrazovanja mora da insistira na tome da je odnos među različitostima u stvari prednost, a ne mana; važno je da postoji, ustrojenost društva i mehanizmi tako da savladavaju te tenzije“. Sumirajući sve, jedan od intelektualaca kaže da „treba više demokratije, više para, više slobode“.

⁵⁰ Većina ispitanika se može smestiti na skali između liberalizma i socijalizma, uz svega jednog ili eventualno dva intelektualca koji pokazuju jasno proliberalne stavove.

Jugoslavija i nacionalizam

Tokom retrospektivnog posmatranja odnosa u bivšoj Jugoslaviji i uzroka koji su doprineli njenom kraju, na videlo je isplivalo nekoliko dominantnih razloga u shvatanjima intelektualaca. Oni se međusobno svakako prepliću, ali im je zajedničko da nacionalizmu pripisuju instrumentalnu ulogu, jer je nacionalizam bio značajno i pogodno sredstvo u vremenu sveopšte krize socijalističkog društva. Tako se, nasuprot uglavnom dominantnom shvatanju nacije i nacionalnog identiteta među ispitanicima koje je zasnovano na etnosimbolizmu Entonija Smita, u slučaju Jugoslavije govori pre o političkom principu izjednačavanja nacionalnih i teritorijalnih granica u skladu sa Gelnerovim viđenjem nacionalizma. Imajući u vidu razmatranja teoretičara na našim prostorima, naročito tokom devedestih, koji su nacionalizam posmatrali kao snažnu silu koja je ključno doprinela razbijanju Jugoslavije (up. Stojanović, 1994; Vujačić, 2003), ovakav nalaz ukazuje na prevrednovanje dešavanja od strane intelektualaca nakon određene istorijske distance.

Najveći broj intelektualaca uzroke raspada Jugoslavije nalazi u dubokoj krizi kolektivizma socijalističkog tipa, klasnog kolektivizma. U potrazi za alternativom, nacionalizam je odgovarao kolektivnom duhu generacija odgajenih uz socijalističku ideologiju i predstavljao je jednostavnu i prijemčivu zamenu. „Ekstremni komunisti - ekstremni nacionalisti. Ti kolektivni identiteti su u ljubavi, mnogo se lakše prelazi iz jednog u drugi, nego da postanete individualiziran, sofisticiran, pluralista koji ima više afiniteta prema ovome ili onome... To je odgovor zašto neke, recimo, moralne inicijative nisu bile jače od ovih ratno-huškačkih“ tvrdi jedan od ispitanika. Slično ističe i drugi kome „nacionalizam nije bio pokretačka snaga, ali je on bio vrlo angažovan, došao je kao zabava ljudima, nudio kolektivizam koji njima nije klasa nego nacija. Obećavao im je lak prelaz i naravno imao je većinu u intelektualnom svetu“. Ovakvo gledište nije teorijski neutemeljeno i ima svoje sledbenike koji tvrde da „ljudi koriste iznova i uvežbano koncept nacije da bi dali smisao svom

socijalnom okruženju“ (Thompson, Fevre, 2001: 15). Kada je u pitanju prostor bivše Jugoslavije, stanovište ima i empirijsko utemeljenje u nalazima Dragomira Pantića o vrednosnim orijentacijama iz 1974, gde se ističe kolektivistička orijentisanost populacije u Srbiji⁵¹ (Pantić, 1977), koja ide u prilog tumačenju nacionalizma kao naslednika socijalističkog kolektivnog duha kolektivističkog duha i tradicionalizma, gde se kolektiv smatra bitnijim od pojedinca i gde pojedinac treba da služi kolektivu. O sličnom konceptu kalemljenja na tradicionalnu kulturu i svest, koja je bila pod snažnim uticajem kolektivizma, pisala je i Zagorka Golubović, ukazujući na nacionalističku ideologiju kao sredstvo legitimacije vlasti jugoslovenskih socijalističkih elita (Golubović, 1994), kao i Laslo Sekelj, koji govori o neuspehu individualizma, pored ostalih faktora raspada (Sekelj, 1994).

Za drugog ispitanika anacionalnog usmerenja, koji takođe vidi povezanost sa perzistenstnošću kolektivizma, ideološki i ekonomski interesi su bili pokretač raspada, a nacionalizam pakovanje i efikasan alat. Republike su poistovećene sa etnicitetom, a „dodajte tome četrdeset godina kolektivne pripadnosti jednoj ideologiji koja je nametana kao osnov identiteta; nacionalizam je po svojoj opštosti i jednostavnim i jasnim kriterijuma za pripadnost grupi bio najbolja zamena“. Ovaj stav u potpunosti dele i još tri ispitanika istog opredeljenja, od kojih jedan dodaje da „kriza komunističke ideologije i komunističke države nije proizvela demokratsku revoluciju, nego je proizvela nacionalističku revoluciju; zbog toga što je bio veoma mali demokratski potencijal, pa je onda nacionalizam u stvari postao ratni program“. Jednopartijski sistem je „onemogućavao razvoj jednog normalnog, poželjnog pluralizma, zato što je sve razlike gurao pod tepih, zato što je nametanjem slogana bratstva i jedinstva i od njega napravio svoju suprotnost i zato što je dozvolio po cenu ostanka na vlasti da komunisti zajašu nacionalističkog konja“.

⁵¹ Tada je 49% ispitanika iskazalo kolektivizam, dok je još 30% svrstano u mešoviti tip, a svega 21% među individualiste (Pantić, 1977: 323).

Nekoliko intelektualaca, pretežno ekonomisti, dominantne uzroke krvavog raspada Jugoslavije nalaze u političko-ekonomskom sistemu, koji nije mogao da kreira ekonomski rast. O ovim pojavama je pisao i Mladen Lazić u više svojih dela, kod koga je nemogućnost izlaska iz ekonomske krize u okvirima datog sistema dovela do cepanja jugoslovenske države po nacionalnim šavovima predvođenjem kolektivno-vlasničkom klasom koja je u tome nalazila svoj interes za konvertovanje političkog u ekonomski kapital (Lazić, 1999; Lazić 2011). Ekonomska kriza se prenela na druge aspekte društvenog života, pa su se i ekonomski problemi ispoljavali kao nacionalni/nacionalistički problemi. Jedan od ispitanika smatra da je nedostatak suštinskih reformi doveo do krize sa fatalnim posledicama: „Sve su bile takve reforme da ni jedna od njih nije postavila pitanje suštine sistema, pitanje svojine, i samoupravljanje i svojina i društvena svojina bili su aksiomi – nešto nedodirljivo“. Slično tvrdi i drugi: „Jedan kvazi-privredni sistem koji je bio malo tržišni, malo netržišni, koji je bio pod kapom samo jedne političke partije, stvorio je takve kanale međusobnih ekonomskih odnosa koji jednostavno nisu mogli međusobno da funkcionišu kao u zemljama koje nisu imale taj problem. I onda se problem nije razrešavao rešavanjem tih problema, nego su se oni posle ispoljavali na površini kao nacionalistički problemi. Znači da je Jugoslavija bila više ekonomski i jasnije definisana, da je taj socijalizam prihvatio više elemente tržišne privrede, logiku kapitala, svega onoga što sad kao pokušavamo da izvedemo, možda da je bilo mnogo više stranog kapitala u Jugoslaviji po toj osnovi, možda se neke stvari ne bi desile“. On dodaje i da je Ustav iz 1974. godine značajno unazadio društveno-politički sistem i zapalio nacionalizam kod Srba: „To odbijanje da se nekom političkom odlukom, jednog vođe, a naravno kroz razradu partijskih struktura, na neki način Srbija razbije na tri dela, da se time ona dovede u jedan neravnopravan, da ne kažem ponižavajući, odnos prema drugim delovima Jugoslavije. To je prema mom mišljenju bio jedan od ključnih događaja u novijoj istoriji i prema mom mišljenju potpuno nepotreban“. Ovakvo viđenje Ustava deli i ispitanik umerenog nacionalnog opredeljenja.

Sledeći razlog koji se navodi kao značajan faktor raspada jeste ponašanje, „neodgovorno ponašanje“ jugoslovenskih političkih, ali i intelektualnih elita u vremenu krize. Pa tako jedan od nacionalno orijektisanih ispitanika tvrdi da iako bez nacionalizma raspad ne bi bio moguć, „tu postoji jedna vrsta birokratskog partikularizma, jedna vrsta vrlo prizemnih što materijalnih, što političkih interesa raznih elita koje su kumovale tom raspadu, a koje su se nacionalizmom koristile u manipulativne svrhe“. Nacionalizam je i za jednog liberalno opredeljenog ispitanika okidač svega „pošto je zemlja bila nehomogena, koristeći nacionalističke mehanizme i preduzetništvo lidera, želju da budu prvi u svom malom selu“. A(nti)nacionali ispitanik glavni razlog raspada Jugoslavije pripisuje konkretno srpskoj eliti, koja nije pristajala na transformaciju Jugoslavije u konfederaciju, zanemarujući paralelno delovanje drugih nacionalnih nomenklatura: „Prvi je bio pokušaj recentralizacije Jugoslavije revizijom Ustava, u čemu se nije uspelo, a zatim se prešlo na program ujedinjenja svih Srba u jednu državu“.

Četvrti razlog raspada Jugoslavije se pronalazi u oblasti međunarodnih odnosa. Jedan od ispitanika smatra da je pored „srazmerne krivice zagrejanih nacionalizama na raznim stranama“, raspadu kumovalo i „nepoznavanje dobro ove sredine od svetske zajednice“, što ukazuje na precenjivanje značaja regiona za velike sile koje dominiraju svetskom zajednicom. Drugi pored „nedovršenosti i nedemokratske socijalističkih federacija istočne Evrope, prirode i uloge SKJ, te nacionalizma jugoslovenskih naroda“ navodi da je do raspada došlo zbog promene odnosa među velikim silama. Za jednog od ispitanika je nacionalizam predstavljao neophodan, ali ne i dovoljan uslov razbijanja SFRJ, u kojoj su se političke elite Srba i Hrvata borile za hegemoniju na nivou Jugoslavije. „U onom trenutku kada se raspao socijalizam i kada je rasturena dvopolna struktura međunarodnih odnosa, Jugoslavija je izgubila značaj za sile-pobednice II svetskog rata, pa se za nju više niko nije zalagao, dok je ojačana nanovo ujedinjena Nemačka krenula u osvetnički pohod protiv

država čiji je nastanak posle svetskih ratova bio podudaran sa slabljenjem, okupacijom i razbijanjem Nemačke“ ističe ovaj intelektualac, koji izbalansirano uzima u obzir i spoljno-politički kontekst i interese, kao i unutrašnje podele.

Samo su dva intelektualca – inače po stavovima na suprotstavljenim ideološkim stranama – u nacionalizmu videla jedini i ključni faktor raspada Jugoslavije. Jedan anacionalno orijentisan ispitanik tvrdi da je nacionalizam uzrokovao raspad „u celini“, jer „čim je nacionalno pitanje bilo dozvoljeno, moralo je doći do raspada“ koje je do tada sprečavao autoritarni režim držeći pod zabranom nacionalističke tendencije. Na drugoj strani, nacionalno opredeljeni ispitanik smatra da je nacionalizam bio u osnovi Jugoslavije: „Nacionalizam, u kolokvijalnom i više pežorativnom smislu, kao militantna ideologija manifestnog neprijatelja, predstavljao je temelj poslednjeg ustavnog ustrojstva SFRJ poznatog kao „brionska Jugoslavija“. Otvoreni sukob devedesetih je bio samo drugo agregatno stanje ustavnih borbi i sukoba od 1968. do 1992. godine“. Ovakvo preveliko pripisivanje značaja nacionalizmu, bez uzimanja u obzir drugih društvenih procesa, a na prvom mestu ekonomskih je krajnje neopravdano. Iako se jugoslovenska federacija zasnivala na nacionalnim granicama (ne u potpunosti), specifičnost njenog položaja na međunarodnoj sceni i posebnost društvenog sistema u odnosu na ostale zemlje socijalističkog bloka je itekako imala uticaja na krvava dešavanja u poslednjoj deceniji XX veka. Odsustvo spoljnog neprijatelja koji bi bio ozbiljnija pretnja nakon 1956. i formiranje Pokreta nesvrstanih je Jugoslaviji pružilo osnov za nešto slobodniji unutrašnji razvoj, koji je bio zasnovan na principima kvazitržišne privrede, te za otvorenost ka svetu. Iako su i druge federacije istočnog bloka bile ustrojene po principima nacionalnih republika, slom socijalizma u njima nije izazvao tako oštre sukobe kao što je to bio slučaj u Jugoslaviji. Na ovom mestu je potrebno uvesti i faktor političke i intelektualne elite, koja je svakako imala određenog uticaja na dešavanja tog perioda, a koja su odredila sudbinu Jugoslavije na bitno drugačiji način u odnosu na SSSR, premda je položaj Rusa kao dominantne

nacije bio prilično sličan položaju Srba u Jugoslaviji. Svakako da ovakvom razvoju nije nimalo pozitivno doprineo Ustav 1974. jer je izazvao jednu značajnu dozu resantimana među srpskom elitom, koja je nacionalni program stavila u prvi plan, kako bi povratila delove teritorije koji su tim Ustavom dobili suštinsku autonomiju. Sadejstvo svih ovih faktora, uz podršku stranih sila drugim nacijama u okviru Jugoslavije, o kojoj svedoči jedan od ispitanika, kreiralo je ratni koktel sa čijim posledicama se i danas suočavamo u obliku perzistentnosti nacionalne podele u samoj srpskoj naciji.

Pored opšteg razmatranja uzroka raspada Jugoslavije, intelektualci su govorili i o konkretnom momentu raspada, pokušavajući da objasne šta je bio povod za raspad. Većina ispitanika smatra da su tektonske promene na spoljopolitičkoj sceni odredile momenat raspada. „Spoljopolitički činilac bio je presudan: slom socijalizma, ujedinjenje Nemačke, rast njene snage i značaja i opadanje značaja i snage u prvom redu SSSR (Rusije), a zatim i Francuske, te Velike Britanije“ ističe jedan od ispitanika, a nadovezuje se drugi - „promenom bipolarne strukture sveta bivša Jugoslavija je prestala da bude toliko interesantna spoljnim faktorima“. Uz ove događaje, treći ispitanik pominje i propast puča u Moskvi 1991.

Navedeni momenti u spoljnoj politici su doveli do posledica na unutrašnjem planu - na prvom mestu do sloma Saveza komunista. Dva intelektualca povod i momenat raspada povezuju sa delovanjem političkih elita u dve (inače intelektualno najglasnije) republike u Jugoslaviji. Za jednog od nacionalno usmerenih ispitanika je ponašanje slovenačkog rukovodstva dalo prostor za događaje koji su kasnije usledili, jer „delovanje slovenačkog rukovodstva i njene teritorijalne odbrane je glavni detonator krvavog raspada“. S druge strane, jedan od anacionalno usmerenih povod nalazi u nerazumnosti režima u Srbiji na čelu sa Slobodanom Miloševićem, koga krivi za „neprihvatanje jednog razumnog ustavnog rearanžiranja prethodne savezne federalne države, jer je

moglo da se reši slično kao što je Sovjetski savez; ali je Srbija izričito odbila, odnosno ono rukovodstvo Slobodana Miloševića sa Srbijom je izričito odbilo“.

Intelektualci i Jugoslavija

Uloga intelektualaca u zbivanjima krajem osamdesetih i početkom devedesetih je nedvosmisleno velika za najveći broj ispitanika. Svega trojica intelektualaca su istakla da su intelektualci imali sporednu, iako vidljivu ulogu, te da su malo uticali na realna zbivanja, uprkos svom doprinosu u stvaranju atmosfere tokom ovog perioda.

Za razliku od svih ostalih, jedan od anacionalno usmerenih intelektualaca ističe da se pripisivanje ključne uloge intelektualcima može smatrati nekom vrstom „ego-tripa“, jer „jednostavno, u jednom trenutku kad se portal istorije otvorio i kad je na određenom prostoru sve postalo moguće, to se desilo spletom okolnosti, koje su prosto gurale na raspad, ali nisu morali dovesti do krvavog raspada“, te da odgovornost za takvo stanje snose i sami građani: „moramo da kažemo jednu stvar, niko nije u toj priči naivan, nije naivna ni većina građana koja je to podržala“. Ovako gledanje je izvestan način i opravdavanje intelektualaca, jer iako je njegovo stanovište o pogrešnosti pripisivanja ključne uloge intelektualcima tačno, ono skreće pažnju sa odgovornosti političkih elita koje su u savezu sa intelektualnim i kreirale podršku građana za nacionalni program.

Ostali ispitanici smatraju da su intelektualci imali važnu, a neki čak i presudnu ulogu u dešavanjima pomenutog perioda. Nekolicina uzima u obzir intelektualno delovanje na obe strane – nacionalističkoj i antinacionalističkoj. Tako jedan od ispitanika koji intelektualce doživljava kao društvenu elitu, ističe njihovu presudnu i negativnu i pozitivnu ulogu: „Oni su učestvovali i na jednoj i na drugoj strani. Vreme će pokazati, odnosno pokazaće se onda kad budu otvoreni tajni i policijski dosijei zašto je ko bio na jednoj strani, a možda je

trebalo da bude na dugoj strani. Verujem da je presudna uloga bila ovih udbinih intelektualaca, koji su se stavili u tim okolnostima u službu nečega što u stvari nije bilo osnovano ni racionalno“ barem iz njegove perspektive. Slično gledište ima i drugi ispitanik koji intelektualca vidi kao društveno odgovornog i aktivnog pojedinca, za koga su se intelektualci jasno podelili oko vizije budućnosti: „Nacionalistička struja je imala podršku partijskih i državnih struktura. Njihova uloga je bila bitna za sprovođenje Miloševićeve politike rata i destrukcije. Prodemokratske grupe su bile marginalizovane i pod represijom i nisu pronašle adekvatna sredstva da ostvare značajniji uticaj na javnost“. Posebno je kritičan treći koji smatra da su intelektualci oni koji se društveno angažuju, a ne samo kritikuju, za koga intelektualci tokom sukoba i „nisu bili intelektualci, u tome i jeste stvar; čak iako su bili intelektualci nisu se pokazali doslednim intelektualcima; a oni drugi... nisu bili dovoljno glasni uopšte“.

Ogromnu ulogu u kreiranju dešavanja vezanih za raspad Jugoslavije intelektualcima pripisuje i četvrti ispitanik, za koga su oni u tom periodu „apsolutno dobili svoju tradicionalnu ulogu i to u svim republikama bivše Jugoslavije, jer su postali prenosioci političkih ideja; svi vodeći intelektualci su stavljeni u službu ideološke propagande, kao nosioci nacionalističke propagande“. O sramnoj „izdaji intelektualaca“ govori još jedan ispitanik, dok drugi ide i dalje stavom da intelektualci imaju „ruke krvave do lakata“, jer su „intelektualci tada bili glavne trube kroz koje su se različiti nacionalizmi manifestovali; mnogo gluposti su izgovorili intelektualci i kvazi-intelektualci u to vreme i sebi su svašta dopuštali“. Treći se poziva na (ne)odgovornost intelektualaca prema sopstvenom etnosu koja mu je naštetila „podržavajući, između ostalog, potpuno neodgovorne političare, igrajući na žici između svog intelektualnog i političkog uticaja, a sami su govorili da i reč ubija“.

Intelektualna elita je u Srbiji aktivno učestvovala u pripremi nacionalnog programa, „u instaliranju Slobodana Miloševića i pružila mu je punu podršku za politiku koju je tada sprovodio, a brojni profesori, umetnici, pisci i drugi su

svojim autoritetom legitimisali Miloševićev projekat“. Ovakvo ponašanje inteligencije je kritikovao i Brdar, kod koga se javlja sumnja „da li je taj društveni sloj uopšte ozbiljan, ili i sada kao i ranije samo pragmatски pozira iz kratkoročnih političkih računa u odsustvu elementarne odgovornosti. Svoje skandalozno učešće u komunističkom eksperimentu krije ćutanjem o njemu, a sada učestvuje u nečemu što opet može da skonča u ponovljenom skandalu humanističke inteligencije“ (Brdar, 1992: 72). Ako se ima u vidu da intelektualci uvek formulišu neku vrstu tih nacionalnih programa, kako kaže jedan od njih: „na intelektualcima je da ne formulišu onu vrstu programa koji naprosto impliciraju nasilje, jer vi naprosto ne možete imati etnički čiste države, a da ne bude etničkog čišćenja“, ali naši intelektualci „nikako nisu mogli da se dogovore oko toga da li smo mi Palestinci ili smo Jevreji; a u suštini mnogo više ličimo na Palestince“.

Jedan od ispitanika smatra da su političarima bili potrebni intelektualci da podrže i legitimišu njihove „ratno-huškačke i šovinističke namere“, pa smo došli u situaciju da „je uverenje dobilo prevagu nad saznanjem i znanjima“, čime je dovedena u pitanje sama suština bivanja intelektualcem, jer su „u silnoj ljubavi prema sopstvenoj naciji i nacizmu prema sopstvenoj naciji pokazali nešto što je važno u priči oko intelektualaca“. A to što je važno jeste: „Problem naših intelektualaca je što su oni nastajali nekako u okrilju same države. Zato su bili državni intelektualci, oni su podržavali ono što je država nametala kao vrstu vrednosti, orijentaciju, državotvorno, nacionalno relevantno. Ta njihova pozicija ili status neautonomnosti u društvenom smislu je pomalo njihov hendikep u smislu autonomnog mišljenja ili neke samoodređenosti koja je bila politički relevantna i koja bi branila te intelektualne složenosti i identitet samog intelektualca kao ličnosti. Ja mislim da su naši intelektualci bili najviše sporni kao podstrekači rata u ovim okolnostima, jer su oni spadali u one koji su znali što je rat, a podržavali su političku oligarhiju da se rat održi, da je rat neizbežan“. Ovakvo shvatanje uloge intelektualaca, premda ima osnova,

propušta da uvidi da se i u drugim postsocijalističkim državama nastajanje a ni sprega između intelektualaca i političkih elita nije mnogo razlikovalo, iako se može reći da su u Jugoslaviji uživali nešto veće slobode.

Na kraju, izdvaja se tumačenje nacionalno orijetisanog ispitanika, za koga je ponašanje intelektualaca u Srbiji različito od ponašanja kolega u drugim republikama bivše Jugoslavije, a kojima zamera unutrašnju podelu: „U Srbiji se uporedo sa ratnim dejstvima razvio unutrašnji front po liniji nacionalno/antinacionalno, tj anacionalno, što nije bio slučaj ni u jednoj bivšoj jugoslovenskoj republici. To je bila posledica višedecenijskog gubljenja identiteta kod Srba, što smo već pomenuli. Politički gledano prevagu su odneli anacionalisti“ vajka se ovaj intelektualac, svedočeci još jednom o nacionalnim podelama kao ključnim podelama u srpskoj intelektualnoj eliti, ali pri tome zanemarujući da i u drugim nacionalnim elitama nije postojala apsolutna homogenost (setimo se samo Ugrešić i Drakulić).

Prilikom pokušaja da se izvrši imenovanje konkretnih intelektualaca koji su bili predvodnici napred navedenih delovanja i u nacionalističkom i antinacionalističkom pravcu, uočljivo je pominjanje ograničenog broja intelektualaca, odnosno dominantan uticaj dve ključne ličnosti intelektualne scene: Dobrice Ćosića i Latinke Perović. Uočljivo je da su manje više ista imena navođena i prilikom ocene uticajnih intelektualaca u dvadeset prvom veku, što ukazuje na odsustvo promena u intelektualnoj sferi. Pri tome, treba istaći da se Dobrica Ćosić češće ističe kao lider nacionalne/nacionalističke struje, uz druge istaknute ličnosti, pretežno članove Srpske akademije nauka i umetnosti, kao što su Antonije Isaković, Matija Bečković, Mihajlo Marković, uz Branu Crnčevića koji se još nešto češće navodi u okviru ove struje. Uz Latiniku Perović, koja predvodi drugu struju a(nti)nacionalno nastrojenih intelektualaca, pominju se još i Vesna Pešić, Nebojša Popov, Vladimir Goati, Vojin Dimitrijević, Ivan Đurić, Dragoljub Mićunović i ostali pripadnici Beogradskog kruga. Zanimljivu opasku o leglu angažovanih intelektualaca je izneo jedan od anacionalno

usmerenih ispitanika, za koga je „Institut društvenih nauka bio pravi inkubator intelektualne javne političke scene; iz tog gnezda su se izlegle gotovo sve političke vođe“. Opstajanje ova dva intelektualca na sceni najuticajnijih govori o sporim promenama na čelu srpske intelektualne elite sa jedne strane, ali i o važnosti (para)političkog delovanja, koje je svojstveno ovim dvema ličnostima. Obe se smatraju ideolozima dve Srbije i okupljale su oko sebe sledbenike koji su težili da politički artikulišu njihove ideje. I sami su se okušali u politici, ali se ipak ne ože reći da su politikom dominantno obeleženi, već se i dalje doživljavaju kao intelektualne zvezde srpske scene u vreme kada je ovo siztraživanje rađeno. Verujem da bi u ovom momentu nalazi bili drugačiji, ne smao zbog smrti Dobrice Ćosića, već i zbog drugačije konfiguracije političke scene u Srbiji.

Ocena većine intelektualaca je da personalnih promena na intelektualnoj sceni nema u značajnijem obimu, sem što je generalno intelektualni uticaj u padu i da „poslednju reč ipak nose politički angažovani ljudi“ (usko shvaćeno kao politička elita). Delovanje intelektualaca je nešto umerenije, jer „retorika nije u toj meri zapaljiva, izjave su opreznije, a uticaj je svakako manji“, što je uticaj peto-oktobarskih promena, konsolidacije društva i odmrzavanja procesa tranzicije koje je doprinelo izvesnom rastu standarda. Jedan od ispitanika ističe da će se „teško ponoviti uticaj generacije koja se okupljala oko Dobrice Ćosića; splet okolnosti je bio takav da je njemu i njegovom krugu dao ogroman uticaj i moć“, sa čime se slaže i drugi koji tvrdi da i Srpska akademija nauka i umetnosti gubi polako nacionalistički predznak, jer „dok je Dejan Medaković bio predsednik Akademije, to je bila ta Miloševićeva grupa, Hajdin to nije; on je verovatno nacionalista u nekom smislu, ali ne ideolog i antikomunista i tako dalje, tako da oni više nemaju tu dominantnu ulogu, ali ta ideologija je ostala, ona je samo sad ublažena“. Padu uloge intelektualaca doprinosi i „liberalizacija i estradizacija medija“, kao i „činjenica da su oni okrenuti (profesionalnoj) politici više nego javnosti“. Umesto intelektualnog uticaja, danas je na delu uticaj novca, jer

„danas moć vezujemo za imati, a ne biti; intelektualci deluju kao budale, kao nekakve vrane zloslutnice; intelektualci su faktički u okviru tog srednjeg sloja strašno degradirani i oni u ovom trenutku nisu ta snaga koja može da pomera stvari i promene, a dok se to ne dogodi promena neće biti“. Premda je u zborniku Razaranje društva (Lazić et al, 1994), ovakvo gledište o položaju srednjeg sloja i inteligencije opovrgnuto, a naročito imajući u vidu delatni potencijal srednjeg sloja tokom protesta devedesetih godina, pitanje je koliko se ista matrica može ponoviti danas, kada i sam Lazić ukazuje da srednji sloj odlikuje znatno slabije podržavanje liberalnih vrednosti u oblasti ekonomske regulacije, te podržavanje redistributivne uloge države (Lazić, 2011a: 253).

Jedan od ispitanika vidi i neku nadu u grupi mlađih intelektualaca koji „ne beže od javnog sučeljavanja stavova“, ali za koje mediji nisu otvoreni. Ipak, među intelektualcima preovladava stav da, poredeći način i obim uticaja intelektualaca danas u odnosu na pre 15-20 godina, ipak „iste matrice postoje i dalje; i mislim da su u jednom i u drugom bloku i dalje isti ljudi najuticajniji; mislim da se tu možda pojavljuju još neki mlađi ljudi, ali manje više se to nije bitno promenilo“.

Opstajanje dve ličnosti na čelu intelektualnih struja u Srbiji koje su prepoznate kao ključne „ideološke matice“ i nakon promena 2000. godine je zanimljiv fenomen kojem bi trebalo posvetiti dodatnu pažnju. Zašto do promena na vrhu ovih struja dolazi sporo i u čemu se ogleda toliki značaj uticaja pomenutih ličnosti svakako može biti zanimljiv predmet nekog budućeg istraživanja srpske intelektualne scene.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Za njega su intelektualci „'obični' u smislu da su zaista deo kulturnog pejzaža svih kompleksnih društava, obični u smislu da implementacija aktivnosti karakterističnih za intelektualce ne bi trebalo da se posmatra kao posebno herojska niti kao posebno teška ili posebno glamurozna ili čak i posebno važna; važna da, ali ne posebno.“

Collini, 2002: 222

Pitanje intelektualnog uticaja je jedno o ključnih pitanja sociologije intelektualaca, često samorazumljivo i opšte prihvaćeno, ali ipak nedovoljno potkrepljeno. U tom smislu, ni ovaj rad nije uspeo da ponudi značajnije uvide, jer se nije mogao preciznije utvrditi značaj i uticaj intelektualaca u Srbiji tokom prve decenije XX veka, iako je to bila jedna od namera autorke. Nesumnjivo je da su oni nastojali da utiču na javne delatnike, pa i na samu javnost svojim nastupima, ali još uvek nije kreirana tehnika koja bi omogućila da se njihov uticaj u javnosti i pouzdano izmeri. Svakako je vredno pažnje Poznerovo pitanje da li intelektualci utiču na publiku, ili publika bira intelektualce na osnovu nekih svojih strukturno uslovljenih preferencija (Posner, 2001). U nedostatku odgovora na ovo pitanje, pripisala sam intelektualcima izvesnu mogućnost uticaja na osnovu njihovog delovanja u javnosti. Imajući u vidu učestalost pojavljivanja medijski najistaknutijih intelektualaca u posmatranom periodu od 2003 do 2009. godine, iskazanu kroz 68.036 nastupa, postoje osnovane indicije da uticaj nije beznačajan i da zahteva dalju analizu. Prethodno iznete teorijske pretpostavke intelektualnog poimanja i delovanja koje ukazuju na pad intelektualca i njegovo povlačenje u sopstvene „kule od slonovače“ se ovim podacima opovrgavaju i daje se novi podsticaj traganju za intelektualcima i

uopšte sociologiji intelektualaca, ne ulazeći u pitanje da li je ostajanje na sceni od šireg društveno-političkog značaja ili nije.

Ipak, ukoliko se uzmu u obzir svedočenja samih intelektualaca izneta u ovom radu kroz analizu podataka dobijenih tokom istraživanja, uočljivo je da većina ispitanika smatra da uticaj intelektualaca opada u savremenom svetu. Pri tome se mora uzeti u obzir kontekst istraživanja, koje je rađeno tokom 2010. godine. Pomenuta samopercepcija ima osnova u postmoderni, kao izgleda još uvek dominantnoj paradigmi krajem prve decenije XXI veka, i ponavlja opšte mesto da je tradicionalna uloga intelektualaca u nestajanju, jer je diferencijacija znanja i poslova dovela do gubljenja potrebe za intelektualcem kao generatorom idejne sinteze, odnosno kreatorom društveno-integrativne misli i pogleda na svet, o kojima je govorio Milić. Intelektualci ispoljavaju izraženu skepsu prema svojoj volji i mogućnostima za angažovanje u stvarima od opšteg interesa, ukidajući tako suštinu intelektualca koja se ovde ne može odvojiti od društvenog angažmana, a koju i sami intelektualci ne odvajaju na takav način, jer govore o angažmanu kao suštinskoj karakteristici intelektualca. Pa odakle onda takav gotovo nihilistički stav među intelektualcima? Opšta apatija i pasivnost intelektualaca je posledica dugotrajnog kriznog perioda „čekanja kapitalizma“ o kome govori Mladen Lazić (Lazić, 2011a), a koji je savršeno ilustrovaio Jovan Ćirilov svojim komentarom o 6-7 država za njegovih 80 godina života. Dodatno treba istaći da je period od neke dve decenije nakon pada Berlinskog zida oslabio oštricu intelektualaca, čija zvezda sija najjače tokom perioda krize. U ovom periodu, Bakić uočava da je strah od levice nestao, što je oslabilo alternativne pokrete i misao (Bakić, 2015: 57). Stekla se izvesna sigurnost da je kapitalizam nadjačao svog protivnika i time obezbedio istorijsku pobeđu kao što ilustruje Fukujama u paradigmi o kraju istorije (Fukujama, 1997).

Kao što je navedeno, lament nad propašću intelektualca ima u osnovi Sartra kao ideal intelektualne odgovornosti i angažovanja. Posebno je uočljiv ovakav stav u radovima domaćih teoretičara (Šušnjić, Trkulja, Golubović, Vidović, itd), za

koje komercijalizacija intelektualnog života i izdaja moralnih vrednosti (kako god se one definisale) predstavlja kraj intelektualca. Intelektualci koji su intervjuisani za potrebe ove studije gaje slično idealističko viđenje intelektualca. Ipak, oni su svesni njegovih ograničenja i primamljivosti političkog života i privilegija pozicija blizine moći, iako iz njihovih reči projevava neshvatanje principa politike. Oni najčešće osuđuju povodljivost srpskih intelektualaca, kritikujući pomodarstvo, koketiranje sa vlašću i nekritičnost koja je svesna ili nesvesna manifestacija zagovaranja sopstvenih partikularnih interesa. Intelektualci ne uočavaju društvenu uslovljenost znanja, o kojoj je detaljno pisao Manhajm, zalažući se da se sve mora posmatrati u okviru svog konteksta, jer ne postoje apsolutni kriterijumi niti *Istine*. Nisu sledbenici ni refleksivnog pravca u sociologiji/filozofiji znanja, jer ne prate ni uticajnog filozofa Mišela Fukoa, koji smatra da je intelektualac agent sistema moći, niti Burdijea koji intelektualce vidi kao dominirani sloj dominantne klase. Stoga se može zaključiti da srpski intelektualci najviše naginju Saidovom i Bendinom tumačenju uloge intelektualca, ali nisu isto toliko spremni da se sa posledicama takve uloge u društvenom životu suoče. Ipak, realnije je stanovište Nikole Miloševića koje iznosi Žunić, a koji tvrdi da srpski intelektualci nisu mogli da *presudno* utiču ni na šta, već su bili samo pokriće za odluke koje bi bile i bez njih donesene (Žunić, 1999).

Profesionalizacija i masovnost inteligencije, o kojoj intelektualci govore češće nego o intelektualcu, proizvodi prostor za delovanje „niskog kvaliteta intelektualnog materijala“, kako je to jedan od ispitanika etiketirao. U ovom pogledu, intelektualci kritički gledaju na svoju branšu, i naglašavaju sistemsku nedoraslost srpskih institucija koje su propusne za različite kategorije intelektualaca bez obzira na njihovu izvrsnost. S druge strane, intelektualci gaje i jedno manhajmovsko gledište, po kome bi intelektualci trebalo da ponude nove sinteze, da pruže refleksivno promišljanje prostora u kome žive i da se angažuju u nekom obliku javne sociologije o kojoj je govorio Baravoj, tako što će

menjati stanje u profesionalnoj i društvenoj zajednici u meri u kojoj je to u njihovoj moći. Kritički se promišlja i politička angažovanost, kao i građanski aktivizam u nevladinom sektoru, jer se oba doživljavaju kao interesne zone koje zahtevaju instrumetalizovano (nasuprot idealno-tipskom etičkom) delanju.

Međutim, takvom intelektualnom nastojanju na putu stoje objektivni društveni uslovi koji u Srbiji deluju na izuzetno nepovoljan način, a za koje intelektualci ne vide rešenje u svojim rukama, niti se smatraju pozvanim da ga lično menjaju⁵². Sa ekonomske, ali ne samo ekonomske tačke gledišta, siromaštvo društva se vidi kao ogromna prepreka intelektualnom angažmanu. Ova činjenica nije iznenađujuća, jer se intelektualna delatnost i povezuje sa modernom kao periodom u kome se veći broj građana stekao mogućnosti i *privilegije* bavljenja intelektualnim radom. Kako je Čomski istakao (Chomsky, 1967), političke slobode, pristup informacijama i sloboda izražavanja, kao i nadasve dokolica su oni faktori koji obezbeđuju preduslove za intelektualni rad. Imajući u vidu siromaštvo i partijsku kontrolu, kao i konstataciju da intelektualci koji ne prate „mainstream“ tokove ne mogu dopreti do šire javnosti, da se zaključiti da u su Srbiji uslovi za intelektualni rad zaista otežani. S druge strane, Brdar je, na primer, ukazao da se „obnovljeni teorijsko-saznajni problem više ne može reflektovati u dokolici, nego u egzistencijalnoj muci, na ivici očaja. Drugim rečima, kako je intelektualac još uvek moguć, ili šta mu je činiti? Kriza mišljenja nije tek kriza nekog stanovišta, nego je kriza jednog sveta koji je dostigao određen stepen mišljenja“ (Brdar, 2005: 13). Ove reči ukazuju zaista na jednu duboku krizu, ne samo društvenog sistema, već i mega-ideologija o kojima je Brdar pisao. Nedostatak bilo kakvog iskoraka iz postojećih teorijskih okvira, ušančenost u postojećem stepenu mišljenja, bez pravljenja novih teorijskih sinteza nije samo odlika domaće intelektualne

⁵² Iako nije relevantno za ovaj rad, istakla bih da je jedna kratka anketa koju sam sprovela među uglednim nemačkim intelektualcima na jednoj konferenciji u Berlinu pokazala da su oni skloni političkom angažmanu u situacijama koje opisuju kao kritične za državu, što je kod srpskih intelektualaca marginalno prisutno.

zajednice, već i globalne⁵³. Kriza sistema, prisutna već 7 godina još nije dovela do formulisanja nove ideološke paradigme, koja bi se prihvatila kao realna alternativa postojećoj, i na teorijskom i na praktičnom društvenom planu.

Ukoliko na iznetu analizu dodamo još i tendenciju da se u Srbiji ne vodi skoro nikakav javni dijalog, te da se kao najugledniji intelektualci identifikuju ista lica koja deluju već pola veka (Ćosić, Perović), izgleda da intelektualci nemaju želje ni volje da čine bilo kakve iskorake iz trenutne situacije koja je po njihovom svedočenju teška. Stav intelektualaca bi mogao da ukaže pomalo na nedostatak hrabrosti, kada bi se zanemarila činjenica da je veliki broj intelektualaca zaista i bio angažovan, po svojoj oceni bez većeg uspeha, ali i bez veće žrtve.

Refleksije intelektualaca na dešavanja tokom osamdesetih i devedesetih su ukazale na stav da se nacionalizam doživljava instrumentalno, gelnerovski, kao sredstvo za kreiranje nacionalne države, te kao pogodno polje za kolektivizam (socijalizma) koji nikad nije prestao da se neguje u Srbiji, a i šire u Jugoslaviji, na šta je ukazao Pantić u svom ispitivanju stavova (Pantić, 1977). O ovim dešavanjima i uzrocima jugoslovenskog raspada je zaista mnogo pisano (Popov, 2002; Jović, 2003; Bakić, 2011; Woodward, 1995) i kompleksnost dešavanja je sagledavana sa različitih strana, pri čemu nipošto uloga elita (kako političkih tako i intelektualnih) nije marginalna. Intelektualci u ovoj studiji su se dominantno opredeljivali za krizu klasnog kolektivizma kao primarni razlog raspada, slede ekonomski problemi koji su svoj ventil našli u obliku nacionalnih/nacionalističkih problema. Ne zanemaruje se pri tome ni spoljno-politički kontekst, koji je ključno uticao na momenat raspada, a i na jačinu sukoba.

U percepcijama intelektualca je nacionalno od velikog značaja i nakon promena 2000. godine. Nacionalno se ocenjuje kao prisutno u javnosti, u diskursu, a i

⁵³ Ovaj nedostatak novih teorijskih sinteza i u globalnoj zajednici, među intelektualcima koje ne odlikuje siromaštvo, ukazuje da je Brdar bio pre u pravi, tvrdeći da se nove paradigme stvaraju na ivici očaja, pre nego u dokolici finansijski obezbeđenog života.

dominantne podele intelektualaca idu linijom nacionalnog. U radu je bilo reči o različitim pridevima koje se pripisuju ovim strujama, da podsetim to su podele na autonomnu vs. heteronomnu intelektualnu elitu, zagovornike etnije/nacionaliste vs. mondijaliste/globaliste, prvu vs. drugu Srbiju, tradicionaliste vs. evropejce. Ističe se prenaplašenost nacionalnog identiteta, koji samo prati prenaplašenost nacionalog u društvu prve decenije XXI veka. ovakav nalaz nije iznenađujući, uzevši u obzir da je odnos prema nacionalizmu, a ne prema kapitalizmu, postao „osnovna osa ideološkog prosuđivanja nečijeg ideološko-političkog položaja“, što je „jedan od razloga pometnje u ideološko-političkom prosuđivanju građana Srbije tokom 1990-ih“ (Bakić, 2015: 64).

Najzanimljiviji nalaz u ovom radu je nalaz o krizi vrednosti, kao veoma značajnom faktoru koji deluje na apatiju i neangažovanost intelektualaca. O ovome svedoče i nalazi Mladena Lazića, koji je pokazao da na vrednosnom planu sve klase (uključujući vladajuću i srednju) karakteriše vrednosna nekonzistencija, u vidu naglašenog prisustva etatičko-distributivnih vrednosti, što otežava proces konsolidovanja novog institucionalnog i normativnog (tržišnog i pluralističkog) poretka u Srbiji (Lazić, 2011a). Napredak neoliberalnog koncepta i nedostatak alternative koji je bio vidljiv do društveno-ekonomske krize 2008. godine (a i nekoliko godina nakon njenog početka), pogodovao je širenju paradigme pada intelektualca i slabljenju važnosti intelektualnog polja uopšte⁵⁴. Intelektualac nije više bio potreban krajem XX i početkom XXI veka, jer je delovalo da je Fukujamina paradigma o „kraju istorije“ odnela pobedu i da nema prostora da se misle alternativni oblici društvenog poretka. Međutim, trenutno smo svedoci planetarne popularnosti Tome Piketija (Piketty), a koji je došao u trenutku duboke krize i ponudio neke alternativne nacрте ekonomije. Pored toga, svedoci smo i aktiviranja *Intelektualaca* u slučaju grčke krize, što sve ide u prilog Darendorfovoj tezi da su

⁵⁴ Zanimljivo bi bilo analizirati društva koja nisu prihvatila u potpunosti neoliberalnu kapitalističku ideologiju, te uporediti status, položaj i delovanje intelektualaca takvih društava sa tipičnim reprezentima društava razvijenog kapitalizma.

intelektualci značajni akteri samo u doba *kušnje*. Uočljivo odsustvo linija podele po linijama mega-ideologija još jednom svedoči u prilog krizi ovih paradigmi. Levica ne nudi nikakvu alternativu, marginalizovana je i po svom delanju i po značaju čak i na onim mestima gde je uspela da prigrabi vlast na krilima društveno-ekonomske krize (Grčka), jer ne nudi realnu alternativu, drugačiju paradigmu, već je zarobljena u globalnim kretanjima u kojima kapitalizam još uvek suvereno dominira i kreće se u zadatim okvirima. Ipak, ovi primeri još uvek ne ukazuju da se nalazimo na putu koji će formulisati neku novu društveno-integrativnu misao i pogled na svet. Stoga se u Srbiji podele i dalje vuku linijama nacionalnog, jer se u nedostatku realne alternative krajem prve decenije XXI veka, a uz prisustvo nacionalne retorike koja se bavi nerešenim pitanjem Kosova, diskurs koji prati linije nacionalnog vs. evropskog nameće kao jedini koja ima šta da ponudi. Pitanje je zaista da li se to može reći i za ovaj sadašnji trenutak⁵⁵, ali je takvo stanje evidentno zabeleženo 2010. kada je istraživanje prikazano u ovoj studiji i rađeno. Intelektualna misao nije još našla načina da iskorači iz zadatih okvira, i još uvek se vrti u polju iste dogme, sa manjim ili većim varijacijama.

⁵⁵ U istraživanju medijskog sadržaja za potrebe analize stavova koje su intelektualci imali prema nacionalnom i Drugom, a u kontekstu ključnim post-petookotobarskih događaja vezanih za Kosovo, došla sam do nalaza da je potpisivanje Briselskog sporazuma 2013. imalo izuzetno mali odjek u javnosti među intelektualcima, što upućuje na normalizaciju diskursa i eventualno i konačno slabljenje nacionalne ideologije kao dominantne ideologije u srpskom društvu.

LITERATURA

- Acton, E. (2003) „Revolutionaries and dissidents: The role of the Russian intellectual in the downfall of Tsarism and Communism“ in Jenings J. and Kemp-Welch A. (ed), *Intellectuals in Politics: From the Dreyfus Affair to Salman Rushdie*, New York: Routledge, p. 149-168
- Anderson, B. (1998) *Nacija : zamišljena zajednica*, Beograd: Plato
- Antonić, S. (2003) „Misionarska inteligencija u današnjoj Srbiji“, u Trkulja, J. (ur), *Intelektualci u tranziciji*, Kikinda: SO Kikinda, NB Jovan Popović, str. 223-235
- Aron, R. (2009) *The Opium of Intellectuals*, Transaction Publishers: News Brunswick
- Arsić Ivkov, M. (2003) „Intelektualci – prepreka stvarnim promenama u Srbiji“, u Trkulja, J. (ur), *Intelektualci u tranziciji*, Kikinda: SO Kikinda, NB Jovan Popović, str. 363-367
- Baert, P. (2011) “The power struggle of French intellectuals at the end of the Second World War: A study in the sociology of ideas”, *European Journal of Social Theory*, Vol.14, no. 4, p. 415-435
- Baert, P. and Shipman, A. (2011) „Transforming the intellectual“ in: Rubio, F.D. and Baert, P. (eds), *The Politics of Knowledge*. Abingdon: Routledge, p. 179-204
- Bakić, J. (2006) „Teorijsko-istraživački pristupi etničkoj vezanosti (ethnicity), nacionalizmu i naciji“, *Sociologija*, Vol. XLV, No. 3, str. 231-264
- Bakić, J. (2011) *Jugoslavija – Razaranje i njegovi tumači*, Beograd: Službeni glasnik

- Bakić, J. (2015) „Levica i desnica: pokušaj teorijskog određenja i iskustvene primene na slučaju Srbije (1990-2014)“, *Sociologija*, Vol. LVII, No. 1, str. 46-71
- Bauman, Z. (1989) *Legislator and Interpreters: On modernity, post-modernity and intellectuals*, Cambridge: Polity Press
- Bellamy, R. (2003) „The intellectual as social critic: Antonio Gramsci and Michael Walzer“ in Jennings J. Kemp-Welch A. (ed), *Intellectuals in Politics: From the Dreyfus Affair to Salman Rushdie*, New York: Routledge, p. 25-44
- Benda, Ž. (1996) *Izdaja intelektualaca*, Beograd: Socijalna misao
- Bernik, I. (1999) „From imagined to actually existing democracy: Intellectuals in Slovenia“, u Bozoki, A. (ed), *Intellectuals and Politics in Central Europe*, Budapest: CEU Press, str. 101-118
- Bettencourt Pires, M.L. (2009) „Public intellectuals – past, present and future“, *Comunicação & Cultura*, no. 7, p. 115-130
- Birešev, A. (2014) *Orionov vodič – otkrivanje dominacije u sociologiji Pjera Burdijea*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju
- Boswell, T.E, Kiser, E.V. and Baker, K. A. (1999) „Recent Developments in Marxist Theories of Ideology“, *Critical Sociology*, vol. 25, no. 2/3, p. 358-383
- Bourdieu, P. (1988) *Homo Academicus*, Cambridge: Polity Press
- Boyer, D. and Lomnitz, C. (2005) „Intellectuals and Nationalism: Anthropological Engagements“, *The Annual Review of Anthropology*, no. 34, p. 105-120

- Bradatan C. and Oushakine S. (eds) (2010) *In Marx's Shadow: Knowledge, Power and Intellectuals in Eastern Europe and Russia*, Plymouth: Lexington Books
- Branković, S. (1993) „Levica i desnica u političkom prostoru Srbije“, *Sociologija*, Vol. XXXV, no. 3, str. 419–424.
- Brdar M. (1992) „Megaideologije i problem sinteze: ka kritičkoj revalorizaciji društveno naučnih paradigmi“, *Theoria*, vol. XXXIV, br. 1, str. 69-96
- Brdar, M. (2005) „Smisao i funkcija Manhajmove sociologije znanja: novo tumačenje“, *Sociološki pregled*, Vol. XXXIX, no. 1, str. 3-33
- Brym, R.J. (2015) *Sociology of Intellectuals*, <http://projects.chass.utoronto.ca/brym/intellectuals.pdf>, pristupljeno 27.01.2015.
- Burawoy M. (2005) „For Public Sociology: 2004 Presidential Address“, *American Sociological Review*, vol 70, p. 4–28
- Burdije, P. (1970) „Intelektualno polje i stvaralačka zamisao“, *Kultura*, br. 10: 74-107
- Burhnam, J. *The Managerial Revolution*, <http://m.friendfeed-media.com/67452869814e7a27621eb13a7cf31ec8864a8cca>, pristupljeno 10.06.2015.
- Chomsky, N. (1967) „The Responsibility of Intellectuals“, *The New York Review of Books*, <http://www.chomsky.info/articles/19670223.htm>, pristupljeno 19.02.2014.
- Collini, S. (2002) „Every Fruit-juice Drinker, Nudist, Sandal-wearer...: Intellectuals as Other People“, in Small, H. (ed), *The Public Intellectual*, Oxford: Blackwell Publishing

- Collini, S. (2006) *Absent Minds: Intellectuals in Britain*, Oxford, Oxford University Press
- Connell, R. and Crawford, J. (2007) „Mapping the intellectual labour process“, *Journal of Sociology*, The Australian Sociological Association, vol. 43, no. 2, p. 187-205
- Cvetković, V. (2003) „Kad sveci mešetare“, u Trkulja, J. (ur), *Intelektualci u tranziciji*, Kikinda: SO Kikinda, NB Jovan Popović, str. 237-252
- Čudić, P. (2003) „Tranzicija i intelektualci ili maskenbal u Elemiru“, u Trkulja, J. (ur), *Intelektualci u tranziciji*, Kikinda: SO Kikinda, NB Jovan Popović, str. 379-383
- Ćirilov, J. (2003) „Biti zreo – to je sve“, u Trkulja, J. (ur), *Intelektualci u tranziciji*, Kikinda: SO Kikinda, NB Jovan Popović, str. 193-197
- Darendorf, R. (2008) *Iskušenja neslobode: intelektualci u doba kušnje*, Zagreb: Prometej
- Davis, K. and More, D. (1944) “Some principles of stratification“, *American Sociological Review*, Vol. 10, p. 242-249
- Dimitrijević, N. (1999) „Words and Death: Serbian Nationalist Intellectuals“, u Bozoki, A. (ed), *Intellectuals and Politics in Central Europe*, Budapest: CEU Press, str. 119-150
- Dragović – Soso, J. (2004) ‘Spasioci nacije’ – *Intelektualna opozicija Srbije i ožvoljavanje nacionalizma*, Beograd: Fabrika knjiga
- Drake, D. (2002) *Intellectuals and Politics in Post-War France*, New York: Palgrave
- Drakulić, S. (2003) „Intelektualci kao loši momci“, *Sarajevske sveske* br.04, <http://www.sveske.ba/en/content/intelektualci-kao-losi-momci>, pristupljeno 25.01.2015.

- Đerić, G. (2007) „O čemu govorimo kada ćutimo i o čemu ćutimo kada govorimo? – Polazne pretpostavke za antropologiju ćutanja o najbližoj prošlosti“, *Filozofija i društvo*, vol. XVIII, br. 3, str. 43-57
- Dorđević, M (2003) „Mala varijacija na temu ‘intelektualci i rat’“, *Sarajevske sveske* br.04, <http://www.sveske.ba/en/content/mala-varijacija-na-temu-intelektualci-i-rat>, pristupljeno 25.01.2015.
- Feng, C. (2005) „The Death of the Concerned Intellectual?“, *Portal Journal of Multidisciplinary International Studies* Vol. 2, No. 2, p. 1-16
- Flewers, P. (2004) *Socialism and the Intelligentsia*, <https://www.marxists.org/history/etol/revhist/supplem/machajsk.html>, pristupljeno 12.06.2015.
- Flyvbjerg, B. (2006) „Five Misunderstandings About Case-Study Research“, *Qualitative Inquiry*, vol. 12, no. 2, p. 219-245
- Foucault, M. (1994) *Znanje i moć*, Zagreb: Globus
- Fuko, M. (2011) „Razgovori sa Fukom“, u *Mišel Fuko i analitika moći*, Beograd: Centar za kvir studije
- Fuller, S. (2003) „The critique of intellectuals in a time of pragmatist captivity“, *History of the Human Sciences*, vol. 16, no. 4, p. 19–38
- Fuller, S. (2005) *The Intellectual*, Cambridge: Icon Books
- Fuller, S. (2009) *The sociology of intellectual life: The career of the mind in and around the academy*, London: SAGE Publications
- Galbraith, J.K. (2007) *The New Industrial State*, Princeton and Oxford: Princeton University Press

- Gapova, E. (2010) „Anxious Intellectuals: Framing the Nation as Class in Belarus“ in Bradatan C. and Oushakine S. (eds) *In Marx's Shadow: Knowledge, Power and Intellectuals in Eastern Europe and Russia*, Plymouth: Lexington Books, p. 197-220
- Garland, R. J. (2007) „Raymond Aron and the Intellectuals: Arguments Supportive of Libertarianism“, *Journal of libertarian studies*, vol. 21, no. 3, p. 65-78
- Glaser, B.G. and Strauss, A.L. (2009) *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, London: Transaction Publishers
- Goati, V. (2007) *Političke partije i partijski sistemi*, Beograd: Centar za monitoring
- Golubović, Z. (1994) „Nekoliko teza o teorijskim pretpostavkama za slom Jugoslavije“, *Filozofija i društvo*, vol. VI, str. 29-46
- Golubović, Z. (1998) „Stanje i perspektiva demokratije u SR Jugoslaviji“, *Filozofija i društvo*, vol. XIV, str. 161-169
- Golubović, Z. (2005) *Intelektualci u epohi pomerenih vrednosti*, <http://www.republika.co.rs/350-351/19.html>, pristupljeno 13.02.2013.
- Gramsci, A. (1971) „The Intellectuals“, u Gramsci, A. *Selection from the Prison Notebooks*, New York: International Publisher
- Gramši, A. (1973) *Problemi revolucije: Intelektualci i revolucija*, Beograd: BIGZ
- Guibernau, M. (2003) *Nationalism and Intellectuals in Nation without State: The Catalan Case*, Barcelona: Institut de Ciencies Politiques i Socials
- Guran, L. (2010) „Aesthetics: A Modus Vivendi in Eastern Europe?“ in Bradatan C. and Oushakine S. (eds) *In Marx's Shadow: Knowledge, Power and Intellectuals in Eastern Europe and Russia*, Plymouth: Lexington Books, p. 53-72

- Hauard, M. (2008) *Slabost civilnog društva u postkomunističkoj Evropi*, Beograd: Građanske inicijative
- Hayek, F. (2005) *The Road to Serfdom: with The Intellectuals and Socialism*, London: The Institute of Economic Affairs
- Hayek, F.A. (1960) „The Intellectuals and Socialism“, u Huszar, G.B. (ur.), *The Intellectuals: A Controversial Portrait*, Glencoe, Illinois: The Free Press, p. 371-384
- Heath, H. and Cowley, S. (2004) „Developing a grounded theory approach: a comparison of Glaser and Strauss“, *International Journal of Nursing Studies*, no. 41, p. 141-150
- Hroch, M. (1996) „From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe“ in Gopal B. (ed) *Mapping the Nation*, London: Verso, p. 78-97.
- Ilić, V. (1998) *Oblici kritike socijalizma*, Zrenjanin: GNB „Žarko Zrenjanin“
- Ilić, V. (2011) Političke stranke i intelektualci, <http://pescanik.net/politicke-stranke-i-intelektualci/>, pristupljeno 12.06.2015.
- Ilić, V. (2011b) Partokratija kao prepreka demokratskim procesima, <http://www.autonomija.info/vladimir-ilic-partokratija-kao-prepreka-demokratskim-procesima.html>, pristupljeno 12.06.2015.
- Intellectuals and power: A conversation between Michel Foucault and Gilles Deleuze* 1972, <http://libcom.org/library/intellectuals-power-a-conversation-between-michel-foucault-and-gilles-deleuze>, pristupljeno 28.07.2013
- Jacoby, R. (2002) *Kraj utopije*, Beogradski krug, Beograd
- Jakšić, B. (1996) „Društveni angažman intelektualaca u procesu raspada Jugoslavije“, *Filozofija i društvo*, vol. IX-X, str. 85-110

- Jakšić, B. (2011) „Nacionalističke kritike Praxisa“, *Filozofija i društvo*, vol. XX, no. 2, str. 77-104
- Jennings, J. (2002) „Deaths of the Intellectuals: A Comparative Autopsy“ in Small, H. (ed), *The Public Intellectual*, Oxford: Blackwell Publishing
- Jennings J. and Kemp-Welch A. (2003) „The Century of the Intellectual: From the Dreyfus Affair to Salman Rushdie“ in Jennings J. Kemp-Welch A. (ed), *Intellectuals in Politics: From the Dreyfus Affair to Salman Rushdie*, New York: Routledge, p. 1-24
- Jennings J. And Kemp-Welch A. (ed) (2003) *Intellectuals in Politics: From the Dreyfus Affair to Salman Rushdie*, New York: Routledge
- Jennings, J. (2003) „Of treason, blindness and silence: Dilemmas of the intellectual in modern France“ in Jennings J. Kemp-Welch A. (ed), *Intellectuals in Politics: From the Dreyfus Affair to Salman Rushdie*, New York: Routledge, p. 65-88
- Jović, D. (2003) *Jugoslavija – država koja je odumrla: Uspon, kriza i pad četvorte Jugoslavije*, Beograd: Samizdat B92
- Kazaz, E. i Lovrenović, I. (2009) „Da mi je pripovijedati u eseju“, *Sarajevske sveske* br.23-24, <http://www.sveske.ba/en/content/da-mi-je-pripovijedati-u-eseju>, pristupljeno 25.01.2015.
- Kennedy, M. D. (1990a) „The Constitution of Critical Intellectuals: Polish Physicians, Peace Activists and Democratic Civil Society“ in *Center for Research on Social Organization Working Paper Series* no. 419, p. 1-37
- Kennedy, M. D. (1990b) „Eastern Europe’s Lessons for Critical Intellectuals“ in *Center for Research on Social Organization Working Paper Series* no. 430, p. 1-29

- Kennedy, D. M and Sunny, G. R. (2001) „Introduction“, in Sunny, G. R and Kennedy, D. M (ed.) *Intellectuals and Articulation of the Nation*, Ann Arbor: University of Michigan Press, p. 1-51
- King, L.P. Szelényi, I. (2004) *Theories of the New Class: Intellectuals and Power*, Minneapolis: University of Minnesota Press
- Knežević, M. (2003) „Intelektualci u razdoblju tranzicije“, u Trkulja, J. (ur), *Intelektualci u tranziciji*, Kikinda: SO Kikinda, NB Jovan Popović, str. 253-305
- Korosenyi, A. (1999) „Intellectuals and Democracy: The Political Thinking of Intellectuals“, u Bozoki, A. (ed), *Intellectuals and Politics in Central Europe*, Budapest: CEU Press, str. 227-244
- Kovačević, N. (2010) „Anticomunist Orientalism: Shifting Boundaries of Europe in Dissident Writing“ in Bradatan C. and Oushakine S. (eds) *In Marx's Shadow: Knowledge, Power and Intellectuals in Eastern Europe and Russia*, Plymouth: Lexington Books, p. 131-154
- Kurzman, C. and Owens, L. (2002) „The Sociology of Intellectuals“, *The Annual Review of Sociology*, Vol. 28, p.63-90
- Kwiek, M. (1997) „Zygmunt Bauman and the Question of the Intellectual in Postmodernity“, *Working Paper Series*, the Center for Western European Studies at the University of California, no.22, p. 1-30
- Lahouari, A. (2003) „Algeria and the dual image of the intellectual“ in Jennings J. and Kemp-Welch A. (ed), *Intellectuals in Politics: From the Dreyfus Affair to Salman Rushdie*, New York: Routledge, p. 89-101
- Lazić, M. (ur), (1994) *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*, Beograd: Filip Višnjić

- Lazić, M. (2005) *Promene i otpori*, Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, M. (2011a) *Čekajući kapitalizam: Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik
- Lazić, M. (2011b) "Postsocijalistička transformacija u Srbiji: društveni akteri i društvene promene", u Mihailović, S. i dr. *Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu*, Beograd: FES, CSSD, CESID
- Lazić, M. Pešić, J. (2013) "Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji" u Lazić, M. Cvejić, S. (ur) *Promene osnovnih struktura srpskog društva u periodu ubrzane transformacije*, Beograd: ISI i Čigoja štampa
- Le Goff, J. (1982) *Intelektualci u srednjem vijeku*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Levi, B.-A. (1988) *Pohvala intelektualaca*, Beograd: Radionica SiC.
- Losoncz A. (2014) „Moć i nemoć intelektualca“, u Roksandić D. i Cvijović Javorina I. (ur), *Intelektualac danas: zbornik radova s Desničinih susreta 2013*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Plejada, str. 39-50
- Lyotard, J.-F. (1993) „Tomb of the Intellectual“ in J.-F. Lyotard, *Political Writings*, Mineapolis: University of Mineapolis Press, p. 3-7.
- Manhajm, K. (1978) *Ideologija i utopija*, Beograd: Nolit
- Medijska arhiva Ebart, <http://www.arhiv.rs/strana/8/novinski-arhiv>
- Mendel I. (2006) „Mannheim’s Free-Floating Intelligentsia: The Role of Closeness and Distance in the Analysis of Society“, *Studies in Social and Political Thought*, no. 12, p. 30-52
- Merton, R. (1998) *O teorijskoj sociologiji*, Beograd: Plato

- Mihailović, S. i dr. (2011) *Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu*, Beograd: FES, CSSD, CESID
- Milosavljević, O. (2008) *Upotreba autoriteta nauke: Javna politička delatnost Srpske akademije nauka i umetnosti (1986-1992)*, http://pescanik.net/wp-content/PDF/upotreba_autoriteta_nauke.pdf, pristupljeno 28.12.2012.
- Misztal, B.A. (2007) *Intellectuals and the Public Good: Creativity and Civil Courage*, New York: Cambridge University Press
- Mitrović, M. (2003) „Srpski intelektualci u svetlu sociologije“, u Trkulja, J. (ur), *Intelektualci u tranziciji*, Kikinda: SO Kikinda, NB Jovan Popović, str. 75-102
- Müller-Doohm, S. (2005) „Theodor W. Adorno and Jürgen Habermas – Two Ways of Being a Public Intellectual: Sociological Observations Concerning the Transformation of a Social Figure of Modernity“, *European Journal of Social Theory* 8(3), p. 269–280
- Murer, J. (2010) „Asking for More: Finding Utopia in the Critical Sociology of the Budapest School and the Praxis Movement“ in Bradatan C. and Oushakine S. (eds) *In Marx's Shadow: Knowledge, Power and Intellectuals in Eastern Europe and Russia*, Plymouth: Lexington Books, p. 37-52
- Narvselius, E. (2009) *The Nation's Brightest and Noblest: Narrative Identity and Empowering Accounts of the Ukrainian Intelligentsia in Post-1991 L'viv*, Linköping: Linköping University
- Nemanjić, M. (2001) *Jedan vek srpske stvaralačke inteligencije, 1820-1920*. Beograd: IDEA
- Nemanjić, M. i Spasić, I. (2006) *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahnuća*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, ZAPROKUL

- Orlović, S. (2013) „Kritičko mišljenje i javno delovanje politikologa (intelektualca)“ u Podunavac M. i Paunović Ž. (ur) *Politika: nauka i profesija*, Beograd: Fakultet političkih nauka, udruženje za političke nauke Srbije, str. 153-166
- Paković, Z. (2010) „Tranzicija u osam portreta“, *Sarajevske sveske* br.27/28, <http://sveske.ba/en/content/tranzicija-u-osam-portreta>, pristupljeno 06.01.2015.
- Pantić, D. (1977) „Vrednosne i ideološke orijentacije društvenih slojeva“, u Popović i dr, *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka
- Pečujlić, M. (2003) „Globalna elita moći“, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 114-115, str. 93-108
- Pels, D. (1999) „Privileged Nomads: On the Strangeness of Intellectuals and the Intellectuality of Strangers“, *Theory, Culture and Society*, vol. 11, no. 1, p. 16-63
- Perović, L. (2005) „Kako su se izražavali različiti politički interesi u Jugoslaviji? Polemika između Dobrice Ćosića i Dušana Pirjevca 1961/1962“ u: *Dijalog povjesničara / istoričara*
- Piereson, J. (2006) „The rise & fall of the intellectual“, *The New Criterion*, Vol. 25, No. 1, p. 52-57
- Popov, N. (1993) *Srpski populizam*, dodatak Vremena br. 135, 24. Maj 1993.
- Popović, M. (ur), (1977) *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka
- Posner, R. (2001) *Public Intellectuals: A Study of Decline*, Cambridge: Harvard University Press

- Roksandić D, Cvijović Javorina, I. (2014) „Intelektualac danas“, u Roksandić D. i Cvijović Javorina I. (ur), *Intelektualac danas: zbornik radova s Desničinih susreta 2013*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Plejada, str. 7-26
- Roksandić D. i Cvijović Javorina I. (ur) (2014) *Intelektualac danas: zbornik radova s Desničinih susreta 2013*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Plejada
- Rorty, R. (1995) *Contingency, Irony, Solidarity*, New York: Cambridge University Press
- Rosić T. (2014) „Ugled na ponudu: intelektualci, građani i revolucionari“, u Roksandić D. Cvijović Javorina I. (ur), *Intelektualac danas: zbornik radova s Desničinih susreta 2013*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Plejada, str. 91-106
- Sadri, A. (1992) *Max Weber's Sociology of Intellectuals*, New York: Oxford University Press
- Said, E. (1996) *Representation of the Intellectuals: the Reith Lectures*, New York: Vintage Books
- Said, E. (2002) „The public Role of Writers and Intellectuals“ in Small, H. (ed), *The Public Intellectual*, Oxford: Blackwell Publishing
- Sand, S. (2003) „Between the word and the land: Intellectuals and the State of Israel“ in Jenings J. and Kemp-Welch A. (ed), *Intellectuals in Politics: From the Dreyfus Affair to Salman Rushdie*, New York: Routledge, p. 102-119
- Sandhu, A. (2007) *Intellectuals and the People*, New York: Palgrave Macmillan
- Saunders, P. and Walter, J. (eds) (2005) *Ideas and Influence: Social Science and Public Policy in Australia*, Sydney: UNSW Press

- Savić, M. (1998) „Nacionalno pitanje, nacionalizam i nacionalni interesi“, *Filozofija i društvo*, br. XIV, str. 85-100
- Savić, M. (2003) „Angažman i epistemološka odgovornost“, u Trkulja, J. (ur), *Intelektualci u tranziciji*, Kikinda: SO Kikinda, NB Jovan Popović, str. 117-128
- Savić, M. (2004) „Filozofska politika Ž.F. Liotara, ili o refleksivnom pisanju kao obliku dezangažmana“, *Filozofija i društvo*, vol. XXIV, str. 9-49
- Scheepers et al, (2002) “Ethnic Exclusionism in European Countries. Public Opposition to Civil Rights for Legal Migrants as a Response to Perceived Ethnic Threat”, *European Sociological Review*, Vol. 18, No. 1, p. 17-34.
- Scott, A. (2003) „Between autonomy and responsibility: Max Weber on scholars, academics and intellectuals“ in Jennings J. and Kemp-Welch A. (ed), *Intellectuals in Politics: From the Dreyfus Affair to Salman Rushdie*, New York: Routledge, p. 45-64
- Seale, C. (1999) „Quality in Qualitative Research“, *Qualitative Inquiry* vol. 5, no. 4, p. 465-478
- Sekelj, L. (1994) „Uzroci raspada Jugoslavije“, *Filozofija i društvo*, vol. VI, str. 47-65
- Shigeno, R. (2004) „Nationalism and Serbian Intellectuals“, *Perspectives on European Politics and Society* vol.5, no.1, p. 135-159
- Slapšak, S. (1994) *Ogledi o bezbrižnosti*, Beograd: Radio B92
- Small, H. (ed) (2002) *The Public Intellectual*, Oxford: Blackwell Publishing
- Smith, A.D. (1986) *The Ethnic Origin of Nations*, Oxford: Blackwell Publishing
- Smith, A. D. (1991) *National identity*, London: Penguin books

- Stallaerts, R. (2002) "The Disintegration of the Yugoslav Intellectual Community" in Coppieters, B. and Huysseune, M. (ed) *Secession, History and the Social Sciences*, Brussels: VUB Brussels University Press, p. 141-157
- Stojanović, S. (1994) „Glavni činioci nasilnog raspada Jugoslavije“, *Filozofija i društvo*, vol. VI, str. 13-24
- Stojanović, S. (2000) „Nacija, nacionalizam i građanizam“, *Politika*, 14. oktobar 2000.
- Subotić, M. (2006) „Male nacije: Hrohova tipologija nacionalnih pokreta“, *Filozofija i društvo*, vol. XXX, str. 201-231
- Sunny, G. R and Kennedy, D. M (ed.) (2001) *Intellectuals and Articulation of the Nation*, Ann Arbor: University of Michigan Press
- Sunny, G. R and Kennedy, D. M. (2001) „Toward a Theory of National Intellectual Practice“, in Sunny, G. R and Kennedy, D. M (ed.) *Intellectuals and Articulation of the Nation*, Ann Arbor: University of Michigan Press, p. 383-417
- Swartz, D.L. (2005) „From critical sociology to public intellectual: Pierre Bourdieu & politics“ in Swartz, D.L and Zolberg, V.L. (ed), *After Bourdieu: Influence, Critique, Elaboration*, Dordrecht : Springer Science + Business Media, Inc
- Szakolczai, A. (2005) „Moving Beyond the Sophists. Intellectuals in East Central Europe and the Return of Transcendence“, *European Journal of Social Theory* vol. 8, no. 4, p. 417-433
- Šušnjić, Đ. (2003) „Intelektualci i inteligencija“, u Trkulja, J. (ur), *Intelektualci u tranziciji*, Kikinda: SO Kikinda, NB Jovan Popović, str. 13-28

- Šuvar, S. (2003) „Uloga intelektualaca u oblikovanju nacionalnih identiteta, u njihovom povezivanju i sukobljavanju (na primjeru naroda koji su živjeli u bivšoj Jugoslaviji)“, u Trkulja, J. (ur), *Intelektualci u tranziciji*, Kikinda: SO Kikinda, NB Jovan Popović, str. 55-74
- Taylor, F. (2005) „Czeslaw Milosz: On the Imagination of Twentieth-Century Man“, *East European Politics and Societies*, vol. 19 no. 1, p. 21-39
- Thompson, A. Fevre, R. (2001) „The national question: sociological reflections on nation and nationalism“, *Nations and Nationalism*, Vol. 7, No. 3, p. 297-315
- Tight, M. (2010) „The curious case of case study: a viewpoint“, *International Journal of Social Research Methodology*, vol. 13, no. 4, p. 329–339
- Tismaneanu, V. (2010) „The Demise of Leninism and the Future of Liberal Values“ in Bradatan C. and Oushakine S. (eds) *In Marx's Shadow: Knowledge, Power and Intellectuals in Eastern Europe and Russia*, Plymouth: Lexington Books, p. 221-242
- Todorova, M. (2010) „Balkanism and Postcolonialism, or On the Beauty of the Airplane View“ in Bradatan C. and Oushakine S. (eds) *In Marx's Shadow: Knowledge, Power and Intellectuals in Eastern Europe and Russia*, Plymouth: Lexington Books, p. 175-196
- Trkulja, J. (2003) „Izdaja i autokompromitacija intelektualaca u Srbiji“, u Trkulja, J. (ur), *Intelektualci u tranziciji*, Kikinda: SO Kikinda, NB Jovan Popović, str. 331-345
- Trkulja, J. (ur) (2003) *Intelektualci u tranziciji*, Kikinda: SO Kikinda, NB Jovan Popović
- Ugrešić, D. (2008) *Kultura laži: antipolitički eseji*, Beograd: Fabrika knjiga

- Vasović, M. (2003) „Proizvodnja nacionalista“, u Trkulja, J. (ur), *Intelektualci u tranziciji*, Kikinda: SO Kikinda, NB Jovan Popović, str. 394-397
- Veber, M. (1976) *Privreda i društvo I i II*, Beograd: Prosveta
- Veber, M. (1999) *Vlast i politika*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo
- Verschuren, P.J.M. (2003) „Case Study as a Research Strategy: some Ambiguities and Opportunities“, *International Journal of Social Research Methodology*, vol. 6, no 2, p. 121-139
- Vidojević, Z. (2003) „Smisao poziva intelektualca“, u Trkulja, J. (ur), *Intelektualci u tranziciji*, Kikinda: SO Kikinda, NB Jovan Popović, str. 143-169
- Vidojević, Z. (2005) „Intelektualci, odgovornost za zlo, humanizam“, *Teme*, vol. XXXII, br. 4, str. 731-755
- Vladislavljević, N. (2004) „Grassroots Groups, Milošević or Dissident Intellectuals? A Controversy over the Origins and Dynamics of the Mobilisation of Kosovo Serbs in the 1980s“, *Nationalities Papers*, vol. 32, no. 4, p. 781-796
- Vujačić, V. (2003) “Why Nationalist Discourse Really Matters: Two Studies of Serbian Nationalism”. *Journal of Southern Europe and the Balkans* Vol.5, no.1, p. 91-99.
- Vukadinović, Đ. (2003) „Srpski intelektualci i modernizacija“, u Trkulja, J. (ur), *Intelektualci u tranziciji*, Kikinda: SO Kikinda, NB Jovan Popović, str. 171-191
- Vuletić, V. (2009) *Globalizacija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

- Vuletić, V. (2013) "Šta je danas levica", u Stojiljković, Z. (ur) *Levica u postkriznom kontekstu*, Beograd: FES, FPN, Centar za demokratiju
- Wachtel, A. (2003) „Pisci i nacionalizam“, *Sarajevske sveske* br.04, <http://www.sveske.ba/en/content/pisci-i-nacionalizam>, pristupljeno 25.01.2015.
- Wacquant, L.J.D. (1989) „For a Socio-Analysis of Intellectuals: On Homo Academicus“, *Berkeley Journal of Sociology*, Vol. 34, p. 1-29
- Woodward, S. (1995) *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington: Brookings Institution Press
- Wright Mills, C. (2000) *The Sociological Imagination*, Oxford: Oxford University Press
- Zuppa V. (2014) „Intelektualac: glasine o subjektu (dvanaest marginalija, a trinaesta je umjesto zaključka)“ u Roksandić D. i Cvijović Javorina I. (ur), *Intelektualac danas: zbornik radova s Desničinih susreta 2013*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Plejada, str. 27-38
- Žunić, D. (1999) *Nacionalizam i književnost: Srpska književnost 1985-1995*, OSI Research Support Scheme Electronic Library, <http://rss.archives.ceu.hu/archive/00001127/01/133.pdf>, pristupljeno 06.01.2015.

PRILOZI:

1.1. Lista učesnika u istraživanju

1. Antić Čedomir, docent na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu, predsednik Naprednog kluba;
2. Bajec Jurij, specijalni savetnik u Ekonomskom institutu i redovni profesor Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu
3. Bakić Jovo, docent na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu
4. Biserko Sonja, predsednica Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji
5. Božović Ratko, redovni profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu
6. Čavoški Kosta, akademik i redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu
7. [Ćirilov Jovan], teatrolog, dramaturg, osnivač i umetnički direktor Bitefa
8. [Dereta Miljenko], režiser, pisac i direktor nevladine organizacije Građanske inicijative
9. [Dimitrijević Vojin], direktor Beogradskog centra za ljudska prava
10. Dragišić Zoran, redovni profesor na Fakultetu bezbednosti Univerziteta u Beogradu
11. Janjić Dušan, naučni savetnik u Centru za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka i direktor Foruma za etničke odnose
12. Korać Žarko, docent na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu

13. Liht Sonja, predsednica Beogradskog fonda za političku izuzetnost
14. Lilić Stevan, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu
15. Pančić Teofil, novinar, kolumnista i kritičar
16. Pavićević Borka, rediteljka i direktorka Centra za kulturnu dekontaminaciju
17. Perović Latinka, istoričarka
18. Popović Danica, redovna profesorka Ekonomskog fakulteta u Beogradu, članica Centra za liberalno-demokratske studije
19. Prokopijević Miroslav, naučni savetnik, Institut za evropske studije
20. Samardžić Slobodan, redovni profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu
21. Stojiljković Zoran, vanredni profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu
22. Šuković Danilo, direktor Centra za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka

1.2. Upitnik „Intelektualci i nacionalno nakon 2000. godine“

Opšti podaci:

1. Prezime i ime
2. Godina i mesto rođenja
3. Zanimanje oca i majke
4. Vrsta škole, mesto i godina završetka (pohađanja) srednje škole
5. Vrsta škole, mesto i godina završetka (pohađanja) visoke škole
6. Ukoliko je stečen doktorat – naučna oblast, mesto i godina polaganja
7. Vreme provedeno na studijama van zemlje
8. Prvo zanimanje po završenom školovanju
9. Poslednje zanimanje (funkcija)
10. Ostala obavljana zanimanja
11. Oblast glavne profesionalne aktivnosti
12. Uže područje stvaralačke aktivnosti
13. Naziv i godina publikovanja važnijih dela (radova)
14. Funkcija u aparatu državne uprave i administracije (po redu obavljanja)
 - a) do 2000. godine
 - b) posle 2000. godine
15. Učešća u izbornim predstavničkim telima - naziv tela i funkcija
 - a) do 2000. godine

b) posle 2000. godine

16. Pripadnost i funkcije u političkim strankama

a) Do 2000. godine

b) Od 2000. godine

17. Nagrade za naučna, umetnička, publicistička dostignuća - naziv nagrade i godina dodeljivanja

18. Odlikovanja

19. Članstvo u udruženjima - stručnim, umetničkim, akademijama

Stavovi o intelektualnoj delatnosti:

20. Kakvu ulogu intelektualci igraju na početku XXI veka uopšte?

21. A u Srbiji?

22. Šta za vas znači pojam intelektualca danas?

23. Da li smatrate da je javni angažman bitna karakteristika intelektualca?

24. Šta bi intelektualci trebalo da urade što sada ne rade, i čega bi trebalo da se okanu što sada rade?

25. U javnosti, ne samo srpskoj, se često govorilo o (ne)odgovornosti intelektualaca. Šta mislite o tome?

26. Šta mislite koje su najveće prepreke intelektualnom angažmanu danas u Srbiji?

27. Koje su glavne podele među intelektualcima u Srbiji?

28. Kakav je odnos intelektualaca i političkih stranaka u Srbiji?

29. Kakav je odnos intelektualaca i nevladinih organizacija u Srbiji?
30. Kakav je odnos intelektualaca i medija u Srbiji?
31. Da li smatrate sebe intelektualcem?
32. Kakve žrtve ste morali da podnesete radi svojih uverenja u proteklih 20 godina?
33. Koji je intelektualac ili više njih uticali na vašu misao?
34. Ko su, prema vašem mišljenju, najuticajnije intelektualci u Srbiji u protekloj deceniji?
35. Zbog čega?

Stavovi o nacionalnom pitanju:

36. Kako biste rangirali ove tri vrednosti: nacionalni interes, politička sloboda i socijalna pravda? Molim Vas obrazložite.
37. Kako vi gledate na pojam nacije?
38. Šta za vas znače nacionalni identitet i nacionalna svest?
39. Koja su glavna obeležja nacionalnog identiteta u Srbiji?
40. Kakve promene uviđate u poslednjoj deceniji kada su u pitanju nacionalni identitet i nacionalna svest?
41. Koje su glavne prepreke razvoju nacionalnog identiteta u Srbiji?
42. Kako sagledavate budućnost srpske nacije?
43. A kako gledate na nacionalizam? Šta za vas uopšte znači nacionalizam?
44. Kakav je njegov značaj danas?

45. Kako se treba odnositi prema nacionalizmu?
46. Kako biste izrazili svoje viđenje poželjnih međunacionalnih odnosa?
47. Koje su najveće smetnje uspostavljanju takvih međunacionalnih odnosa?
48. U kojoj meri je nacionalizam pokretač raspada bivše SFRJ?
49. Kako je do toga došlo? Šta mislite o tome?
50. Šta je odlučilo momenat u kome se desio raspad?
51. Kako vidite ulogu intelektualaca u pomenutim dešavanjima?
52. Šta mislite koji intelektualci su najviše uticali na javnost u Srbiji kada je u pitanju nacionalno/antinacionalno?
53. A koji intelektualci danas utiču na javnost u tom smislu?
54. Da li vidite neke promene u načinu i obimu uticaja intelektualaca danas u odnosu na pre 15-20 godina?

1.3. Biografija autorke

Gazela (Miodrag) Pudar Draško rođena je 24. marta 1982. u Zagrebu. Završila je Šestu beogradsku gimnaziju, kao dobitnik Vukove diplome, a potom osnovne i magistarske studije na Filozofskom fakultetu, na Odeljenju za sociologiju. Diplomirala je 2005. godine, sa prosečnom ocenom 9,68. Magistarske studije završila je 2008. godine, sa prosečnom ocenom 9, odbranivši tezu "Stavovi mladih društveno - politički angažovanih intelektualaca o nacionalnom pitanju".

Nosilac je diplome Filozofskog fakulteta za najboljeg studenta završne godine sociologije. Tokom magistarskih studija bila je stipendistkinja republičkog Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj. Od 2011. godine zaposlena je na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju kao istraživač saradnik. Angažovana je na nizu naučnih projekata, kao i projekata usmerenih na primenjene politike. Objavila je više radova u domaćim i međunarodnim okvirima. Govori tečno engleski jezik.

Prilog 1.

Izjava o autorstvu

Potpisana Gazela Pudar Draško

Broj upisa _____

Izjavljujem da je doktorska disertacija pod naslovom:

Društveno - politički uticajni intelektualci i njihovo shvatanje nacionalnog u Srbiji nakon 2000. godine

- rezultat sopstvenog istraživačkog rada,
- da predložena disertacija u celini ni u delovima nije bila predložena za dobijanje bilo koje diplome prema studijskim programima drugih visokoškolskih ustanova,
- da su rezultati korektno navedeni i
- da nisam kršila autorska prava ni koristila intelektualnu svojinu drugih lica.

Potpis doktoranda

U Beogradu, _____

Prilog 2.

Izjava o istovetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada

Ime i prezime autora: Gazela Pudar Draško

Broj upisa _____

Studijski program _____

Naslov rada: **Društveno - politički uticajni intelektualci i njihovo shvatanje nacionalnog u Srbiji nakon 2000. godine**

Mentor: prof. dr Vladimir Ilić

Potpisana: Gazela Pudar Draško

Izjavljujem da je štampana verzija mog doktorskog rada istovetna elektronskoj verziji koju sam predala za objavljivanje na portalu **Digitalnog repozitorijuma Univerziteta u Beogradu**.

Dozvoljavam da se objave moji lični podaci vezani za dobijanje akademskog zvanja doktora nauka, kao što su ime i prezime, godina i mesto rođenja i datum odbrane rada.

Ovi lični podaci mogu se objaviti na mrežnim stranicama digitalne biblioteke, u elektronskom katalogu i u publikacijama Univerziteta u Beogradu.

Potpis doktoranda

U Beogradu, _____

Prilog 3.

Izjava o korišćenju

Ovlašćujem Univerzitetsku biblioteku „Svetozar Marković“ da u Digitalni repozitorijum Univerziteta u Beogradu unese moju doktorsku disertaciju pod naslovom:

Društveno - politički uticajni intelektualci i njihovo shvatanje nacionalnog u Srbiji nakon 2000. godine

koja je moje autorsko delo.

Disertaciju sa svim priložima predala sam u elektronskom formatu pogodnom za trajno arhiviranje.

Moju doktorsku disertaciju pohranjenu u Digitalni repozitorijum Univerziteta u Beogradu mogu da koriste svi koji poštuju odredbe sadržane u odabranom tipu licence Kreativne zajednice (Creative Commons) za koju sam se odlučila.

1. Autorstvo
2. Autorstvo - nekomercijalno
3. Autorstvo - nekomercijalno - bez prerade
4. Autorstvo - nekomercijalno - deliti pod istim uslovima
5. Autorstvo - bez prerade
6. Autorstvo - deliti pod istim uslovima

Potpis doktoranda

U Beogradu, _____
